

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԼԵՎՈՆ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

«ՈՒՐԱՐՏՈՒ»
ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

«ԼՈՒՅՍ» ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1994 թ.

ՆՈՐԻՑ ՈՒՐԱՐՏՈՒ—ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

«Գիտության խնդիրները պետք է լուծվեն գիտականորեն»: Այսպես է ավարտվում «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1987 թ. առաջին համարում տպագրված «Ուրարտու—Հայաստան հարցի առթիվ» հոդվածը, որի հեղինակներն են ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Բ. Ն. Առաքելյանը, Գ. Բ. Զահուկյանը և Գ. Խ. Սարգսյանը:

Կարողում ես հեղինակների իրոք անառարկելի այդ պատվիրան-պահանջը, նորից ուշադրություն դարձնում հոդվածի շարադրանքին և ընկնում տարակուսանքի մեջ՝ ինչպե՞ս կարելի է խոսել գիտականության մասին և չհարգել (տվյալ հոդվածում) գիտականության տարրական պահանջները, չհարգել, այսպես ասած, գիտականության այն ու բնքը:

Գաղտնիք չէ բոլորովին, ոչ էլ նորություն, որ գիտականության շահահանիչը փաստերն են և ուրիշ ոչինչ: Փաստերից դուրս չի եղել և չի կարող լինել ո՛չ գիտություն, ո՛չ էլ գիտականություն:

Այս առումով հոդվածը ներկայանում է որպես փաստազուրկ խոսքի օրինակ, չնայած վերաբերում է հայագիտության խիստ վիճահարույց հիմնախնդիրներից մեկին: Հեղինակներն իրենց տեսակետը հիմնավորող որևէ փաստ չեն նշել: Նրանք բավարարվել են լոկ հիմնազուրկ հայտարարություններով, վիճարկվող դոգմաները ցուցադրելով, տեղ-տեղ էլ դրանց հակասությունները, հակապատմականությունը ընթերցողից թաքցնելով, իսկ ընդդիմախոս կարծիքները և փաստերը անտեսելով, աղճատելով ու նսեմացնելով: Հոդվածում գիտականության զոհաբերումով ամեն ինչ արվել է, որ հիմնազուրկ դոգմաները մնան անառարկելի, իսկ փաստերով հաստատվող նորությունները երևան պախարակելի, նույնիսկ՝ դատապարտելի:

Համոզվելու համար դիմենք հոդվածի շարադրանքին:

«...Վերջին տարիներս մեռ հանրապետության թերթերում, հանրամատչելի ամսագրերում հրապարակվել են հոդվածներ և տեղի ունեցել հրապարակային ելույթներ, որոնցում նոր փորձ է արվում պատմության էջերից թուրս նետելու ուրաբական պետությունը և ուրաբական մշա-

Շահինյան Լ. Փ.
«Ուրարտու» առեղծվածը:— Եր.: Լույս, 1994. — էջ:
Հենվելով պատմագիտության նվաճումների վրա, օգտագործելով բազմաթիվ ու բազմատեսակ փաստեր ու փաստարկներ, հեղինակը գալիս է այն լուրջ և գիտականորեն հիմնավորված եզրակացության, որ «ուրարտական» կոչված պետությունն իր բոլոր հատկանիշներով (մարդաբանական, ժամանակագրական, լեզվական, մշակութային, տեղագրական) զուտ հայկական պետություն է: Ավելի ճիշտ՝ այն վանի հայկական իշխանությունը կամ կուսակալությունն է, որը IX—VII դդ. (իր գոյության գրեթե ամբողջ ընթացքում) պայթար է մղել համահայոց պետության գերագահության համար:
Աշխատանքը գրված է գիտական բարձր մակարդակով, կարգազմում է հետաքրքրությամբ:
Նախատեսվում է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ լայն շրջանի ընթերցողների համար:

4306020600 (135)
Ե ————— 1994
702 (01) 94

կույրը: Այդ հողավածների և ելույթների հեղինակները Ուրարտական պետությունը համարում են պարզապես հայկական, ուրարտացիներին նույնացնում հայերի, իսկ ուրարտական մշակույթը՝ հայկականի հետ» (ՏԵՍ ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25):

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ամփոփված է տրամազծորեն իրար հակասող երկու միտք: Առաջինը, թե՛ «...փորձ է արվում պատմության էջերից դուրս նետելու Ուրարտական պետությունը և ուրարտական մշակույթը», գիտակցաբար ասված բացահայտ անճշտություն է, նույնիսկ գիտական անբարեխղճություն, որի հերքումն է հենց նույն հատվածի երկրորդ միտքը, թե՛ «...Ուրարտական պետությունը համարում են հայկական, ուրարտացիներին նույնացնում հայերի, իսկ ուրարտական մշակույթը՝ հայկականի հետ»: Եվ, իրոք, նույնացնողներ եղել են (ուրեմն՝ նոր երևույթ չէ), կան ու կլինեն (դա էլ փաստերի թելադրանքն է), իսկ «ուրարտական» կոչված պետությունը և մշակույթը պատմության էջերից «դուրս նետողներ», կամ՝ «դուրս նետելու փորձ անողներ» չկան, չեն եղել և, համոզված ենք, չեն էլ լինելու:

Ուրեմն, ինչո՞ւ է խեղճում տվյալ իրողությունը, ինչո՞ւ «նույնացնողները» նաև «դուրս նետողներ» են համարվում, կամ՝ ո՞րն է այդ անճշտության նպատակը:

Նպատակը, թեպետ երկիմաստությամբ կաղապարված, մեկն է՝ ցուցադրել ընդդիմախոսների (իրենց ասելով՝ ոչ մասնագետների) զարմանալի «անտեղյակությունը», թե տեսե՞ք-տեսե՞ք, ուրարտագիտության 100-ամյա նվաճումներին «անտեղյակ» մարդիկ հեշտ ու համարձակ ուրարտական պետություն և ուրարտական մշակույթ են «դուրս նետում» պատմության էջերից: Ինչպիսի՞ հանդգնություն... Ասելն իսկ ավելորդ է, որ հողավածագիրների կողմից սոսկ «նույնացման փորձի» նշումը կամ ցուցադրումը այնքան էլ «սարսափազդու», այնքան էլ «հակագիտական» չէր երևալու և չէր թողնի ցանկալի տպավորություն, ուստի և դիմել են տվյալ նպատակային խեղաթյուրման:

Սակայն նպատակը՝ նպատակ. խիստ անարդար է ընդդիմախոսին մեղադրել շղթած «մեղքերի» համար: Այնպես որ, եթե դրվում է «ուրարտական» կոչված պետության և նրա մշակույթի էթնոպատկանելության վերանայման հարցը, բնավ էլ տվյալ պետության և մշակույթի «դուրս նետում» չի նշանակում, և պետք չէ շեղածը եղած ներկայացնել:

Այժմ ուշադրություն դարձնենք հողավածի մյուս մտքերին, որոնք նույնպես անառարկելի հավակնություն ունեն:

Այսպես, հողավածի երկրորդ և երրորդ պարբերություններում գրված է. «Ուրարտու պետության և ուրարտական մշակույթի ու լեզվի՝ մի ամբողջ հարյուրամյակի և հառկապես վերջին տասնամյակների ընթացքում սեպագրագետ-պատմաբանների, հնագետների և լեզվաբանների

կողմից կատարված եռանդուն հետազոտությունները աներկրայելի են դարձրել այն փաստը, որ մ. թ. ա. IX—VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկել է մի պետություն, որը հարևան ասորեստանցիները անվանել են Ուրարտու (նրա բնակիչներին էլ՝ ուրատացիներ), որտեղից էլ գիտության մեջ են մտել Ուրարտու, ուրարտացիներ, ուրարտական մշակույթ, ուրարտերեն լեզու, ուրատագիտություն տերմինները:

Տեղական, բայց աստուրեբեն լեզվով գրված, վավերագրերում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և կենտրոնական ընդարձակ տարածքը անվանվել է Նաիրի, որ ասորեստանցիների կողմից տրված (ինչի՞նչ, — Լ. Շ.) մի այլ անվան կրկնություն է: Տեղական լեզվով արձանագրված վավերագրերում երկիրն անվանվել է Բիայնիլի՝ հավանաբար Վանա լճի արևելյան ավազանում բնակվող ցեղախմբի անվամբ: Վերոհիշյալ հողավածների և ելույթների հեղինակների համար բնորոշ է այս տերմինների թյուրըմբռնումը և շփոթ մեկնաբանությունը» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, 25):

Վկայակոչված հատվածներում, ինչպես տեսնում ենք, ամփոփված են դոգմա դարձած դասագրքային տեղեկություններ և այնտեղ, ուր սպասելի էր, որ հեղինակները կմտնեն գիտականության ոլորտը, վերջապետ է դրվում: Այնպես որ, գիտական բանավեճ մղելու փոխարեն բավարարվել են սոսկ անորոշ ու անհասցե այն հայտարարությամբ, թե՛ «...հողավածների և ելույթների համար բնորոշ է այս տերմինների թյուրըմբռնումը և շփոթ մեկնաբանությունը»: Իսկ թե ո՞ւմ կողմից, ի՞նչն է «թյուրըմբռնված» և «շփոթ մեկնաբանված», կամ՝ իրենք ի՞նչ փաստեր ունեն: Ընդդեմ այդ «շփոթ մեկնաբանությունների» և «թյուրըմբռնումների», ոչինչ չի ասվում՝ բացառապես ոչինչ: Փաստորեն գիտակցաբար մոռացվում է գիտական այն տարրական և հանրահայտ ճշմարտությունը, որ սոսկ հայտարարությամբ տեսակետ ու կարծիք չի հերքվում կամ հաստատվում, որ ամենաթույլ փաստն իսկ գիտության համար շատ ավելին արժե, քան ցանկացած հայտարարություն: Ի դեպ, մեր համոզմամբ, հողավածի հեղինակները չէին էլ կարող հիմնավորել իրենց տվյալ հայտարարությունը, ուստի և «մոռացել են» գիտականության պահանջը: Եվ ինչպե՞ս հիմնավորեին, երբ իրականում նման «թյուրըմբռնում» և «շփոթ մեկնաբանություն» չկա, երբ իրենք իսկ խոստովանում են, որ նույն պետությունը և երկիրը կոչվել է տարբեր անուններով, օտարի կողմից՝ Ուրաշտու-Ուրուատրի-Ուրարտու, տեղաբնիկների կողմից՝ Բիայնիլի-Բիայնա, որը ուրարտագետ լեզվաբանների խիստ հիմնավոր կարծիքով հավասարազոր է Վան-Վանի անվանը, եվ մի՞թե հակագիտական ու անճիշտ կլինեք, եթե օտարահունչ «Ուրարտու» և համապատասխան տերմինների փոխարեն պատմագիտական գրականության մեջ գործածական դառնային տեղաբնիկների անվանումները, ճիշտ

այնպես, ինչպես հիմնադիր մասնագետներ Ք. Պատկանյանը և Մ. Վ. Նիկոլսկին նույն պետությունը կոչել են «Վանի թագավորություն»¹, ինչպես մերօրյա հմուտ ուրարտագետ Ն. Վ. Հարությունյանը կոչել է «Բիայնիլի»²: Գաղտնիք չէ նաև, որ առանձին ուրարտագետ լեզվաբաններ էլ Ուրարտու երկրանունը բխեցնում են Արարտու-Արարատ երկրանունից (մեր կարծիքով, տեղագրորեն և ժամանակագրորեն ճիշտ կլինի նկատի ունենալ Կադմեա տուն կամ Կորդուք նահանգի Արարադ երկրանունը), ուստի և բնավ էլ հակագիտական չի լինի «Ուրարտու» տերմինի փոխարեն գործածել նաև «Արարադ», «Արարադա երկիր», «Արարադա թագավորություն» և համապատասխան տերմինները, ինչպիսի փորձեր ևս եղել են և կան: Ի դեպ, մ. թ. ա. XIII—IX դարերի համար գործածել Արարադա երկիր անվանում, նկատի ունենալով միայն Կադմեա տուն նահանգի Արարադը, ինչպես երևում է Սալմանասար Ա-ի արձանագրությունից³, իսկ մ. թ. ա. IX—VII դարերի համար՝ Բիայնիլի կամ Վանի թագավորություն, որն ավելի ընդգրկուն տարածք ունի: Նկատի ունենալ նաև, որ «Ուրարտու» և «Բիայնիլի» անունները երբեք և ոչ մի արձանագրությամբ համահայաստանյան ընդգրկում չեն ունեցել և, հետևաբար, ճիշտ չի լինի դրանցից մեկի կամ մյուսի օգտագործումը ամբողջ Հայք-Հայաստանի համար: Այլ հարց է արդեն, որ Բիայնիլի կամ Վանի տերրորը (ըստ ասուրների՝ ուրարտացի թագավորները) հավակնել են ամբողջ Հայք-Հայաստանը գրավելուն և շուրջ 100 տարի էլ (Մենուայից մինչև Ռուսա Բ) իշխել են համարյա ամբողջ Հայք-Հայաստանի վրա: Այսինքն՝ շուրջ 100 տարի, ինչպես երևում է Բիայնայի կամ Վանի տերրորի արձանագրություններից, նրանք մեծամեծ ջանքերի ու տևական մաքառումների գնով իրականացրել են իրենց գերիշխանական նկրտումները Հայկական լեռնաշխարհի մյուս երկրամասերի (հիմնականում Հայկական Պարից հյուսիս ընկած երկրամասերի (այդ թվում՝ առաջին հերթին, Այրարատյան նահանգի, ըստ բիայնացիների՝ էթիունի երկրի) և նրա համագործակցության երկրների ու բնակիչների նկատմամբ:

Այնպես որ, ինչ առումով էլ քննելու լինենք Ուրարտու անունը և դրանով պայմանավորված մյուս անվանումները, շնայած 100-ամյա գործածության, այժմ արդեն նախընտրելի չեն: Նախ այն պատճառով, որ պատմագիտության մեջ, իրեն կանոն, նախընտրելի են տեղաբնիկների անվանումները: Տվյալ դեպքում, ուրեմն, պետք է նախընտրելի համարել «Արարադա երկիր», «Բիայնիլի» կամ «Վանի թագավորություն» անվանումները: Երկրորդ, «Ուրարտու» անվան և դրանով պայմանավոր-

ված մյուս անվանումների գործածությունները երբևէ գիտականորեն չեն հիմնավորվել, օգտագործվել են սոսկ պայմանականորեն և այդպես էլ օգտագործվում են մինչև այժմ, Կարճ ասած, դրանց հետագա գործածությունը բնավ էլ գիտականության պահանջ չէ: Երրորդ, «Ուրարտու» երկրանվանը զուտ արհեստականորեն ներարկվում է նաև էթնոհիմաստ, որը և մեծագույն թյուրիմացության պատճառ է դարձել: Այն է՝ ենթադրվել է երբևէ գոյություն չունեցած «ուրարտ» ցեղ կամ ժողովուրդ, որը շուրջ 100 տարի բազմաթիվ գիտնականների կողմից փնտրվում է և չի գտնվում: Ասելն իսկ ավելորդ է, որ ընդունելի դարձած, բայց օտարահունչ անվանումների փոխարինումը տեղական անվանումներով, ուսումնասիրողներին կփրկի հետագա փնտրտուքից, մեր համոզմամբ՝ անհեռանկար փնտրտուքից, կընդարձակի նրանց տեսադաշտը, կազատի բացահայտ խարխափումներից և ավելորդ բանավեճերից: Այս իսկ առումով տերմինաբանության մասին հողավածագիրների հայտարարությունը ոչ միայն գիտական չէ, այլև խոչընդոտում է գիտականությանը, ճշմարտությունը բացահայտելուն:

Այս դեռ բոլորը չէ: Վկայակոչված հատվածներում անհնար է օւշագրություն չդարձնել երկու այլ անճշտությունների վրա: Առաջին, շարադրանքից այնպես է երևում, որ «Ուրարտու» կոչված պետությունը կամ երկիրը հենց սկզբից ավելի մեծ տարածք է ունեցել, քան Նաիրի կամ երկիրը: Օրինակ, Ուրարտուի մասին գրված է. «Մ. թ. ա. IX—VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում (ընդգծ.— Լ. Շ.) ծաղկել է մի պետություն, որը հարևան ասորեստանցիներն անվանել են Ուրարտու...» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25), իսկ Նաիրիի մասին՝ հետևյալը. «...Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և կենտրոնական ընդարձակ տարածքը անվանվել է Նաիրի» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25, ընդգծ.— Լ. Շ.), ինչպես տեսնում ենք, Ուրարտուի համար նշված է ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, առանց ժամանակի ու տարածքի սահմանափակման, իսկ Նաիրիի համար՝ Հայկական լեռնաշխարհի մի մասը միայն՝ հարավային ու կենտրոնական տարածքը: Այսպիսի պատկերացումը կամ այսպիսի նշումները տրամագծորեն հակասում են փաստերին և ապակողմնորոշող են: Բանն այն է, որ հողավածագիրների իսկ ակնարկած ասուրական արձանագրություններում Նաիրիի հիշված է որպես Հայկական լեռնաշխարհի մի քանի տասնյակ երկրների հավաքական անուն¹ (մեր համոզմամբ՝ համահայաստանյան անուն), իսկ Ուրուատրի-Ուրարտուն՝ որպես Նաիրյան երկրներից մեկը միայն, Բնական է, որ մասը ամբողջից մեծ չէր լինի և չպետք է սոսկ հայտարարություններով հակառակ տպավորություն ստեղծվի:

Բացի այս, ասուրական նույն արձանագրություններում Նաիրի անունը «երկիր» բառի հետ, որպես կանոն, գործածվում է հոգնակիակերտ՝

¹ К. Патканов, Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии, СПб, 1881, М. В. Никольский, Клинообразные надписи ванских царей, М., 1898.
² Н. В. Арутюнян, Биайнили, Ереван, 1970.
³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատի, հ. 1, Երևան, 1981 թ., էջ 14: Այսուհետև՝ ՀԺՊ քրեստոմատիս:

¹ ՀԺՊ քրեստոմատի, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 16—24:

«Նաիրիի երկրներ» ձևով¹, իսկ Ուրարտուն՝ միշտ ու մշտապես եզակի առումով, որպես մեկ երկրի անվանում²: Այսուհանդերձ, սակավ դեպքերում, այն էլ մ. թ. ա. VIII դարի վերջերի ասուտրական արձանագրություններում, նկատի ունենք հատկապես Սարգոն Բ-ի դեպի Ուրարտու կատարած արշավանքի արձանագրությունը, Ուրարտուն և Նաիրին հիշված են որպես առանձին-առանձին երկրներ, Նաիրին համարված է Ուրարտուին սահմանակից երկիր և թագավորություն³: Իսկ սա նշանակում է, որ Նաիրին որպես երկիր և որպես թագավորություն դեռևս գոյություն ունի, այսինքն՝ Ուրարտուի հզորության ամբողջ ժամանակաշրջանում, գոյություն ունի և՛ անվանապես, և՛ իրականում, թեպետ արդեն փոքրացված տարածքով, որ Ուրարտու պետությունը երբեք չի ընդգրկել ամբողջ Նաիրին (թեպետ հավանել է դրան) և երբեք չի փոխարինել «Նաիրի» անվանը: Նշանակում է նաև, որ «Ուրարտու» կոչված պետության տարածքը մ. թ. ա. VIII դարի վերջերին արդեն շատ ավելին էր, քան Նաիրիի տարածքը, քանի որ «Ուրարտուն» հիշված է որպես Հայկական լեռնաշխարհի ամենազորեղ և ընդարձակածավալ թագավորություն: Եվ, իրոք, «ուրարտական» կոչված և ասուտրական այլ արձանագրություններից երևում է, որ «Ուրարտու» կոչված երկիրը, որը տեղադրորեն և անվանապես համապատասխանում է հայ պատմիչների հիշած Կադմեա տուն կամ Կորդուք նահանգի «Արարադա» երկրին, մ. թ. ա. XII դարի վերջերին առանձնացել է Նաիրիի մյուս երկրներից՝ և աստիճանաբար ընդարձակել իր սահմանները Նաիրյան մյուս երկրների հաշվին: Այդ ընդարձակումը տեղի է ունեցել հատկապես մ. թ. ա. IX դարի կեսերից, այսինքն՝ այն պահից, երբ Արարադա երկրի տերերը կամ «ուրարտացիները» հիմնադրում են թագավորություն, որի կենտրոնը դարձավ Բիայնիլի երկիրը և ապա՝ մինչև VIII դարի վերջերը, իրենց գերիշխանությունը հաստատում Նաիրյան այլևայլ երկրների վրա: Այնպես որ Ուրարտուի ամբողջ պատմությունը մեծապես Նաիրյան մյուս երկրների վրա գերիշխանություն հաստատելու պատմություն է, և այս իրողությունը՝ Նաիրի—«Ուրարտու» տարածքային փոխհարաբերության հարցը քննելիս, պետք է և խիստ կարևոր է նկատի ունենալ:

Մեր նպատակը չէ, իհարկե, նաև անհնար է, հանգամանորեն հիմնավորել և ցույց տալ Նաիրիի և «Ուրարտուի» սահմանները տարբեր ժամանակներում, ոչ էլ անդրադառնալ այդ առթիվ եղած զանազան տարակարծիքներին, սակայն ընդհանուր և ճիշտ պակերացման համար ան-

չափ կարևոր է մեծատաղանդ պատմաբան Ն. Ադոնցի հետևյալ եզրակացությունը:

Նա գրում է. «Բիայնիլի—լին, անշուշտ, ցույց է տալիս երկրների այն ամբողջությունը, որից կազմված էր բուն Ուրարտուն: Բիա—յնի (Բիայի երկիր) հավանական է Վանի շրջանի դինաստիական անունն է Սարգուրի 1-ից առաջ: Շուրի—լին ցույց է տալիս բուն Ուրարտուից դուրս դանվող երկրները, որոնք միացվել են Ուրարտուին կամ նրա հարկատուն են դարձել: Երկու տերմինները միասին համապատասխանում են ասուտրական Նաիրիին, որը շատ լայն իմաստ ունի և ընդգրկում էր ամբողջ Ուրարտուն և նույնիսկ որոշ ժամանակաշրջանում կիրառվում էր բոլոր լեռնային այն երկրների նկատմամբ, որոնք շրջապատում էին Ասորեստանը և բնակեցված էին ոչ-սեմական ցեղերով» (ընդգծ. Ն. Ա.):

Ն. Ադոնցի այս եզրակացությունը հիմնավոր իրողություն է և պետք է ուղեցույց ծառայի Նաիրի—Ուրարտու տարածքային փոխհարաբերության հարցը քննելիս:

Քննարկվող հատվածներում մյուս անճշտությունն այն է, որ Բիայնիլի երկրանունը բխեցվում է նույնանուն ցեղից: Հեղինակները գրում են. «Տեղական լեզվով արձանագրված վավերագրերում երկիրն (Ուրարտուն,— Ն. Ա.) անվանվել է Բիայնիլի՝ հավանաբար Վանա լճի արևելյան ավազանում բնակվող ցեղախմբի անվամբ»: Այս հատվածից էլ ընդամենը մեկ պարբերություն հետո կարդում ենք. «Ուրարտու պետության պատմությունն ընդգրկում է նախապես Վանա լճի ավազանում բնակվող բուն ուրարտական Բիայնիլի ցեղախմբի (ընդգծ.— Ն. Ա.) հզորացման... փաստերը» (ՊՐՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25):

Այստեղ առկա է հայագիտության մեջ լայն տարածում գտած այն սխալը, երբ տեղանունից, առանց որևէ հիմնավորման, ոտնատակ տալով ամեն փաստ ու փաստարկ, ցեղանուն է ենթադրվում: Այսինքն՝ քմահաճորեն ցեղ ու ժողովուրդ է հորինվում: Այս է պատճառը, որ Հայկական լեռնաշխարհը՝ սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից մինչև մ. թ. առաջին հազարամյակի սկիզբը, ըստ համապատասխան ուսումնասիրությունների (բայց ոչ ըստ աղբյուրների), լեփ-լեցուն է ցեղերով ու ցեղամիություններով (մեր հաշվումներով՝ ավելի քան 200), հիմնականում, իհարկե, ոչ հայկական, հային ոչ-արյունակից: Մի խոսքով, ոչ գիտական և քմահաճ վերաբերմունքով ստեղծվել է իսկական «բարեխոյան խառնաշփոթություն», որից գլուխ չի հանում և ոչ մի մասնագետ:

Ահա, այսպիսի բնորոշ օրինակներից մեկն էլ սոսկ ճեպագրությամբ «Բիայնիլի» ցեղախումբ հորինելն է (ի դեպ, նոր հորինվածք է), որպիսի ցեղախումբ չի վկայված աշխարհի և ոչ մի աղբյուրում, ոչ էլ

1 ՀժԳ քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 16—24.
2 Նույն տեղում.
3 Նույն տեղում, էջ 24—33.
4 Ժամանակագրման հիմք է այն, որ Թիզլաթպալտսար Ա-ը (մ. թ. ա. 1115—1077 թթ.) «Ուրարտուն» չի հիշում իր գրված Նաիրյան երկրների թվում (տե՛ս ՀժԳ քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 16—20:

1 Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 216—217:
9

«ուրարտական» կոչված շուրջ 500 արձանագրութիւններէց որն է մեկում, Ընդհակառակը, «Բիայնիլի» անվան գործածութեան բոլոր դեպքերում նրա վրա դրված է «երկիր» ցույց տվող գաղափարանշան, որը և անկասկած է դարձնում «Բիայնիլի»-ի երկրանուն լինելը: Այլ կերպ ասած, սեպագրողները ամեն ինչ արել են, որ երկրանունը հանկարծ ցեղանուն շհասկացվի (ցեղանուններն էլ իրենց գաղափարանիշը ունեն), որ հետագա սերունդները տվյալ հարցում շհփոթվեն ու թշուրիմացութիւնների մեջ շհընկեն: Այո, իրենց արձանագրութիւններով այսպես են ցանկացել և այսպես են պատգամել Բիայնիլի երկրի սեպագրողները, և այս բանը հանրահայտ է, իսկ հոգվածագիրները (նաև ուրիշներ՝ ուրիշ դեպքերում), շհջանցելով փաստ ու պատգամ, շհջանցելով քարեղէն վավերագրերը, ցանկանում են հակառակը՝ որ երկրանունը ցեղանուն հասկացվի, կամ ցեղանվան իմաստ էլ ունենա, իհարկե, ոչ առանց նպատակի...

Վերջնական նպատակը, իհարկե, այդ հորինվածքով ևս «Ուրարտուն» կամ «Բիայնիլին» ոչ-հայկական հռչակելն է, սակայն ցանկութիւնը՝ ցանկութիւն, նպատակը՝ նպատակ. փաստերի անտեսումը կամ շհջանցումը մի՞թե գիտականութիւն է:

«Բիայնիլի» ցեղախմբի շհոյութեան ապացույց է նաև այն, որ Հայկական լեռնաշխարհը, այդ թվում՝ և առաջին հերթին, Վանա լճի ավազանը, այսինքն՝ «Բիայնիլի» կոչված երկիրը, ինչպես ցույց ենք տվել և ինչպես կտեսնենք, մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից բնակեցվել է Հայկի և նրա արյունակիցների զարմերով, այսինքն՝ հայերով, որ այդ ժամանակ և այնուհետև՝ շհնդհուպ մինչև Մեծ եղեռնը, տվյալ տարածքում ոչ հայկական մեկ այլ ցեղախմբի գոյութիւն բացառվում է: Իհարկե, այնպիսի ցեղախմբի, որը հայերին համահավասար պայմանավորեր տվյալ երկրի էթնոպատկանելութեւնը: Այս եզրակացութեանն են բերում ոչ միայն հայ պատմիչները, մասնավորապես՝ Սեբեոսին կից Անանունը և Մովսես Խորենացին, որոնց տեղեկութիւններին անհարկի շհն հավատացել և շհն հավատում, ոչ միայն քրքադական, ասուրա-բաբելական և «ուրարտական» կոչված սեպագիր վավերագրերը, որոնց համապատասխան վկայութիւնները անտեսվել կամ ճիշտ շհն շհնկալվել, այլ և մարդաբանական, հնագիտական, լեզվաբանական, ազգագրական բազում տվյալներ: Այնպես որ, փաստերի համատեղ քննութիւնը ևս գիտականութեան առաջնակարգ պահանջներից է (թերևս ամենաառաջնակարգը) որից տվյալ դեպքում խուսափելով խուսափել են հոգվածագիրները, կարծելով, թե իրենց մտորումը՝ «Բիայնիլի» ցեղախմբի մասին, կփոխարինի փաստերին: Հարգարժան գիտականները գործնականում նորից մտացել են, որ «գիտութեան խնդիրները պետք

է լուծվեն գիտականորեն»: Այո, գիտականորեն, և ոչ դոգմաներ ցուցադրելով ու հայտարարութիւններով:

Այս դեռ բոլորը շհ: Քննարկվող հոգվածում կան նաև այլ հայտարարութիւններ, անճշտութիւններ, առարկելիներ:

Օրինակ, գրված է. «Ուրարտու պետութեան հետ միաժամանակ անկում են ապրել նաև նրա օրոք առաջացած շատ քաղաքներ ու բերդեր, նրա սեպագիր դպրութեանը և ուրառական մշակութիւնի որոշ իրողութեւններ, բայց շատ բան էլ դարձել է հայ ժողովրդի մշակութիւնի բաղկացուցիչ մասը» (ՊՔՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25—26):

Այստեղ առարկելին մեր կողմից շհնդդված միտքն է՝ «Ուրարտու պետութեան հետ միաժամանակ անկում են ապրել նաև նրա օրոք առաջացած շատ քաղաքներ ու բերդեր»:

Հնարավոր բանավեճից խուսափելու, ավելի ճիշտ, երկրորդական բանավեճից ազատվելու և առավել որոշակի դարձնելու նպատակով ասենք, որ այստեղ գործածված «անկում են ապրել» արտահայտութիւնը ունի «կործանվել են», «վերացել են» իմաստը: Այսինքն՝ Ուրարտու պետութեան կործանման հետ միաժամանակ, այն էլ՝ միաժամանակ, կործանվել, վերացել են նաև «շատ քաղաքներ ու բերդեր», այն էլ՝ «նրա (Ուրարտուի) օրոք առաջացած»:

Թե ովքե՞ր են կործանել այդ «շատ քաղաքներն ու բերդերը», պարզ է, ըստ հոգվածագիրների՝ հայերը, իսկ թե ո՞րն է «շատ» բառը գործածելու հիմքը, որով կերևար շհարագրանքի գիտականութիւնը տվյալ հարցում, դժվար է ասել, քանի որ հեղինակները զլացել են և ոչ մեկը անունով շհն նշել: Մինչդեռ պետք էր՝ որ այդ «շատ»-երը անուն առ անուն նշվեին (մեզ էլ հայտնի են շհկործանվածները և նույնիսկ նման կործանում շհ երևում): Ընդհակառակը, ըստ հնագիտական պեղումների, ըստ սեպագիր արձանագրութիւնների, ըստ պատմագրական-ազգագրական տեղեկութիւնների և ըստ ուրարտագիտական ուսումնասիրութիւնների երևում է, որ շատ քաղաքներ ու բերդեր (նաև «Ուրարտու»-ի ժամանակ առաջացած) շհրունակել են իրենց հետագա գոյութիւնը, այսպես ասած, հայկական ժամանակաշրջում, եղել են հայոց քաղաքներ, բերդեր ու բնակավայրեր, իսկ ամենանշանավորները պահպանել են նույնիսկ իրենց երբեմնի մայրաքաղաքի և սրբավայրի դերը:

Թե ինչպե՞ս է հիմնավորվում և ի՞նչ է նշանակում այս իրողութիւնը, առավել հանգամանորեն կներկայացնենք քիչ հետո, իսկ այստեղ սոսկ նշենք, որ հարգարժան ակադեմիկոսները ճիշտ շհն մատուցում փաստը: Ավելի ճիշտ, մատուցում են այնպես, որ հայերը հանդեպան «ոչ արյունակից», անողոք նվաճող-կործանողների դերում, որպեսզի հայր անջրպետով «ոչ հայ» ուրարտացուց: Ինչ խոսք, նպատակ է, բայց ոչ հիմնավոր, և դրանով իսկ՝ ոչ գիտական:

Ճիշտ այդպիսի նպատակ է հետապնդում նաև հետևյալ հատվածը.

¹ Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից, Երևան, 1984.

«Ուրարտուն ունեցել է իր նյութական մշակույթը,— գրում են նրանք,— որը հնագետները որոշակիորեն տարբերում են հայկական մշակույթից (ընդգծ.— Լ. Շ.) մասնավորապես իր ճարտարապետությունը՝ քաղաքների, բերդերի, տաճարների ուրույն նկարագիրը, խեցեգործության, փայտամշակման իր ձևերը, կերպարվեստի իր ոճը և այլն, որոնք ունեցել են հինարևելյան գծեր, բայց որոնք գծվար է շփոթել մեկ ուրիշ մշակույթի հետ» (ՊՔՀ, 1987, թիվ 1, էջ 26):

Կարգում ես այս հերթական հայտարարությունը և նորից ու նորից ընկնում մտորումների մեջ: Ինչպե՞ս կարելի է այդքան ազատ ու անկաշկանգ լինել լուրջ հարցի նկատմամբ: Ինչպե՞ս կարելի է այդքան ապակազմնորոշել ընթերցողին՝ իր սեփական պատմության հարցերում սևը սպիտակ ներկայացնել, աղավաղել գիտությունների (պատմագիտության, հնագիտության, լեզվաբանության) 100-ամյա նվաճումները (տվյալ հարցում), մանավանդ՝ ասանյակ ու տասնյակ ականավոր գիտնականների ջանքերով ձեռք բերված ամենավերջին նվաճումները, և այդ ամենք՝ գիտականության անունից, և այդ ամենը՝ հանուն ուրարտացիների «ոչ հայ» լինելու ձախողակ ու ձախողվող տեսության: Մի՞թե հազվածագիրծերը, իրենց համազված են, որ մյուս մահականացուները, մասնավորապես՝ իրենց ասած «ոչ մասնագետները» հենց այնպես, կամ էլ՝ «կեղծ հայրենասերության գերբերից» անտեղյակ-անտեղյակ գրում ու խոսում են, որ հազար գ շին հազվածագիրների ու նրանց գործընկերների «ասավածային» և «անհասանելի» գիտելիքներին:

Արգ, ցույց տալու համար, թե ինչն ինչո՞ք է, հեռուն շփանք, շմբանք փաստերի ու կարծիքների ծոգվածավալ հորձանուտը, այլ դիմենք հենց իրենց՝ հազվածագիրներին, որոնք նույն հնագիտության հիման վրա, նույն հարցի մասին մեկ այս են ասում, մեկ էլ՝ բուրբուխ հակառակը: Եվ ամենազարմանալիս, ոչ թե տարբեր գրվածքներում, այլ հենց այստեղ՝ քննարկվող հազվածում, իրար անմիջապես հաջորդող պարբերություններում, երբ մեկի վերջակետը մյուսի սկիզբն է, ու շին զգամ իրենց մտքերի հակասությունը:

Վերհիշենք, օրինակ, որ քիչ առաջ քննարկվող հատվածի վերջին միտքը հեռակալն էր. «...Շատ բան էլ (ուրարտական մշակույթից,— Լ. Շ.) դուրսն է հայ ժողովրդի մշակույթի բազմազանացիչ մասը» (ընդգծ.— Լ. Շ.): Ասենք նաև, որ այս միտքն արտահայտված է նաև (թեպետ ավելի ձևերով) հազվածագիրների տարբեր տարբերի, տարբեր գրվածքներում և իր հերթին բազմիցս հիմնավորված է հնագիտորեն և ոչ միայն հնագիտորեն:

Արգ, մի նոր հարց է առաջանում՝ եթե «ուրարտական» մշակույթից «չատ բան էլ դարձել է հայկական մշակույթի բաղկացուցիչ մասը», ասինքն՝ եթե հայկականը շատ բանով կամ բաղկացուցիչ մասով արդեն պարզապես անվանափոխված «ուրարտականն» էր (ուրիշ կերպ

որակել անհնար է), էլ ինչպե՞ս կարող էին «ուրարտական» և հայկական նյութական մշակույթներն ընդհանրապես տարբեր լինել, կամ էլ՝ «որոշակիորեն տարբերվել» իրարից:

Սակայն դուրս գանք այս հակասության շրջանակներից և դիմենք ճանաչված հնագետ-ուրարտագետ Գ. Տիրացյանի ուսումնասիրություններին, մասնավորապես՝ նրա «Հայերի ոչ հնագիտական նախնիները և Ուրարտու—Հայաստան պրոբլեմը» հոդվածին (ՊՔՀ, 1985, թիվ 1, էջ 195—207), որը նաև մեզ հետաքրքրող հարցում ուրարտագիտության ամենավերջին նվաճումների ամփոփումն է: Այս հոդվածում նա գրում է. «Ուրարտական և հին հայկական հուշարձանների եռանդուն պեղումները այժմ թույլ են տալիս առաջ քաշել նաև նյութական մշակույթի և հարակից երևույթների հաջորդակցություն հարցը: Այն դարձել է հատուկ ուսումնասիրման առարկա, որտեղ բազմաթիվ բնագավառների օրինակով (բազալտիդություն, նախաուրարտություն, ջինարաբական տեխնիկա, խեցեգործություն, մետաղագործություն, թաղման ձևեր և այլն) հնարավոր է բացահայտել ուրարտական ներդրումը հին հայկական մշակույթի ձևավորման գործում: Այս տվյալների լույսի տակ կարելի է խոսել ոչ թե ուրարտական մշակույթի ազդեցության մասին հին հայկականի վրա, այլ հայկական մշակույթի մեջ ուրարտական մշակութային երևույթների օրգանապես ձուլվելու մասին» (ՊՔՀ, 1985, թիվ 1, էջ 203, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Բերենք նաև մեկ այլ հատված: «Հայկական թագավորության և ապա սատրապության պայմաններում ուրարտացիների գոյության և նրանց գերի մասին անուղղակիորեն կարող են վկայել հնագիտական նյութերը: Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանների մետաղագործության որոշ նյութերի և խեցեգործության մեջ երբեմն նկատվող ապրիցուցիչ նմանությունը հնարավոր է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ ուրարտական մետաղագործական և խեցեգործական արհեստանոցները շին զաղաբեցրել իրենց գործունեությունը հայկական ժամանակաշրջանում, գոնե սկզբում, և որ այդ արհեստանոցներում աշխատող վարպետները էթնիկապես ուրարտացիներ էին, որոնք շարունակում էին արտադրել նույն մետաղագործական ու խեցեգործական տեսականին՝ հարմարեցնելով այն նոր ժամանակների պահանջներին» (ՊՔՀ, 1985, թիվ 1, էջ 201, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Իր ավելի վաղ գրած «Ուրարտու և Հայաստան» հոդվածում (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 43—68), ուր հենց «նյութական մշակույթի ժառանգորդության» հարցն է գրված, գահունակությանը նշելով «ուրարտական» և վաղ հայկական հուշարձանների պեղումների հաջող ընթացքն ու ծավալը՝ մեզանում, Արևմտյան Հայաստանում և Հայաստանի՝ Իրանին ենթակա տարածքում, Գ. Տիրացյանը գրում է. «Այդ ընդհանուր առաջընթացի պայմաններում կուտակվող նոր նյութերը էլ ավելի նպաստա-

վոր պայմաններ ստեղծեցին ընդլայնելու ուրարտա-հայկական մշակութային անհույսությունների շրջանակները, Այսօր կարելի է արդեն խոսել ոչ թե մի, այլ մի քանի բնագավառների մասին, սրանց մշակութային հարգակցությունը հաստատվում է ամենայն ուղղությամբ:

Խոսքը միայն նյութական մշակույթի այնպիսի դասական նյութերի մասին չէ, ինչպիսիք են խեցեգործությունն ու մետաղագործությունը, այլ հասարակության կյանքը բնութագրող այնպիսի ուղադրամ ու էական երևույթների մասին, ինչպես Բաղամաշինությունը, ճարտարապետությունը, քաղման ձևերը և այլն» (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 43, ընդգծ. — Լ. Մ.):

Կամ՝ «Ուրարտա-հայկական մշակութային ամենաբնութային ժապավիղը, նրանց բազմաբնույթ էությունը, ոչ թե սոսկ ազդեցությունների արտահայտություն է, այլ ամենամեծագույն ավելի կարևոր, ծանրակշիռ մի երևույթի արգասիք: Վերևում հիշատակված ուրարտա-հայկական զուգահեռությունները կասկած չեն թողնում, որ խոսքը մշակութային երեվույթների յուրացման ու նրանց օրգանապես միաձուլման մասին է» (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 57, ընդգծ. — Լ. Մ.):

Կամ՝ «Վաղ հայկական գեղարվեստական մետաղագործության ակնհայտ ազդեցությունը ուրարտականի նեա թույլ է տվել հանգելու այն հետևություններ, որ վաղ հայկական ժամանակաշրջանում շարունակվել է ուրարտական մետաղագործական մի շարք արհեստանոցների գործունեությունը» (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 58):

Գ. Տիրացյանի այս ընդհանրացումները, որոնք «ուրարտական» և վաղ հայկական հուշարձանների վերջին 20-ամյա պեղումներով հայտնաբերված նյութերի ու դրանցով կատարված մասնագիտական հանգամանակի ուսումնասիրությունների արդյունք են, ցույց են տալիս, որ «Ուրարտու» — հայկական մշակութային էական տարբերությունների մասին խոսելն իսկ այսօր ավելորդ է, նույնիսկ՝ շիմացություն: Այս հարցում կարևորն ու ընդգծելին հատկապես այն է, որ «Ուրարտու» — հայկական մշակութային ամենություններն են առավել բնորոշը և ընդգրկում են ոչ թե մեկ, այլ հասարակական կյանքը պայմանավորող մի քանի ցնազավառներ՝ ճարտարապետություն (որում՝ քաղաքաշինություն, պալատական, տաճարային, ռազմական և բնակարանային ճարտարապետություն), շինարարական տեխնիկա, քաղաքաշինության արհեստ և արվեստ, խեցեգործություն (իր տարբեր տեսակներով ու ենթատեսակներով), մետաղագործություն (մասնավորապես՝ գեղարվեստական մետաղագործություն, զինագործություն, մետաղյա կահկարասի, աշխատանքային գործիքներ), տարագ, քաղման ձևեր և այլն: Այսինքն՝ համարյա նույն բնագավառները և էլ ավելին, որոնցում տարբերություն են նշել հարգարժան ակադեմիկոսները:

Ի դեպ, նմանությունները հիշյալ բնագավառներում այնպիսի ծավալ ու բնույթ ունեն, որ դրանք, ինչպես իրավացիորեն նկատել է

Գ. Տիրացյանը, սոսկ ազդեցությամբ բացատրել անհնար է: Ինչպես տեսանք, դրա փոխարեն օգտագործվում են «մշակութային օրգանապես ձուլում», «օրգանական միաձուլում», «ազդեցուցիչ նմանություն», «մշակութային հաշտեցություն», «նյութական մշակույթի ժառանգորդություն» և նման բնորոշումներ, որոնք այլ բան չեն, քան «մշակութային նույնություն» ասելը: Նկատենք նաև, որ այդ բնորոշումների հեղինակ Գ. Տիրացյանը ևս ուրարտացիների «ոչ հայ» լինելու համար մաքառողներից է, որով իսկ առավել է բնագծվում փաստերի հանգեպ նրա գիտական բարեխղճությունը:

Ահա, այս պարագաներում գրել, թե հնագետները ուրարտական մշակույթը որակաբարձ են աստիճանում են հայկականից, առնվազն տարօրինակ է և զարմանալի: Ավելի ճիշտ, ինքնախաբեություն է, համապատասխան փաստերի, ուսումնասիրությունների և կարծիքների արհամարհում, վերջին հաշվով՝ նորից գիտականության դեմ մեղադրում, իր երկնքներն ոչ գիտական դրսևորումներով:

Մեր հաջորդ առարկությունը վերաբերում է Արմանի երկրանվան առթիվ տրված բացատրությանը: Քննարկվող հոդվածում գրված է. «Գալով մ. թ. ա. Ց-րդ հազարամյակի սկզբից արձանագրություններում հիշատակված Արմանի անունով երկրին, որ վերոհիշյալ էություններում անընդհատ հոլովվում է, ապա նրա տեղագրությունը դեռևս չի պարզվել, հայտնի չէ, թե որտեղ է այն գտնվել, ուստի և այս տեղանվան ձևական նմանությունը հայերի անվանումներից մեկին՝ Արմեն-ին, որ էլ եզրակացության ելակետ հանդիսանալ չի կարող» (ՊՔՀ, 1987, թիվ 1, էջ 27):

Այսպիսով, ստացվում է, որ Արմանի երկրանունը հիշատակված է միայն մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի արձանագրություններում, այն էլ՝ հոդվածագիրների կողմից չի տարբերակված, թե քանիստ և որոնցում, այսինքն՝ չեն տարբերակված երկրորդական թվացող այնպիսի մանրամասներ, որոնք տվյալ հարցի համար անշափ կարևոր են: Ավելին, իսպառ մոռացվել է, որ Արմանի երկիրը և արմանիք (Արմանեմ) տարբեր գրաձևերով ու արտասանաձևերով կամ տարբեր նրբերանգներով (օրինակ, «արմիցի»՝ ըստ էրլայի աքքադերեն արձանագրությունների, Արմե, Ուրմե՝ ըստ «ուրարտականի», Արիմե, Ուրումե, նաև Թիլգ-արիմու՝ ըստ ասսուրականի, Թեգ-Արամա կամ Թոգ-Արամա՝ ըստ հեթիթականի, արիմ-արիմոյի՝ ըստ «Իլիականի» և այլն), հիշատակված են մ. թ. ա. XXIII կամ XXI դարից մինչև մ. թ. ա. VI դարը, որոնք բոլորն էլ Հայկական լեռնաշխարհն ու նրա բնակիչներին նկատի ունեն կամ, զգուշաբար ասած, Հայկական լեռնաշխարհից դուրս չեն:

Այս իրողությունը, իհարկե, կարելի է մեկ անգամ ևս փաստարկել ու հիմնավորել ըստ վերը նշած աղբյուրների և ըստ մասնագիտա-

կան խորազնին ուսումնասիրությունների, սակայն չծավալվենք, դրանք հանրահայտ են, նույնիսկ՝ դասագրքային գիտելիքներ¹: Եվ կթե Արմանի (=Արամանի) երկրի մասին մի քանի տասնյակ վկայություններից ընդամենը մեկ կամ երկու նշում տեղագրորեն դեռևս վիճելի են (նկատի են առնված, թերևս, Սարգոն Ա արքայացու և Նարամսին Ա-ի տեղեկությունները), դեռևս չի նշանակում, թե Արմանի երկիրը Հայաստանի հետ չի առնչվում, կամ՝ նրա տեղագրումը ընդհանրապես «դեռևս չի պարզվել»: Առավելապես չի նշանակում, որ Արմանի—Արմեն (Արմենիա) նմանությունը «ձևական է», որ այդ նմանությունը «որևէ եզրակացություն ելակետ հանդիսանալ չի կարող», որ, այսպես ասած, «ոչ մասնագետները» իզուր են այն «հորովում»: Այդպես ասել և մանավանդ, այդպես պնդել նշանակում է համահարթել, արհեստականորեն արժեքազրկել և ի չիք դարձնել Արմանի=Արամանի երկրի մասին բոլոր տեղեկությունները կամ դատապարտել «չեզոքության», ինչպես նաև տասնյակ ու տասնյակ հմուտ մասնագետների, այսպես ասած, «ոչ ցանկալի» կարծիքները, այդ ամենը թաղել մեկ դագաղում և նորից ապակողմնորոշել ընթերցողին, փակել հետագա համապատասխան հետազոտությունների ճանապարհը: Բայց՝ հանուն ինչի՞... մի՞թե անհրաժեշտ են փաստերի այդքան զոհողություններ, կամ՝ ո՞րն է նման վարվելակերպի գիտականությունը:

Այժմ՝ մեկ այլ «անմեղ» թվացող առարկելիքի մասին:

Հողվածագիրները քանիցս փորձում են ապավինել փաստերի պակասին կամ «սղությունը»: Դրանով կամենում են ինչ-որ շահով «մեղմացնել»—«կոծկել» իրենց որդեգրած դոգմայի ներքին և արտաքին հակասությունները, իսկ մյուս կողմից էլ, «զգաստացնող» դաս տալ «ոչ մասնագետ»-ներին:

Օրինակ, գրում են. «Ձի կարելի ժխտել, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ Ուրարտուի և ուրարտացիների խաղացած դերի հարցը, հիբրավի, գիտություն մեջ դեռևս բավարար լուծում չի ստացել՝ փաստերի սղության պատճառով» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 26, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Կամ՝ «Ուրվագծված պատմական պրոցեսների մեջ (նկատի ունեն, իհարկե, իրենց «ուրվագծումները»,— Լ. Շ.), անշուշտ, դեռևս առեղծվածային և չպարզաբանված հարցեր կան, որոնք հետագայում կպարզաբանվեն նորանոր փաստերի և հետազոտությունների միջոցով: Սակայն վերոհիշյալ հողվածների և ելույթների հեղինակները չկամենալով «կաշկանդել» իրենց «եզրակացությունները» փաստերի և տրամաբանության անհրաժեշտությամբ, առանց երկար խորհելու և պատշաճ գիտելիքների,

մեկը մյուսի ետևից համարձակորեն «լուծում» են այդ հարցերը կեղծ հայրենասիրության դիրքերից և ոչ հազվադեպ արժանանում փաստերին անիրազեկ մարդկանց դրվատանքին» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 27, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Այս հատվածները զարմացնում են խաբկանք ստեղծելու իրենց թարուցյալ միտումով՝ ինչպե՞ս կարելի է այդքան համառորեն խեղաթյուրել ակնառու իրողությունը, բազմաթիվ փաստերի նայել ու չնկատել, շատը սուղ համարել և միաժամանակ վարկաբեկել այլոց կարծիքը, մոլեգնաբար դասեր տալ բոլոր նրանց, ովքեր «հանդգնում են» նկատել իրենց «չնկատածը»: Եվ իրոք, եթե մի պահ մոռանանք համապատասխան փաստերի առատությունը և այն, թե դրանցով ինչպիսի կնճռոտ հարցեր կարելի է հիմնովին լուսաբանել (այդ ամենին կանդրադառնանք հաջորդ շարադրանքում), գոնե ամենահիմնական՝ հայ-ուրարտացի էթնոսյունության հարցում փաստերը ոչ միայն «սուղ» չեն, այլև սպասվածից շատ ավելին են, պարզապես նկատել է պետք: Այնպես որ, տրվյալ հարցում և եղած փաստերի առկայությամբ համբերելու կամ «նորանոր» փաստերին սպասելու քարոզն է խիստ քննադատելի, մոլորեցնող և ոչ գիտական:

Մեր մյուս առարկությունները վերաբերում են հետևյալին: Անդրադառնալով հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքի մասին նոր տեսությունը, ըստ որի Հայկական լեռնաշխարհը համարված է նախահայրենիքի կորիզն ու միջուկը, հողվածի հեղինակները գրում են. «Եհարկե, նոր տեսակետն ունի մի շարք հետաքրքրական և կարևոր կողմեր հատկապես նաև հայոց լեզվի և հայ ժողովրդի ծագման առումով (չի ասվում, որ հեղաշրջող է,— Լ. Շ.), ուստի մեր հասարակայնության հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ միանգամայն հասկանալի է: Սակայն այն դեռևս մեծ է հնարավոր վարկած, որը առայժմ մեծ ֆառակությամբ հակառակորդներ ունի և տակավին չի ֆենվել (°) համաշխարհային լեզվաբանական ոլորտներում: Մեզանում այժմ դրան առանց վերապահության արձագանքել են, որպես կանոն, մասնագիտական անհրաժեշտ պատրաստությունից զուրկ հեղինակներ, որոնց մոտեցման մեջ պարզորոշ նկատվում են գիտութան հետ շտնչվող շահագրգռություններ» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 28, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Այս ամբողջ հատվածը, այսպես ասած, գիտական իրողությունը անհիմն կերպով նսեմացնելու ցայտուն օրինակ է: Այնպիսի օրինակ, երբ ուսումնասիրողը, չկարողանալով գիտականորեն հաղթահարել իր համար «անցանկալին», դիմում է ոչ գիտական միջոցների, սույն պահին՝ լոկ մտքախաղերով խեղաթյուրելու դատապարտելի միջոցին: Ի հաստատումն մեր այս մտքի, նշենք հետևյալը: 1. Երկու սովորածավալ հատորներում բազմաթիվ փաստերի խորազնին և հմտագույն վերլուծու-

¹ Տե՛ս Զ. Փավկոչյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (ուսումնական ձեռնարկ), պրակ 1, Երևան, 1961, էջ 115—123:

թյուններով հիմնավորված տեսությունը¹ (կարելի է ասել՝ սխառնք) սոսկ «վարկած» է համարվում: 2. խոսվում է «մեծ քանակությամբ հակաակորդներին» մասին, երբ իրականում այդպիսիք հատուկենտ են, այն էլ՝ հակադրվելու անհաշող փորձով: Նկատի ունենք Ի. Մ. Դյակոնովի փորձը²: 3. «Համաշխարհային լեզվաբանական ուղորտներում» շատերը նորագույն այդ տեսության կողմն են, նույնիսկ՝ նորանոր հիմնավորումներ են բերում ի նպաստ դրա, իսկ հեղինակները սպասում են «ցանկալի» քննություն: 4. նորագույն տեսությունը հնդեվրոպական բոլոր ժողովուրդների և մասնավորապես, հայ ժողովրդի լեզվի ու ծագումնաբանության խճճված ու խճողված հարցերում հեղաշրջող նշանակություն ունի, իսկ հեղինակները ընտրել են նվազագույն երանգը՝ «...ունի մի շարք նետախոսակալ և կարևոր կողմեր...»: 5. Այս ամենից զատ, մոռանում են ասել-խոստովանել ամենակարևորը, որ նորագույն տեսությունը հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրերի մասին անհամեմատ փաստարկված և հիմնավոր է, քան նախորդ տեսությունները, քան նաև, այսպես կոչված, եվրոպակենտրոն տեսությունը: 6. Չեն խոստովանել նաև, որ օրիոր ավելանում է նորագույն տեսության համոզված համախոհների քանակը, իսկ եվրոպակենտրոն տեսությանը՝ նվազում և այլն:

Այս ամենը մոռանալ, կամ էլ հնարամտորեն հեռու պահել ընթերցողից, միաժամանակ անողորմաբար պախարակել ընդդիմախոսներին, մեղմ ասած, անհարիր է գիտականության ամենատարրական պահանջներին:

Մի հանգամանք ևս:

Քննարկվող հոդվածում կարծիք է հայտնվում, «...որ ուրարտացիներն իրենց ստեղծած պետության մեջ երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, և Հայկական լեռնաշխարհում նրանց շուրջ երկուսուկես հարյուրամյակ տևած տիրապետությունը չի հանգեցրել ուրարտական ժողովրդի կազմավորմանը: Ուրարտուն եղել է տարբեր էթնիկական տարրերի՝ ցեղերի ու ցեղախմբերի... ռազմաքաղաքական միավորում, որի մեջ իշխող թիայնական տարրը փոխամասնություն է կազմել: Մնացած էթնիկական տարրերի թվում են եղել, բացի խուռական, խեթալուսական և այլ ցեղերից, նաև մեծ թվով հայալեզու ցեղեր (զգուշանում են ասել՝ հայեր)» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 26—27, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Բացի այս, առանձնացվում-նշվում են նաև «հայալեզու» ցեղերի բնակավայրերը (տարածքները) Հայկական լեռնաշխարհում՝ մ. թ. ա. երկ-

րորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին և մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին: Դրանք են, ըստ հոդվածագիրների. «...լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքը (Հայաստ), հարավ-արևմուտքը (Արմե, Ուրմե), և մասամբ արևմուտքը՝ Եփրատի ուղորտը» (ՊԲՀ, 1987, թիվ 1, էջ 27):

Մի կողմ թողած (առայթմ), որ խուռական և խեթալուսական ցեղերն ու ցեղամիությունները, նաև՝ ուրիշներ (°), երբեք Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներ չեն եղել, ավելի ճիշտ, երբեք չեն պայմանավորել այդ լեռնաշխարհի էթնոպատկանելությունը, ինչպես հայերը (պարզապես՝ փաստեր չկան, անճիշտ պատկերացում է) և սոսկ առնչվել են հայերին ու Հայաստանին, որ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից, ըստ եղած փաստերի համատեղ քննության, Հայկական լեռնաշխարհին անհարիր է բազմացեղայնությունը, նույնիսկ՝ երկու հավասարազոր ցեղամիությունների կամ երկու ժողովուրդների համատեղ գոյությունը¹, որ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից արդեն կազմավորված հայ ժողովուրդն է Հայկական ամբողջ լեռնաշխարհի բնակիչը (Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած)², այսինքն՝ հոդվածագիրները ժամանակագրորեն և տեղագրորեն շատ ու շատ են «սահմանափակում» հայ ժողովուրդին, այն էլ՝ «հայալեզու (°) ցեղեր» համարելով, մի կողմ թողած, որ հոդվածագիրների նշած հայաբնակ վայրերն իսկ ըստ այլ գիտնականների խուռաբնակ և ուրարտաբնակ են համարվում³. մի կողմ թողած, որ մուշքերի «հայալեզու» ցեղ լինելը ապացուցված համարել չի կարելի և, ահա, այսքան կարևոր (անշափ կարևոր) բաներ մի կողմ թողած, որոնք արագագործությամբ ի մի են հավաքվել՝ ընդամենը մեկ փոքրիկ պարբերության մեջ, և մատուցվում են իբրև վերջնական ճշմարտություններ, ուշադրություն դարձնենք միայն մի հարցի վրա:

Ինչպես տեսանք, վկայակոչված հատվածում ասված է (ի դեպ, առաջին անգամ և խիստ վճռորոշ), որ Հայկական լեռնաշխարհում «ուրարտական» ժամանակից էլ առաջ, հետևաբար՝ «ուրարտական» ժամանակաշրջանում ևս, եղել են «մեծ թվով հայալեզու ցեղեր», իսկ ուրարտացիները կամ բիայնացիները «իրենց ստեղծած պետության մեջ (հետևաբար դրանից առաջ էլ— Լ. Շ.) երբեք մեծամասնություն չեն կազմել և ժողովուրդ չեն դարձել: Ասվածը, իհարկե, կես ճշմարտություն է, միաժամանակ՝ գիտական շատ կարևոր նորություն և խոստովանություն իրենց կողմից, սակայն դրանով (թեկուզ կես ճշմարտությամբ) նրանք հակադրվում են և՛ իրենց, և՛ իրենց համախոհների մինչև

¹ Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. I, II. Тбилиси, 1984.

² И. М. Дьяконов, О прародине носителей индоевропейских диалектов («Вестник древней истории», 1982, № 3, с. 3—30, № 4, с. 11—25).

¹ Sh'u Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից:

² նույն տեղում:

И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, էջ 16—18, Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՄՄՀ ԳԱԱ հրատ.), հ. 1, Երևան, 1971, էջ 146—148:

որս արած-դրածին: Բանն այն է, որ հարգարժան հեղինակները (բացի Գ. Զահուկյանից, այն էլ՝ 1986-ին և 1987-ին տպած երկու գործերով է՝ բացառությամբ), ինչպես նաև նրանց համախոհները («Ուրարտուի» ոչ հայկականության» պաշտպանները), այսպես ասած, «նախաուրարտական» ժամանակի «մեծ թվով հայալեզու ցեղերի» մշակույթի մասին ոչինչ չեն գրել, ոչինչ չեն խոսում: Նույնիսկ «մեծ թվով հայալեզու ցեղերին» չեն հատկացնում այն տարածքների մշակույթը (Բարձր Հայքի, Աղձնիքի մի մասի, մասամբ էլ Մոփքի ու Փոքր Հայքի), որոնք ըստ իրենց ևս, այդ ցեղերի բնակավայրերն են եղել և հարուստ են մշակութային հնագույն (նախաուրարտական) արժեքներով:

Այո՛, չեն գրում, չեն հատկացնում, քանի որ նմանաբնույթ հետազոտությունները, գոնե մասամբ, կտանեն հայկական մշակույթի ակունք-արմատները, իսկ դա էլ կնշանակի նորից խարխլել ուրարտացիների «ոչ հայ» լինելու առանց այդ էլ խարխլված տեսությունը: Այլ կերպ ասած՝ նորից հանուն դոլմաչի ցուցաբերվում է զգուշավորություն, միակողմանիություն, փաստերի անտեսում, մշակութային արժեքների սխալ հասցեագրումներ, որոնք նույնպես անշափ հեռու են գիտականության պահանջներից, քմահաճ են ու կամայական:

Ինչպես տեսանք, քննարկվող հոդվածի համար բնորոշն ու ընդհանուրը համապատասխան փաստերի, ուրարտագիտության վերջին տասնամյակների նվաճումների անտեսումն ու արհամարհումն է: Այլ կերպ ասած, հոդվածում ամփոփված են այնպիսի մտքեր ու դատողություններ (շատերը 100-ամյա հնություն ունեցող), որոնք տրամագծորեն հակադիր են փաստերին: Եվ քանի որ այդ անճիշտ մտքերն ու դատողությունները հայ-«ուրարտացի» էթնոհարցի հիմնաքարերն են, ուստի և խեղաթյուրվում են պատմական ճշմարտությունները: Ճշմարտություններ, որոնք պետք է և պարտավոր ենք, առանց խաբկանքների, առանց երկիմաստությունների (օրինակ՝ «հայալեզու ցեղեր», փոխարեն ասելով՝ հայեր, հայկական ցեղեր և այլն), պարզ ու հասկանալի լեզվով ներկայացնել ընթերցողներին, Տեսանք նաև փաստերով հաստատվող այդ ճշմարտությունները, որոնց ամփոփումը կարևոր ենք համարում:

Այսպես, «Ուրուարտի», «Ուրարտու» օտարահունչ երկիրը նախապես համապատասխանում է Կադմեա տուն կամ Կորդուք նահանգի Արարադա երկրին, հետևաբար, նաև լեզվաքննությամբ «Ուրարտու» երկրանունը Արարադա երկրի աստորական արտասանածն է: «Ուրարտու» անունը երբեք և ոչ մի աղբյուրով համահայաստանյան ընդգրկում չի ունեցել, մեծապես հիշված է որպես Նաիրյան երկրներից մեկը, իսկ

VIII դարի վերջերին (մ. թ. ա.)՝ Նաիրիին հարևան երկիր և պետություն, «Ուրարտու» և «Բիայնիլի» անվանումները երբեք էթնոհիմաստ չեն ունեցել, այդ անուններով ցեղեր երբեք և ոչ մի աղբյուրում չեն հիշված, ուստի և մնում են ազատ երևակայության արդյունք, Նաիրին և Հայաստան, ըստ Վ. Խաչատրյանի խիստ հիմնավոր ուսումնասիրությունների¹, տեղագրորեն իրար հավասար են և ընդգրկում են համարյա ամբողջ Հայքը կամ Հայաստանը: Այս նորությունը ևս անտեսված է քննարկվող հոդվածում: «Ուրարտական» պետության հետ միաժամանակ նրանց քաղաքների ու բերդերի «մեծ մասը» չի կործանվել, ընդհակառակը՝ քաղաքները հարատևել են հետագա դարերում, ոմանք էլ՝ ընդհուպ մինչև մեր ջատերը հարատևել են հետագա դարերում, ոմանք էլ՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը: «Ուրարտական» և հայկական մշակույթները ոչ միայն էական տարբերություններ չունեն, այլև մի շարք բնագավառներով նույնական են, պարզապես, միևնույն մշակույթի տարբեր ժամանակաշրջանների արտահայտություն են և այլն:

Այսպիսով, երբ պարզ է, որ քննարկվող հոդվածը լեփ-լեցուն է ապակողմնորոշող, անճիշտ և փաստերին հակասող հայտարարություններով, այսինքն՝ երբ չի հիմնավորված ու չի համոզում, որ ուրարտացիները կամ բիայնացիները հայեր չէին, կփորձենք սույն հոդվածի երկրորդ մասում ապացուցել հակառակը՝ ինչո՞ւ նրանց պետք է հայ համարել, կամ՝ ի՞նչ հիմքեր կան այդպես մտածելու:

¹ Վ. Բ. Զախարյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում («Պատմաբանասիրական հանդես», 1986, թիվ 1, էջ 43—58, նույնի, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 417—445:

¹ В. Хачатрян, Хайаса и Наирн («Արարեք», Հասարակական գիտությունների, 1973, թիվ 11, էջ 37—47):

ԽՈՒՐՐԻ—«ՈՒՐԱՐՏ» ԷԹՆՈՒՄՅԱՆ ՍԽԱԼԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԸ
ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՅԼ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Այժմ ուշադրություն հրավիրենք ուրարտագիտության մի քանի հիմնահարցերի վրա, առանց որոնց հանգամանալի քննության հնարավոր չէ հստակ և ամբողջական պատկերացում ունենալ, այսպես կոչված, «ուրարտյան» համահայաստանաբնակ լինելու, նրանց էթնիկական պատկանելության, հայ—ուրարտ կապերի կամ նմանությունների և այլ հիմնախնդիրների մասին: Հիմնախնդիրներ, որոնք դնալով ոչ միայն չեն հստականում և հավանական դառնում, այլ՝ հեռանալով իրենց արմատներից, ավելի խճճված, անհավանական, նույնիսկ հակապատմական տեսք են ստանում՝ սպառնալով խեղդուկ խավարում պահել՝ թաքցնել, թաղել, այսպես կոչված, նախաուրարտական ժամանակաշրջանի Հայաստանին վերաբերող խիստ ակնբախ փաստերն ու տեղեկությունները: Ուրարտագիտական աշխատություններից այն տպավորությունն է ստացվում, որ երբեմն ասված այս կամ այն անհիմն կամ բավարար չափով չհիմնավորված միտքը, կարծիքը, ենթադրությունը հանիրավի շատ ավելին է երևում, քան տասնյակ ու տասնյակ հակառակն ապացուցող փաստեր: Նման պարագաներում օրինական հարց է առաջանում՝ գիտության համար կարևորը փաստե՞րն են, թե փաստազուրկ, սակայն դոգմա դարձած հայտարարությունները: Ահա, այսպիսի մի քանի դոգմաների մասին է մեր խոսքը, որոնց կոչեցինք ուրարտագիտության հիմնախնդիրներ, որոնք և կախարդական գավազանի դեր են կատարում առանձին ուսումնասիրողների ձեռքին՝ դրանց վրա են պատվաստվում շատ ուրիշ նույնքան անհիմն ենթահարցեր, կարծիքներ, ենթադրություններ ու տեսակետներ: Ավելին, դրանց հիման վրա է նաև, որ փորձեր են արվում լռեցնելու հակառակն ապացուցող գիտնականներին:

Այսպես, ուրարտագիտության մերօրյա հիմնախնդիրներից մեկը դեռևս բավարար չափով չհիմնավորված խուրրի—ուրարտ նույնացումն է, որով արհեստականորեն խուրրիները դառնում են հայաստանաբնակ:

Վ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակից սկսած, իսկ Ուրարտու երկրանվանը՝ նաև այս նույնացումով, տրվում է էթնիկական իմաստ: Ի հաստատումն այսպիսի ընկալման, կամ կարծիքի, բերենք «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» զետեղված հոդվածներից մեկի առաջին միտքը. «Վերջին ժամանակներում,— գրում է հոդվածի հեղինակ Գ. Տիրացյանը,— նոր թափով արտահայտված կասկածներից անկախ (կամենում է ասել կասկածների կարևորություն մի տվեք,— Լ. Շ.) կարելի է ապացուցված համարել, որ Հայկական լեռնաշխարհը վաղուց բնակեցնող խուրրի—ուրարտացիները հայերի նախնիներն են և կազմել են հայ ժողովրդի հիմքը» (ՊՅԸ, 1985, թիվ 1, էջ 195):

Ինչպես տեսնում ենք, այնքան վճռաբեկ է ասված, որ թվում է գործունենք շատ հիմնավոր և անառարկելի ճշմարտության հետ: Իրականում, սակայն, այդպես չէ: Խուրրի—ուրարտ կապը սոսկ լեզվական, այն էլ՝ բռնաձիգ նմանեցումների ծնունդ է և դրանով իսկ ազատ երևակայության ու միտումի արգասիք:

Առհասարակ, հնագույն ժողովուրդների էթնիկական պատկանելությունը կամ ազգակցական-արյունակցական կապը որոշելիս անհրաժեշտ են հետևյալ նվազագույն պայմանները: Առաջին, մարդաբանական նմանակի համար): Երրորդ, մշակութային նմանություն: Չորրորդ, լեզվատանական համար): Երրորդ, մշակութային նմանություններ: Այնպես որ՝ մի քանի պատահական բառանմանություններով, մանավանդ՝ նմանաձև անուններով, կամ քերականական այս ու այն ձևի դեռևս վիճելի «ընդհանրություն» ժողովուրդներին ազգակից դարձնել հնարավոր չէ:

Ահա, վերոհիշյալ առաջին երեք պայմաններով, որոնք շատ ավելի կարևոր են և նույնացման համար առավել անառարկելի հիմք, քան վերջինը (լեզվականը), չի ապացուցված և չի ապացուցվում խուրրի—ուրարտ» ազգակցական կապը: Ընդհակառակը, ապացուցվում է, այն էլ՝ ոչ քիչ փաստերով, որ նրանք այդպիսի կապ չեն ունեցել:

Այսպես, 1. Գեռևս ո՛չ մի ուսումնասիրող և ո՛չ մի փաստով ցույց չի տվել խուրրիների և, այսպես կոչված, «ուրարտյան», ավելի ճիշտ՝ ուրարտուի բնակիչների մարդաբանական կապը, կամ նույնությունը: Ի դեպ, ուսումնասիրողները որևէ մեղք չունեն այս հարցում, պարզապես, խուրրիների մարդաբանական տիպը գիտությունը հայտնի չէ առ այսօր, մարդաբանական որևէ նմուշ, որևէ նշույլ չի հայտնաբերված: Ուրեմն, խուրրի—ուրարտ» ազգակցական «նույնությունը» հաստատող առաջին հիմքն ու պայմանը չունի գիտությունը:

2. Խուրրիների և Ուրարտու երկրի բնակիչների միջև չի եղել, չկա և ցույց չի տրված նաև տարածքային նույնություն: Այսինքն, որ նրանք ինչ-որ ժամանակ համատեղ կամ կողք-կողքի ապրած լինեն միևնույն տարածքում, կամ տվյալ դեպքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, չնայած

այդ առթիվ եղած ոչ քիչ թյուր կարծիքներին: Օրինակ, խուրի—«ուրարտ» նույնացնող հիմնական տեսաբան Ի. Դյակոնովը «Предыстория армянского народа (Ереван, 1968) գրքում խիստ երկբայտրեն՝ «հնարավոր է» (էջ 16), «հավանական է» (էջ 17) բառերի օգտագործմամբ ենթադրում է, որ խուրրիները բնակվել են Եփրատի և Ճորջիսի վերին հոսանքների շրջաններում, Սասնո լեռներում, Կենտրիտիս կամ Բոնտան գետի հովտում, Խաբուր գետի (Արևելյան Տիգրիսի) վերին հոսանքներում, Ուրմիա լճի արևմտյան և հարավ-արևմտյան շրջաններում (էջ 16—17): Այսինքն, եթե ըստ գավառների ու նահանգների ասենք, բնակվել են Հայաստանի Բարձր Հայք, Աղձնիք, Կորդուք, Պարսկահայք, մասամբ նաև Տուրուբերան և Վասպուրական նահանգներում: Ի դեպ, Դյակոնովը այսպես է ենթադրել, իբր, մ. թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներին վերաբերող տվյալներով (թեպետ ոչ մի տվյալ չի նշում), իսկ դրանից վաղ ժամանակների համար (մ. թ. ա. 3—2-րդ հազարամյակների) ստիպում է մտածել (դարձյալ փաստ չբերելով), որ խուրրիները առավել զանգվածային, առավել ժավալուն տարածում են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհում):

Եվ, ահա, Ի. Դյակոնովի այսքան երկբայական և այսքան շփոթանվորված ենթադրությունները լոկ կրկնվելով «անառարկելի» խոսքի արժեք են ստանում և ներկայացվում են հետևյալ շարադրանքով. «Խուրրիական տարրը,— գրում է Գ. Տիրացյանը,— վկայված է (— 1. Շ.) Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում (որտեղ նա համագոյացում էր հնդեվրոպացի հայ-արմենների հետ), Վանա լճից հարավ, Արևելյան Տիգրիսի հովտում..., Ուրմիո լճի շրջապատում և հյուսիսում՝ Դիաուիսի երկրում, ապագա Տաջում (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 194):

Մի կողմ թողած նրբերանգային տարբերությունները, որոնք դարձյալ ոչնչով չեն հիմնավորված, վերը նշված երկրամասերը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում Ի. Դյակոնովի նշումների կրկնությունն են՝ սոսկ այլ կերպ և ավելի վճռական ասված, որ իբր, այսպես «վկայված է»: Սակայն ինչպե՞ս հավատալ և հանուն ինչի՞ հավատալ, երբ այդպես ոչ մի տեղ չի վկայված և ինչո՞ւ, շխորանալով փաստերի մեջ, այդքան թեթևաձեռն տպավորություն ստեղծել: Բացի այս, կրկնությունները չէ, որ պետք է պատմական ճշմարտություններ բացահայտեն, այլ՝ փաստերը և դրանց համակողմանի ու հանգամանալի քննությունը: Իսկ փաստերի թելադրանքն ու պահանջն այն է, որ խուրրիները ոչ մի դարում Հայկական լեռնաշխարհի և ոչ մի մասում տեղական և հաստատուն բնակություն չեն ունեցել, սոսկ առնչվել են Հայաստանի հարավային նահանգների՝ Աղձնիքի, Կորդուքի հետ, այն էլ իրենց հզորության՝ Խուրրի—Միտանի կոչված պետության ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. XV—XIII դարեր): Այսինքն, Հայաստանի հետ առնչվել են, այն էլ հիշյալ դարերում միայն, ոչ թե էթնոտարածքային, այլ վարչատարածքային հարա-

բերություններով: Սրանք էականորեն տարբեր բաներ են և պետք է, և պարտավոր ենք զանազանել իրարից:

Ասենք նաև, որ խուրրիներին հայաստանաբնակ դարձնող Ի. Դյակոնովը վկայակոչված ենթադրությունից ընդամենը 17 տող առաջ, ինքն իրեն հակասելով, խուստովանել է փաստերով հաստատվող կես ճշմարտությունը: Օրինակ, նա գրում է. «Անհամեմատ դժվար է որոշել խուրրիների բնակության հյուսիսային և արևելյան սահմանները: Եղած գրավոր աղբյուրները բավական չեն լուսաբանելու համար մ. թ. ա. II հազարամյակի Հայկական Տավրոսից հյուսիս ընկած (վայրերի) էթնիկական պատկերը (էջ 15):

Այստեղ շատված կես ճշմարտությունն այն է, որ գիտությունը այժմ հայտնի գրավոր աղբյուրներով և այլ տվյալներով պարզից էլ պարզ է Հայկական Տավրոսից հյուսիս ընկած վայրերի էթնիկական պատկերը մ. թ. ա. 3—2-րդ հազարամյակներում, եթե, իհարկե, բոլոր փաստերը համատեղ ուսումնասիրվեն: Կարճ ասած, աղբյուրներն ու փաստերը մեղք չունեն, որ չեն նկատվում: Այսինքն՝ չի նկատվում այն, որ մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերից Հայկական լեռնաշխարհի մի քանի նահանգներում արդեն բնակվում է հայ անունը ունեցող էթնոսը՝ Կորդուքում, Վանա լճի շրջակայքում, Տարոն-Տուրուբերանում, Արարատյան դաշտում, Շիրակում, Սևանա լճի ավազանում, Սյունիքում, իսկ 2-րդ հազարամյակի սկզբներից նույն հայ ժողովուրդն զբաղեցնում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը՝ Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած:

Դալով խուրրիներին՝ թե դժվար է որոշել նրանց բնակությունը Հայկական Տավրոսից հյուսիս և արևելք ընկած երկրամասերում (սա է ասված կես ճշմարտությունը), այնժամ հարց է առաջանում՝ խուրրիներին ինչպե՞ս համարել Բարձր Հայքի, Տաջի, Վանա լճի շրջակայքի, Կորդուքի, Արևելյան Տիգրիսի վերնագավառների, Ուրմիո լճի շրջակայքի բնակիչներ, չէ՞ որ այս նահանգներն ու գավառները ընկած են Հայկական Տավրոսից հյուսիս և արևելք: Ահա թե ինչու մեկ այլ առիթով ասել ենք, որ խուրրիներին հայաստանաբնակ դարձնելը թողնում է բուն ցեղատեղափոխության տպավորություն: Գիտությունը հայտնի բոլոր արձանագրություններով, նույնիսկ Ուրբեշ քաղաքի ամենահին արձանագրությամբ (մ. թ. ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կես) նրանք հիշված են Հյուսիսային Միջագետքում, ավելի ուշ նաև Ասորիքում: Սրանք են փաստերով հաստատվող նրանց բնակավայրերը:

Այնպես որ խուրրի—«ուրարտ», այսպես կոչված, ազգակցական վապի երկրորդ կարևոր հիմքը և՛ տարածքային նույնությունը, ապացուցված չէ և, մեր կարծիքով, չի կարող ապացուցվել:

3. Ապացուցված չէ նաև խուրրի—«ուրարտ» մշակութային նույնությունը: Դարձյալ այն պատճառով, որ խուրրիների մշակութային արժեքներից չնչին բեկորներ են հայտնի, իսկ եղածն էլ եզրեր չունի Ուրար-

տուրի բնակիչների (մեր կարծիքով՝ Կորդուքի կամ Քարդու Արարադ երկրի հայ բնակիչների) մշակույթի հետ: Նման շեն ո՛չ մետադազործությամբ, ո՛չ խեցեգործությամբ, ո՛չ շինարարական արվեստով և ո՛չ էլ այլ բնագավառներով: Ուրեմն, խուրրի—«ուրարտ» «ազգակցական կապի» երրորդ կարևոր հիմքը ևս չկա, բացակայում է:

4. Ազգակցական կապը հաստատող մյուս հիմքը կամ պայմանը, ինչպես նշվեց, լեզվական նմանությունը կամ ընդհանրություններն են: Սակայն լեզվական այն ընդհանրությունները, որոնք բերված են ուսումնասիրողների կողմից, և՛ քանակով, և՛ էությունը բավարար ապացույցներ չեն խուրրի—«ուրարտ» ազգակցական կապի համար: Գրանք բառերի կամ անունների պատահական (մեծ մասամբ շինծու, բռնաձիգ) նմանություններ են, կամ էլ բացատրվում են փոխազդեցություններով: Իսկ որ խուրրիները շփման և փոխազդեցությունների կետեր ունեցել են Հայկական լեռնաշխարհի, այդ թվում նաև Կորդուքի, այլ անունով՝ Քարդու Արարադի կամ Ուրարտուի բնակիչների հետ, բավականաչափ հայտնի է և ապացուցելու հարկ չկա: Ավելին, Միտանի կողմած պետության ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. XV—XIII դարեր) խուրրիները նույնիսկ իշխել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գավառների վրա՝ Աղձնիքում, Կորդուքում և այս ժամանակից էլ կարող էին լինել նրանց լեզվական փոխազդեցությունները: Փոխազդեցությունները մերժելի չեն (ի դեպ, ոչ միայն խուրրիերենի և «ուրարտերենի», այլև խուրրիերենի և հայերենի միջև), մերժելին և չապացուցվածը խուրրի—«ուրարտ» լեզուների ազգակցական կապն է: Ահա թե ինչ է գրում այս առթիվ ականավոր լեզվաբան, լեզուների պատմության քաջագիտակ Գ. Զահուկյանը, «Ներկայումս,— գրում է նա,— մի շարք գիտնականների ջանքերով (Յ. Ֆրիդրիխի, Յ. Բորքի, Ա. Գյոտցեի, Գ. Ղափանցյանի, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի և ուրիշների) հաստատված է (համարվում,— Լ. Շ.) խուրրիտական և ուրարտական լեզուների ազգակցությունը: Այդ լեզվաբանները անվանում են խուրրիտո-ուրարտական կամ «ալարոդյան»: Ի. Մ. Դյակոնովի կողմից փորձ է արվել գրելու այդ ընտանիքի համեմատական քերականությունը, և նույնիսկ վերականգնելու խուրրի-ուրարտական նախալեզվի սկզբնական տեսքը: Սակայն, ցավոք, (նրա) մի շարք դատողություններ խոսում են այդ փորձի վաղաժամության մասին: Շատ եզրակացություններ հենվում են սոսկ եզակի օրինակների վրա, մեծ տարբերություններ կան այդ լեզուների ճշտվածության կառուցվածքում, չեն սահմանազատված փոխառությունները բուն բառապաշարից, բացառվող (համեմատվող) բառերի ընդհանուր մասը չի ներշնչում (չի համոզում,— Լ. Շ.), չկա համապատասխանություն բվականների հարցում և այլն: Այս բոլոր հարցերի լուծումը ապագայի գործ է» (ընդգծ.— Լ. Շ., տե՛ս «Взаимотношение...», 1967, էջ 13):

Ըստ ամենայնի ճշմարիտ է հարգարժան լազվաբանը: Եվ, իրոք,

ավելի քան 50-ամյա խիստ ջանադիր պրպտումներից ու համեմատություններից հետո այդքան ենթադրական է խուրրի—«ուրարտ», այսպես ասած, «լեզվական կապը», որը բնավ էլ արյունակից կամ ազգակից լեզվաբանությանի արտահայտություն չէ, և հույս չունենանք, թե ապագան այդքան անհաշտելի տարբերություններին լուծում կտա, կամ կհաշտեցնի դրանք:

Համոզված ենք այս բանում ոչ միայն այն պատճառով, որ ականավոր շատ լեզվաբանների ավելի քան 50-ամյա ջանադիր պրպտումները հիմնավոր ու համոզիչ արդյունքի չեն հասցրել, ոչ էլ այն պատճառով, որ բազում փաստեր տարբեր ուղիներով հաստատում են Հայք-Հայաստանի միայն հայաբնակ լինելը նաև հիշյալ դարերում, այլև այն պատճառով, որ «ուրարտ» անունով ժողովուրդ է, հետևաբար, «ուրարտերեն» կողմած լեզու գոյություն չի ունեցել:

Այսպիսով, 1) խուրրի—«ուրարտ» ազգակցական կապի ոչ մի հիմք չկա: Այս առթիվ ասված մտքերը լոկ փաստազուրկ հայտարարություններ են: Ինչպես, օրինակ, Ի. Դյակոնովի ենթադրությունը, թե «խուրրիները և ուրարտները նախապես եղել են մեկ էթնոս» (էջ 17), կամ՝ ըստ Գ. Տիրացյանի՝ «(Հայկական) լեռնաշխարհի զգալի տարածությունները բնակեցված էին իրար ազգակից խուրրի-ուրարտական ցեղերով» (ՊՖՀ, 1985, թիվ 1, էջ 195), կամ էլ՝ նմանաբնույթ անհիմն պնդում-հայտարարություններ:

2. Պետք է սղել «խուրրի և ուրարտ» անունների միջև դրված գծիկը, որը զանազան թյուրիմացությունների տեղիք է տվել: Նախ, ինչպես ասվեց, այդ գծիկ-հավասարումով է, որ խուրրիները դառնում են հայաստանաբնակ, իսկ «ուրարտը» ստանում է էթնիկական իմաստ: Շատ կարևոր է նաև, որ գծիկը սղելով խուրրիները պետք է դուրս տարվեն Հայկական լեռնաշխարհից (բոլոր տեղերից) և այն հատկացվի իր հնագույն ու բնիկ տերերին՝ Հայք-հայերին, որոնց այդ երկրի բնակիչ լինելը հաստատում են գրավոր և այլ բնույթի տասնյակ աղբյուրներ, արդեն անհերքելի դարձած փաստեր ու տեղեկություններ: Ինչպես ասում են, անաչառ լինել և այդ ամենը տեսնել է պետք: Վերջապես, այդ գծիկը սղել է պետք, փաստերով հաստատվող և ճշգրիտ պատմությունը իմանալու համար, վերջին հաշվով հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունը և հարակից այլ հարցեր ճիշտ ընկալելու համար: Ահա, թե ինչ ավերակող դեր է ստացել այդ անհիմն գծիկ-հավասարումը:

Ուրարտագիտության մյուս, պատմությունը ոչ պակաս ավերակող հիմնախնդիրներից մեկն էլ Ուրարտու անվանը սխալմամբ համահայաստանյան և ապա էթնիկական իմաստ տալն է:

Բանն այն է, որ Ուրարտու անունը տարբեր ձևերով՝ Ուրաշտու, Ուրուատրի, Ուրատրի, Ուրարտու հիշվում է միմիայն ասսուրաբարելավան մ. թ. ա. XIII—VIII դարերի արձանագրություններում: Գիտության

մեջ ընդունված մյուս ձևերը, օրինակ՝ Ուրարտու—Արարատ (Էրիրաթ) կամ Այրարատ, Ուրարտու-ալարոդ և այլն սոսկ ենթադրություն-կոա-հումներ են, քանի որ վերջինները տարածքային առումով չեն համապատասխանում աստուրաբաբելական արձանագրությունների հիշած Ուրաշտու-Ուրարտու երկրին:

Այս արձանագրությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ Ուրարտու երկիրը եղել է Նաիրիի, այսինքն՝ Հայք-Հայաստանի ծայրամասային երկրամասերից մեկը (իր վարչաքաղաքական վիճակով մերթ Հայք-Նաիրիի կազմում, մերթ Ասորեստանին ենթակա ու հարկատու, մերթ էլ անկախ ու առանձին) և գտնվել է Արևելյան Տիգրիսի միջին ու վերին հոսանքների շրջանում, հիմնականում համապատասխանելով Մեծ Հայքի Կորդուք-Կադմեա տուն նահանգին, ավելի վաղ անվանումով՝ Արարադա երկրին կամ Քարդու Արարադին, ավելի ուշ՝ Ջուդի-դադ կոչված լեռան շրջակայքին: Այսպիսով, Ուրարտու երկիրը և՛ անվանապես, և՛ տարածքով, ըստ աստուրական արձանագրությունների, Արարադա երկիրն է՝ Քարդու Արարադը, այսինքն՝ Կադմեա տուն-Կորդուքը, ինչպես ընդունում են նաև այլ ուսումնասիրողներ, նույնիսկ ուրարտապաշտպաններից ոմանք: Ուրեմն, ըստ աստուրական արձանագրությունների, ոչ մի հիմք չկա Ուրարտու անունը տարածել ամբողջ Հայք-Հայաստանի, կամ նրա մեծագույն մասի, կամ էլ Արարատյան դաշտի ու Այրարատյան նահանգի վրա, ինչպես վարվում են: Պետք է իրերը հստակ զանազանել և կոչել իրենց իսկական անուններով:

Ոչ մի հիմք չկա նաև տարածքային առումով նույնացնելու Նաիրի և Ուրարտու երկրանունները կամ երկրները, կամ էլ հեշտ ու հանգիստ գրել՝ Նաիրի—Ուրարտու: Ընդգծենք նորից, որ Արարադա երկիր—Ուրարտուն Հայք-Նաիրիի մի երկրամասն է միայն, ըստ աղբյուրների համատեղ քննության՝ Կադմեա տուն—Կորդուքը, և անվանական, խաբուսիկ նմանությունից զատ, երբեք էլ Հայք-Նաիրիի մյուս երկրամասը չէ, Արարատյան դաշտը կամ Այրարատյան նահանգը չէ: Այլ հարցեր են արդեն, որ Հայք-Հայաստանը եբրայական աղբյուրներով կոչվել է Արարատի երկիր, Արարատյան թագավորություն՝ Արարատ լեռան ու դաշտի անունով (նախապես, ըստ հայերենի՝ Այրարայարտ), կամ էլ՝ ուրարտական կոչված պետությունը, ավելի ճիշտ, Բիայնայի կամ Վանի թագավորությունը կարողացել է ինչ-որ ժամանակ (մ. թ. ա. VIII դ.) համառ պայքարով վերամիավորել ու տիրել համարյա ամբողջ Հայք-Հայաստանին: Մի խոսքով, հիմք ու իրավունք չկա Ուրարտու անունը գործածել Հայք-Նաիրիի փոխարեն, կամ էլ մ. թ. ա. VIII դարի համահայաստանյան պետությունը կոչել ուրարտական, զոնե, անհամեմատ ճիշտ կլինի ասել Բիայնայի կամ Վանի թագավորություն, ինչպես իրավացիորեն վարվում են առանձին ուրարտագետներ՝ Բ. Պիտտովսկին, Ն. Հարությունյանը և ուրիշներ: Այսպիսով, առարկելին ոչ թե սովյալ

դարաշրջանի սովյալ պետության գոյությունն է Հայաստանում (համահայաստանյան, թե կիսահայաստանյան, միևնույնն է), այլ այդ պետությունը «Ուրարտու» կամ «ուրարտական» կոչելը: Սրանք ևս կարևոր ու տարբեր բաներ են և պետք է զանազանել՝ իստագույնս հետևելով փաստերին: Մենք դեռևս կտեսնենք (նաև, և առաջին հերթին հենց ուրարտական կոչված արձանագրություններով), որ Բիայնայի կամ Վանի տիրակալները (մեր համոզումով հայ իշխողներ) բունակալական և համառ պայքար են մղել ամբողջ Հայք-Հայաստանին տիրելու համար, այսինքն բունակալական պայքար են մղել Հայք-Հայաստանի հնամենի կենտրոնական և օրինական տերերի դեմ, որոնց նստավայրը Սրմավիրն էր՝ Արարատյան դաշտում, նույնիսկ՝ հաղթել և շուրջ 100 տարի տիրել ամբողջ Հայք-Հայաստանին, սակայն, ի վերջո, պարտություն են կրել և նորից իշխանությունը «գիջել» օրինական, ժառանգական տերերին, կամ օրինական դինաստիային: Սա իրողություն և զաղտնիք է, որը չի երևացել առաջօր և բացահայտվում է փաստերի համատեղ ու համակողմանի քննությամբ:

Այժմ՝ «Ուրարտու» անվան էթնիկական բնույթի մասին:

Նախապես ասենք, որ «Ուրարտու» անվանը երբևք և ոչ մի արձանագրության մեջ չի տրված էթնիկական իմաստ: Օրինակ, Սալմանասար Գ-ը (859—825 թթ.) Ուրարտուի տիրակալին հիշում է «Արամու ուրարտայա» ձևով, որ նշանակում է՝ «ուրարտացի Արամու», այսինքն՝ «Ուրարտու երկրի (տիրակալ) Արամու»: Կամ՝ Սարգոն Բ-ը (721—705 թթ.) նշում է «Ուրսա ուրարտայա», դարձյալ նշանակում է «ուրարտացի Ուրսա-Ռուսա», այսինքն՝ «Ուրարտու երկրի (տիրակալ) Ուրսա-Ռուսա»: Ավելին, միշտ և ամենուր «Ուրարտու» անվան վրա դրված է «երկիր» ցույց տվող նշան (դետերմինատիվ) և, կարծես թե արձանագրող վարպետները կամեցել են ասել՝ շփոթեք, «Ուրարտու» կոչվածը երկրի անուն է և ոչ ցեղամիություն կամ ժողովրդի անվանում: Այս նշումը հանրահայտ իրողություն ու փաստ է, հայտնի նաև ուրարտապաշտպաններին:

Այսուհանդերձ, շրջանցելով արձանագրողների այս նշում-պատվիրանը, «Ուրարտու» երկրանվանը համառորեն ներարկվում է էթնիկական իմաստ, որ, իբր, գոյություն է ունեցել այդ անունով ցեղ կամ ժողովուրդ: Իրականում «ուրարտ», «ուրարտներ» ցեղ կամ ժողովուրդ գոյություն չի ունեցել ո՛չ Հայք-Հայաստանում, ո՛չ Հայք-Հայաստանից դուրս, ո՛չ էլ այդ մասին որևէ տեղեկություն կա:

Մի հանգամանք ևս, Ուրարտուն ոչ հայկական համարող առանձին գիտնականներ (Գ. Սարգսյան և ուրիշներ), նկատի ունենալով այս հանրահայտ իրողությունը և դրա հարուցած անհաղթելի դժվարությունը, այժմ էլ ապավինում են «բիա» անվանը, դրան տալիս են էթնոիմաստ, ելնելով այն բանից, որ Ուրարտուի թագավորներն իրենց կոչել են Բիայ-

նայի տերեր, պետության կենտրոնական տարածքը՝ Բիայնա, բնակիչներին՝ բիայնացիներ, և այլն: Սակայն, այդպես մտածելիս, նրանք չեն ուզում տեսնել, որ դրանով «բիա» անունով ցեղ կամ ժողովուրդ չի ստեղծվում, քանզի այս անունով ևս ցեղ կամ ժողովուրդ չի հիշված ո՛չ ուրարտական կողմած շուրջ 500 արձանագրություններից որևէ մեկում, ո՛չ էլ որևէ այլ աղբյուրում, որ այս դեպքում ևս աշխարհագրական անունը առանց հիմնավորման վեր է ածվում էթնոանվան, այսինքն՝ ընդունվում է ցանկալին փաստականի փոխարեն: Իսկ երբ ընդունում ենք Բիայնա անվան համապատասխան ստուգարանությունը՝ Վիայնա-Վիանի-Վանի, այսինքն՝ Վանի գավառ, Վանի տերեր, վանեցիներ, կարծում ենք, առավել ցցուն է երևում տվյալ անվան աշխարհագրական իմաստը, որից էթնոիմաստ կորզելն ավելի և ավելի է դառնում մերկապարանոց ցանկություն:

Այս էլ բոլորը չէ: Ուրարտուին կամ Բիայնային ոչ հայկական բովանդակություն կամ ոչ հայկական էթնոշապիկ հաղցնելուն մեծապես նպաստել է, այսպես կոչված, «ուրարտերեն լեզուն», այսինքն՝ Հայաստանում հայտնաբերված և «ուրարտական» կոչված սեպագիր արձանագրությունների լեզուն, որը հայ-«ուրարտ» էթնոկապը կամ ազգակցությունը խզող ամենահիմնական փաստարկն է: Ավելի ճիշտ, այսօրվա դրությամբ անառարկելի համարված Վիակ փաստարկը: Այս հարցին կանդորադանանք հայ-«ուրարտ» էթնոնույնության հարցերը քննարկելիս:

Վերջապես, հարկ է նկատի ունենալ, որ վերոհիշյալ հիմնահարցերի կամ հորինվածքների ձևավորմանը և դոգմա դառնալուն մեծապես նպաստել, հիմք ու հենարան է ծառայել հայերի ծագման մասին, այսպես կոչված, միգրացիոն կամ գաղթի տեսությունը: Ինչպես հայտնի է, ըստ այդ տեսության, հայերի հնդեվրոպացի նախնի համարված արմենները Հայաստանում հաստատված են համարվում ընդամենը մ. թ. ա. VII դարի վերջերից, որ մինչ այդ, իբր, ոչ մի հայ Հայաստանում բնակություն չի ունեցել: Հայտնի է միաժամանակ, որ այս տեսության հիմքը հնդեվրոպացի կոչված ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի, նախահայրենիքի մասին եվրոպակենտրոն տեսությունն էր: Մի խոսքով, բացատրվում էր այնպես, որ հայերի կազմավորումը գլխավորող ցեղի՝ արմենների մուտքը Հայաստան և «ուրարտու» ոչ հայկական հորջորջված պետության կործանումը զուգադիպում էին, նույնիսկ եկվոր արմեններն էլ համարվում էին այդ պետության կործանողները (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ա., Երևան, 1944, էջ 7—45):

Այս տեսությունը իր հիմնադրումից շատ շանցած վերանայվեց, սակայն վերանայվեց ոչ թե էությամբ, այսինքն՝ գաղթի տեսությունն ընդհանրապես, այլ՝ ժամանակագրորեն: Աքքադական, ասսուրական,

«ուրարտական» կոչված արձանագրությունների ոչ սակավ տեղեկությունները Արմանի (= Արամանի), Արմե—Ուրմե, Արիմե—Ուրումե երկրի մասին, իսկ հեթիթական արձանագրություններինը՝ Հայաստանի մասին ուսումնասիրողներին բերեցին համոզման, որ հայերի նախնիներ հանդիսացող արմեններն ու հայասները (մեր կարծիքով՝ հայերը, քանզի Հայաստան ցեղանուն չէ) Հայաստանում ապրել են դեռևս մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից և երկրորդի սկզբներից: Ժամանակագրական այս ճշգրտումը, իհարկե, մեծ առաջընթաց էր, սակայն ամբողջ ճշմարտությունը չէր: Ամբողջ ճշմարտությունը չէր, քանզի շարունակում էր իշխել գաղթի տեսությունը, իսկ հայերի նախնիներին էլ Հայաստանում հատկացվում էին խիստ անձուկ տարածքներ (արմեններին՝ Աղծնիք նահանգի արևմտյան շրջանները կամ Արմե—Շուպրիա կոչվածը, հայասացիներին՝ Բարձր Հայքը և Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները):

Համեմատական լեզվաբանությամբ ամբողջ ճշմարտությունը բացահայտվեց այն բանից հետո, երբ վերանայվեց ու մերժվեց հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի մասին, այսպես կոչված, **Եվրոպակենտրոն վարկածը** (իրոք վարկած) և ապացուցվեց, կարելի է ասել, **հայաստանակենտրոն տեսությունը**: Եվ քանի որ կասկած չի հարուցվում հայերի՝ հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանելը, (ավելի քան 150 տարի այս բանն ապացուցվում է), ուրեմն նրանք (հայերը) համարվելու են տեղաբնակ, այսինքն՝ հայաստանաբնակ, որ հնդեվրոպական մյուս ժողովուրդները աստիճանաբար հեռացել են (վերջին հեռացողները, ըստ նոր տեսության, համարվում են հույները՝ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին), նախահայրենիքը թողնելով հայերին կամ հայերի նախնիներին (Փորգոմյաններին և Ասքանազյաններին): Նշանակում է նաև, որ հայերը կամ նրանց նախնիները այդ ժամանակից սկսած (ամենաուշը մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից) ունեցել են համահայաստանյան տարածում, այսինքն՝ Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած: Կարծում ենք, որ լեզվաբանական նոր տեսությունը այլ եզրակացության բերել չի կարող:

Այսպիսով, այս առումով ևս «ուրարտուի» «ոչ հայկական»-ությանը հիմք չի մնում ո՛չ ժամանակագրորեն, ո՛չ տեղագրորեն, ո՛չ էլ այլ կերպ:

«ՈՒՐԱՐՏՈՒ»-Ն ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտագիտության մյուս հիմնախնդիրը՝ ելակետային դեր ունեցող, որով պայմանավորված է այդ ամբողջ գիտության սխալն ու ճիշտը, որից ելնում և որին հանգում են (ինչ գնով էլ լինի) ուրարտագիտական բոլոր ուսումնասիրությունները, այսպես կոչված, ուրարտական պետության «ոչ հայկական» լինելու, կամ ուրարտական կոչված պետությունը հայկական չհամարելու խիստ հակապատմական և ապակողմնորոշող վարկածն է:

Գրում և ընդգծում ենք «հակապատմական» բառը ոչ առանց պատճառների, կամ առանց հիմքերի: Բանն այն է, որ այդ վարկածի առկայության պայմաններում, ինչպես ցույց է տալիս ուրարտագիտության համակողմանի և ուշադիր քննությունը, տասնյակ ու տասնյակ հակառակն ապացուցող ստույգ փաստեր անտեսվում են, տասնյակ ու տասնյակ պատմական իրողություններ էլ, որոնց անտեսումը անհնար է (շատ են ակնբախ և անմերժելի), արհեստականորեն (հիմնազուրկ ենթադրություններով) այլափոխվում, զլխիվար են շրջվում, կամ էլ անճանաչելիի շփ աղավաղվում են: Եվ եթե սրանից 100 կամ 50 տարի, նույնիսկ 10—20 տարի առաջ հնարավոր է եղել մտածել ու գրել այդ եղանակներով, այժմ արդեն, գիտությունների զարգացման մեր օրերում և բազում փաստերի առկայությամբ, ոչ միայն անհնար է (պարզապես՝ գիտական չէ) այդպես վարվելը, այլև՝ մտածելը:

Մեր այս մտքերը հիմնավորելու համար դիմենք փաստերին: Ի դեպ, նկատի ունենալով փաստերի առատությունը և տեղի սղությունը, դրանք կնշվեն ու կքննվեն ոչ թե առանձին-առանձին, այլ ըստ խմբերի: Առաջին խումբ՝ մասեցազրական և սեպագրական փաստեր:

Մեր գրքույկում (Գիրքը դարերի խորքից, Երևան, 1984) քննվել են այս կարգի տեղեկությունները, ապացուցվել դրանց ստույգ լինելը և ըստ այդմ ցույց տրվել, որ Հայկական լեռնաշխարհը (Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած և հարակից տարածքներ) մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից բնակեցված է եղել հայ անունը կրող ժողո-

վրդով, որին (երկիրը և ժողովրդին) ասուրները, ապա նաև Արևելքի այլ ժողովուրդներ համահայաստանյան պետության հիմնադիր Արամի անունով կոչել են Արմենի=Արամանի: Իսկ ամանք էլ՝ Քեզ-Արամա, Քիզ-Արամու ձևերով: Ի դեպ, խեթերը կամ հեթիթները միայն, օգտագործելով հայերի ինքնանունը, նրանց բնակության ամբողջ երկիրը (Մեծ ու Փոքր Հայքերը) կոչել են Հայասա(=Հայք-Հայաստան), իսկ մի մասնիկը միայն՝ Մալաթիա քաղաքը իր շրջակայքով և դրանից արևմուտք ընկած տարածքը (գուցե և Կապադովկիայի սրբ մասեր) անվանել Քիզ-Արամու, կամ՝ Քիզ-Արիմու:

Պատմական այս իրողությունները (այսինքն՝ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից հայերի համահայաստանաբնակ լինելը և այլն) անկախ Մովսես Խորենացուց ավելի կամ պակաս շփով հաստատում են Անանուն հայ պատմիչը (Սեբեոսի «Պատմությանը» կից), «Քարթլիս ցիռլիբբան», Քովմա Արծրունին և ուրիշներ:

Այսպիսով, մատենագրական տեղեկություններից բխող եզրակացությունն այն է (եթե, իհարկե, չեն անտեսվում դրանք), որ, այսպես կոչված ուրարտական «ոչ հայկական» պետությունից մատավորապես 1400 տարի առաջ հայ անունը կրող ժողովուրդը ունեցել է համահայաստանյան տարածում ու բնակություն, որ այդ ժողովուրդը համահայաստանյան իր բնակությամբ շարունակել է հետագա գոյությունը՝ թե՛ մինչև ուրարտական կոչված պետության հիմնադրումը (մինչև մ. թ. ա. 860 թ.), թե՛ նրա անկումից հետո (մ. թ. ա. VI դարի սկզբից)՝ ընդհուպ մինչև երիտթուրքերի կազմակերպած Մեծ եղեռնը: Մի խոսքով, «ուրարտական» պետության պատմությունը (ճիշտն ու սխալը թողած) գառնում է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մի կարճատև (260 տարի) և միջանկյալ ժամանակահատվածը միայն, ուստի և, ըստ մատենագրական տեղեկությունների, ոչ հայկական լինել չէր կարող:

Մատենագրական առումով նորից նշենք շատ ուշագրավ մի փաստ էս: Աշխարհի և ոչ մի պատմիչ՝ ո՛չ հայ, և ո՛չ էլ օտար, «ուրարտ» ժողովուրդ երբևէ չի հիշատակել, համապարփակ լռություն է: Մտածելն իսկ, որ եղել է այդպիսին և անհետք, անհուշ անհետացել է պատմագրությունից, հենց պատմականության թելադրանքով դժվար է պատկերացնել, մանավանդ որ «ուրարտական» պետության պատմությունը այնքան էլ վաղ անցյալում չի եղել, և առկա էր գրավոր խոսքը:

Հայ և օտար պատմիչները Հայաստանի տարածքում մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից սկսած հայերից զատ ուրիշ որևէ ոչ հայկական ցեղ կամ ժողովուրդ չեն հիշատակում, եթե, իհարկե, նկատի չունենանք, որ պատմագիտության մեջ հայկական առանձին, զուտ մասնակիացնող տեղանուններ թյուրիմացաբար և հախուռն կերպով ընկալվում են որպես ցեղերի կամ ժողովուրդների անվանումներ:

Օրինակ, կարդուխեեր ցեղ կամ ժողովուրդ, փոխարեն հասկանալու 3 «Ուրարտու» առեղծվածը 33

Կորդուքի կամ Կաղմեա տան հայեր, ալաբոզներ՝ փոխարեն Այրարատի հայեր, փասյաններ՝ փոխարեն Բասենի հայեր, սայապետներ կամ նեպետներ՝ փոխարեն Սպերի հայեր, տառխներ՝ փոխարեն Տալքի հայեր և այլն և այլն: Ինչ խոսք, հնարավոր է, որ հայկական տեղանուններից շատերը, մասնավորապես՝ գավառանունները (իհարկե, ոչ բոլորը) ծագած լինեն համապատասխան ցեղանուններից, սակայն խոսքն այն մասին է, որ ըստ պատմագրական տվյալների, մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսի ընթացքում դրանք բոլորն արդեն հայացել են, կոչվել են հայ և կազմավորել հայ ժողովուրդը, հին ու ընդհանրական ինքնանունով՝ հայկթ-հայթ-հայեր, իսկ երկիրը՝ Հայկթ-Հայթ-Հայաստան: Այնպես որ, ըստ պատմագրական տեղեկությունների (եթե դրանք համատեղ են քննարկվում), մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից Հայթ-Հայաստանում ոչ հայկական ցեղերի կամ ժողովրդի գոյությունը, որը էթնիկական գույն ու բնույթ տար երկրին, մեկընդմիջտ բացառվում է:

Ըստ սեպագիր արձանագրությունների և այլ կարգի գրավոր աղբյուրների:

Վերը նշված մեր գրքույկում բերվել ու քննվել են նաև հայ անվան գործածության վաղագույն փաստերի աքթագրական, ասուրաբաբելական և խեթական արձանագրություններում և օտարաբան այլ աղբյուրներում: Օրինակ, ազգություն մեջ դասակարգելի հիշատակումը էբլայում (Հալեպից 70 կմ հարավ) հայտնաբերված աքթագրերին արձանագրության մեջ, որը վերաբերում է մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսին: 2) «Հայի որդու» կամ «Հայքի բնակչի» հիշատակումը Կապադովկիայում հայտնաբերված ասուրերեն արձանագրության մեջ, որը թվագրվում է մ. թ. ա. երրորդ-երկրորդ հազարամյակների սահմանագծով: 3) «Հայա» (=Հայթ) անվան գործածությունը Կարթեմիշում հայտնաբերված հիերոգլիֆ տվյալներին արձանագրության մեջ՝ թվագրվում է մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի առաջին դարերում (ՊԲԷ, 1983, թիվ 4, էջ 30—33): 4) Հայ անվան հաճախակի գործածությունը մ. թ. ա. 1410—1260 թթ. խեթական թագավորների արձանագրություններում՝ «Հայասա» երկրանվան մեջ:

Այս ամենից դատ, «խալկե» (=հայքյան, Հայքին հատուկ) գարդաջանդակը (ժամանակի հավերժության նշան) հին հոնիական ճարտարապետության մեջ՝ թերևս մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից գործածված: Պղնձի և բրոնզի հին հունական «խալկոս» անվանումը (=հայկական կամ Հայքյան մետաղ), ինչպես նաև նույն մետաղի «այաս», «հայոս» անվանումները հնդեվրոպական ուրիշ ժողովուրդների կողմից՝ հնդիկների, իրանցիների, գերմանացիների, թերևս մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսից: Արծաթի «հադթ-հարթ» անվա-

նումը արևելակովկասյան ցեղերի կողմից, որը անկասկած կապ ունի Հարթ գավառի և Հայթ—Հայաստանի հետ:

Քիչ չեն նաև արմեններ, Արմենիա անվան հնագույն և ճիշտ գործածության ձևերը: Օրինակ, դարձյալ էրլայի արձանագրության մեջ Հայքի լիազորը և նրա գործակիցները կոչված են Արմիցի, այսինքն՝ Արամի երկրացի: Այստեղ ուշագրավն այն է, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Իվանովը, որ Հայքի լիազորն ու նրա գործակիցները Արամի երկրացիներ են, այսինքն՝ էթնիկապես նույնն են, ինչպես Մովսես Խորենացու մոտ է: Կամ՝ ասուրական թագավոր Սարգոն Ա-ի արձանագրության մեջ (մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի սկիզբ) Հայթ—Հայաստանը կամ նրա մի մասը կոչվում է Արամանի (=Արամի երկիր): Կամ՝ Հոմերոսի «Ելիականում»՝ Տրոյայի գրավման ժամանակ հիշված են արիմներ՝ արիմոյլի-արամոյլի, այսինքն՝ Արամի երկրացիներ, կամ Արամի մարդիկ: Կամ Դարեհ Ա-ի Բիհիսթունի արձանագրության պարսկերեն տարբերակում Հայթ—Հայաստանը կոչված է Արմնիա, այսինքն՝ Արամանիա—Արամի երկիր և այլն:

Ասելն իսկ ավելորդ է, որ արձանագրությունների այս տվյալները տեղով ու ժամանակով լրացնում ու հաստատում են պատմիչների, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացու, համապատասխան տեղեկությունները և դրանով իսկ հայ անունը կրող ժողովրդի հայաստանաբնակ լինելը սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից և հետագա բոլոր դարերում՝ թե՛ ուրարտական կոչված պետությունից առաջ, թե՛ դրանից հետո: Այսինքն՝ ուրարտական «ոչ հայկական» կոչված պետությանը դարձյալ տեղ չի մնում Հայթ—Հայաստանում: Ուրարտուի ոչ հայկական վարկածը նորից դառնում է հակապատմական և փաստերին հակասող:

Երկրորդ խումբ՝ մարդաբանական տվյալներ: Հայաստանի բնիկները, նշանավոր մարդաբանների հետազոտությունների համաձայն (Մեյեր, Վիլյամ, Պիլարդ, Գյոցե, Ֆոն Լուշան, Խրիստիան, Կոնտնո, Ա. Ճաղարյան և ուրիշներ), սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակից ունեցել են մարդաբանական միևնույն տիպը, այսպես կոչված՝ արմենոիդ (հայկական), ինչպիսին եղել է հայերի մարդաբանական տիպը հետագա բոլոր դարաշրջաններում՝ ընդհուպ մինչև այսօր: Իսկ սա նշանակում է, որ արմենոիդ կոչված մարդաբանական տիպի ֆիզիկական ձևավորման գործում վճռական ու որոշիչ դերը պատկանել է մեկ ցեղի, կամ արյունակից ցեղերից կազմված մեկ ցեղամիության: Այլ կերպ ասած, մեկ ցեղ կամ ցեղամիություն է, որ իր պատկերին համապատասխան հետնորդներ է ունեցել, այնպես համասեռությունը այդքան ակնբախ ու նկատելի չէր լինի, այն էլ այդքան տեական ժամանակաշրջանների համար:

Այս իրողությունը, իհարկե, չի բացառում ոչ արյունակից ցեղերի մասնակցությունը արմենոիդ տիպի գոյացման և համահայաստանյան

դառնալու ընթացքին, սակայն ենթադրվում է, որ ոչ արյունակից ցեղերի մասնակցությունն իրենց սակավաթվության պատճառով (ուրիշ պատճառ չկա, քանակն է բնորոշում մարդաբանական տիպը) եղել է այնքան աննշան, որ չի խախտել տվյալ տիպը պայմանավորող ցեղի համասեռությունը, ավելի ճիշտ, արտաքին նկարագիրը:

Այսպիսով, անկախ այն բանի, թե ինչ անուն է ունեցել արմենոիդ տիպը պայմանավորող ցեղը կամ ցեղամիությունը, ըստ մարդաբանական հետազոտությունների անկասկած է դառնում, որ Հայկական լեռնաշխարհում սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից ոչ արյունակից բազմացեղություն, անգամ՝ ոչ արյունակից երկցեղություն գոյություն չունի (նկատի չունենք անցողիկ ու պատահական դեպքերը, ինչպիսիք եղել են, կան ու կլինեն): Հակառակը մտածել, կնշանակի դեմ գնալ մարդաբանական տվյալներին, մասնավորապես, ըստ այդ տվյալների, արմենոիդ տիպը ավելի քան 1000 տարի՝ սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից մինչև մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերը, գրեթե անխառն ու համասեռ է եղել:

Իսկ այն հարցին, թե ի՞նչ անուն է ունեցել արմենոիդ տիպի արտաքին նկարագիրը պայմանավորող գլխավոր ցեղը, եղած փաստերի առկայությամբ արդեն դժվարություն չի հարուցում:

Մեր համազումով գլխավոր այդ ցեղը ընդհանրական անունով կոչվել է ճայֆ (ինչպես ցույց ենք տվել, իրոք, Հայկ նահապետի անունից), իսկ մասնակիացնող անունը ճայ և ոչ, ասենք, խաւրրի, փոյուգ, կամ գոյություն չունեցած «ուրարտ», «բիա» և այլն:

Իրրե ապացույց նկատի ունենք նաև Զենչիրլիի պեղումներից հայտնաբերված խեթական կամ հեթիթական քանդակները: Այստեղ Հայասա երկրի մարդիկ իրենց արտաքինով շին տարբերվում Հայաստանի մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերի և հետագայի մարդկանցից՝ նույն արմենոիդներն են, ըստ մարդաբանական ուսումնասիրությունների: Եվ քանի որ խեթերը այդ տիպի մարդկանց սկսած մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից ճայ են անվանել, քանի որ նրանց երկիրը կոչել են Հայ-ասա (= հայերի երկիր—Հայք-Հայաստան), ուրեմն նրանց, այսինքն՝ Հայասայի մարդկանց նախնիները ևս այդ տիպի տարածման հենց սկզբներից կրել են նույն՝ ճայ անունը:

Մյուս ապացույցը պատմիչների տեղեկություններն են (Անանունի, Մավսես Խորենացու, «Փարթիս ցիտվերայի» հեղինակի, Քովմա Արծրունու և ուրիշների), որոնք ճայ անունը ծագած են համարում Հայկի անունից՝ և այդ անունը կրող ցեղի տարածումը սկսում մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից:

Ապացույց են նաև ճայ անվան գործածության վաղագույն փաստերը, այսինքն՝ հայ անունը կրող ցեղի գոյության հաստատումը Հայաստանում (մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև մ. թ. ա. առաջին հազարամյակի սկզբները) աքթադական, ասուրական, լուվիական արձանագրություններում, ինչպես նաև խալկե, խալկոս, այաս, հայոս անվանումները:

Վերջապես, խիստ պարտավորեցնող և անուրանալի ապացույց է նաև այն, որ ճայ անունը արմենոիդ տիպի մարդկանց հետագա ժամանակների ինքնանունն է եղել և մնում է այդպիսին մինչև օրս: Սա էլ այն պատճառով է պարտավորեցնող, որ ցեղերի ու ժողովուրդների ինքնանունները, համեմատած օտարների կողմից նրանց տրված անվանումներին, խիստ հարատևող են, համարյա անփոփոխ, քանի դեռ չի ձուլվել, կամ չի անհետացել տվյալ ցեղը կամ ժողովուրդը:

Այս պարագաներում կարևոր ենք համարում նշել նաև, որ «ուրարտական» ոչ հայկական հորոշրջված տիպը ևս, թեպետ սակավ փաստերի ուսումնասիրությամբ¹, արմենոիդ է, այսինքն՝ ուրարտական կոչված պետության բնակիչները ևս մարդաբանորեն հայեր են, ունեն հայկական տիպ, այս բառի ամենաուղղակի նշանակությամբ: Օրինակ, Սալմանասար Գ-ի (մ. թ. ա. 859—825 թթ.) Բալավայան կոչված դռներին քանդակված ուրարտական էթնիկական տիպը արմենոիդ տիպ է, կամ ակնավոր գանգաբան Ա. Ճաղարյանի վերականգնումներով ուրարտացի «ոչհայ» կոչվածները մարդաբանորեն շին տարբերվում հայերից և այլն: Ի դեպ, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտում իր մի զեկուցման ժամանակ պրոֆ. Ա. Ճաղարյանին հարց տրվեց՝ մարդաբանորեն տարբերություն կա՞ Հայաստանի մ. թ. ա. 3—2-րդ հազարամյակների մարդկանց, Ուրարտուի բնակիչների և հայերի միջև: Պատասխանը եղավ՝ ոչ մի տարբերություն: Երկրորդ հարցը՝ իսկ ինչու՞ է քս առանձնացնում և օգտագործում նախաուրարտացի, ուրարտ, հայ անվանումները: Պատասխան՝ որովհետև այդպես է ընդունված:

Այո, այդպես է ընդունված, սակայն խոսքն էլ այդ մասին է, որ այդ ընդունվածը ճիշտ չէ, որ մարդաբանորեն ևս ուրարտացիները հայեր են, ավելի ճիշտ, Արարտոգա երկրի կամ հետագա Կողմես տան—Կորդուքի հայերը, որ «ուրարտական» կոչված պետությունը ոչ հայկական չէ: Չմոռանանք, որ մարդաբանությունը ամենահուսալի և հաստատուն միջոցն է (լեզվական, մշակութային, նույնիսկ գրավոր տեղեկությունների համեմատությամբ) այս կամ այն երկրի էթնոպատկանելությունը որոշելիս:

Արդ, այսքան և այսպիսի փաստերի առկայությամբ, մասնավորա-

¹ Հայկ անունից Հայք=Հայթ=հայ անունների առաջացման լեզվական ապացույցներից մեկն էլ նորերես մեր կողմից նկատված «հայկական» բառն է:

¹ Զարմանալիորեն եղած նյութն էլ չի համեմատվում, մարդաբանորեն համարյա չի ուսումնասիրվում, շնայած դրա վրա պետք է դարձնել ամենամեծ ուշադրությունը:

պես, մարդաբանության տվյալների անհերքելի առկայությամբ, պնդելու Ուրարտու պետության բնակիչները հայեր չեն եղել, որ «ուրարտական էթնիկական տիպն է նախորդը արմենոիդների», այսինքն՝ ասելու գի, որ արմենոիդը հենց ուրարտական էթնիկական, ոչ հայկական տիպն է, որ «հայերն իրենց մարդաբանական հիմնական հատկանիշները ժառանգել են ուրարտացիներից», նույնիսկ խորրիչներից, ինչպես կարծում էր հնագետ Գ. Տիրացյանը, (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 204) ոչ միայն զարմամբի այլև արտառոց է: Այդպես մտածել, նշանակում է դեն նետել վերը նշված բոլոր փաստերը, և էլի փաստեր, որ նշվելու են, նշանակում է իրականը զոհել անհիմն երևակայականին, նշանակում է՝ ժամանակի գործոնը հաշվի չառնելով, հետևանքը հիմք դարձնել, նշանակում է ուրարտական ոչ հայկական պետությունը «կործանած» և անմիջապես համահայաստանյան բնակություն ստացած հայերին հատկացնել շատ շնչին քանակ, գրկել սեփական դեմքից ու դիմագծերից և այլ զարմանալիքներ:

Սակայն առայժմ թողնենք, թե էլ ինչ է նշանակում նման պատկերացումը և անցնենք հայ-ուրարտացի նույնությունը հաստատող մյուս փաստախմբերին ու փաստերին:

Ե Բ Ե Ռ Ե Ղ Խ Ե Ա Մ Ը՝ ԸՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱՄ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ
Մշակույթի ընդհանրություններ:

Հայաստանի հնագիտությամբ զբաղվող բոլոր ուսումնասիրողների խիստ հիմնավոր կարծիքով մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից մշակույթի մի շարք բնագավառներում (բնակելի տների կառուցման, զինագործության, հատկապես նետ-աղեղի պատրաստման, աշխատանքային գործիքների՝ հատկապես երկանիվ սայլերի և կոթառավոր կացինների պատրաստման, տոմարագիտության, զարդաքանդակի, ջրանցքաշինության, մասնավորապես՝ խեցեգործության և մետաղամշակության մեջ) Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն ունեցել են ակնհայտ նմանություններ, որոնք զարգացման տարբեր մակարդակներով և, ամենակարևորը, միշտ էլ համահայաստանյան բնույթով հարատևել են հետագա դարերում, նաև այն դարերում, երբ Հայաստանի բնիկները անկասկածելիորեն ճայ են կոչվել: Մշակույթի այդ բնագավառների համահայաստանյան բնույթն ու նույնականությունը ևս, ինչպես մարդաբանության տվյալները, ապացույց են, որ դրանց ստեղծողն ու կրողը մեկ ժողովուրդ է եղել, և ոչ, ասենք, ոչ արյունակից ցեղեր կամ ժողովուրդներ: Մի խոսքով, հնագիտությունը ևս բացատրում է ոչ արյունակից երկցեղությունը, կամ ոչ արյունակից երկու ժողովուրդների գոյությունը Հայաստանում՝ դարձյալ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից կամ վերջերից սկսած:

Ուրարտական կոչված ժամանակի (մ. թ. ա. IX—VII դդ.) մշակույթի հիշյալ բնագավառները ևս այդ ընդհանրություններից դուրս չեն,

ավելի ճիշտ, դրանց բաղկացուցիչ մասն են: Ավելին, ինչպես նկատել է նաև Գ. Տիրացյանը, երբեմն (առայժմ՝ երբեմն) ապշեցուցիչ նմանություններ են նկատվում հայկական և ուրարտական կոչված մշակույթների առանձին բնագավառներում՝ մետաղագործության որոշ ճյուղերի և խեցեգործության մեջ (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 201): Սա, իհարկե, ճիշտ է և անառարկելի. նույնը կարելի է ասել նաև այլ բնագավառների մասին, սակայն նույնքան էլ անճիշտ է և առարկելի, երբ այդ «ապշեցուցիչ» նմանությունները բացատրվում են ազդեցությամբ, իբրև կանոն, ոչ հայ ուրարտացիների ազդեցություն հայերի վրա: Ահա, թե ինչ է գրել այս առթիվ հնագետը. «Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանների մետաղագործության որոշ ճյուղերի և խեցեգործության մեջ երբեմն նկատվող ապշեցուցիչ նմանությունը հնարավոր է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ ուրարտական մետաղագործական և խեցեգործական արհեստանոցները չեն դադարեցրել իրենց գործունեությունը հայկական ժամանակաշրջանում, գոնե սկզբում, և որ այդ արհեստանոցներում աշխատող վարպետները էթնիկապես ուրարտացիներ էին...» (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 201):

Այս շարադրանքը ուրարտացիների ոչ հայ լինելու սխալի վրա է կառուցված: Իրականում այդպիսի, այն էլ՝ ապշեցուցիչ ազդեցություններ չեն լինում, կամ էլ շատ է կասկածելի: Եվ, իրոք, ըստ այդմ, «նվաճող» հայերը, կարծեք թե, ոչ մետաղամշակություն են իմացել, ոչ էլ խեցեգործություն, քանզի այդ բաները սովորել են էթնիկապես ուրարտացի վարպետներից: Եվ ինչու միայն դրանք: էթնիկապես «ոչ հայ» ուրարտացիներից սովորել են նաև բնակելի տներ կառուցելը, զինագործություն, տոմարագիտություն, ջրանցքաշինություն և, առհասարակ, այն ամենը, ինչ կնամակի «ուրարտականի» հետ, այսպես է երևում ուրարտագետների բացատրություններից: Ստացվում է այնպես, որ «ուրարտական ոչ հայկական» և համահայաստանյան ընդարձակ պետությունը համարյա կայծակի արագությամբ նվաճող, նույն արագությամբ էլ ուրարտացի ոչ հայերին ձուլող հայերը ոչինչ չգիտեին, ոչինչ չուներին, նույնիսկ զենքեր ու կենցաղային առարկաներ չուներին և ունեցան միայն ուրարտացի ոչ հայերի միջոցով: Ամենազարմանալին, որ սեփական դեմք էլ չեն ունեցել, քանի որ «իրենց մարդաբանական հիմնական հատկանիշները ժառանգել են ուրարտացիներից և խուրրիներից»:

Իրոք, շատ է զարմանալի և շատ երևակայական, նույնիսկ հեքիաթների ոլորտին չհարմարվող: Եվ այս ամենի պատճառը մեկն է՝ ուրարտացի կոչվածների ոչ հայ լինելու վարկածը: Ինչպես տեսանք, և ինչպես ու ինչ ձևով էլ քննելու լինենք, այդ վարկածը իրեն չի արդարացնում, ընդհակառակը՝ դեմ է փաստերի հախուռն ընթացքին:

Այդ վարկածի պատճառով է նաև, որ պատմագիտության մեջ այլ

անհավանականություններ են թույլ տրվում, մատենագրական և արևա-
նագրական առանձին տեղեկություններ կամայական բացատրություն-
ներ են ստանում, կամ իմաստափոխվում, աղավաղվում են, իսկ առան-
ձին հարցեր էլ, որոնք տվյալ վարկածի ակադեմիայում բացատրության
խիստ կարիք ունեն, անտեսվում և չեն բացատրվում:

Արդ, համոզվելու համար նորից դիմենք փաստերին:

1. Ըստ հայ մատենագրության և, մասնավորապես, ըստ Մովսես
հորենացու, հայոց թագավորությունը, որը կոչվում է Հայկազունիների
թագավորություն, հիմնադրվել է մ. թ. ա. 8-րդ դարի երկրորդ կեսին
(Թովմա Արծրունին և Սամուել Անեցին ավելի վաղ են դնում), ասու-
րական թագավոր Սարգանապալոսի գահազրկումից անմիջապես հետո,
մարերի կամ մեղացիների առաջնորդ, ասուրական թագավորությունը
նվաճող Վարթակեսի աջակցությամբ: Հայոց այս թագավորության հիմ-
նադիրը եղել է Պարույրը՝ Սկայրդու որդին, Հայկի զարմերից (38 կամ
39-րդը Հայկից): Այս թագավորությունը հենց սկզբից ունեցել է հա-
մահայաստանյան ընդգրկում՝ Արմավիր մայրաքաղաքով (Արմավիրը
մայրաքաղաք է համարված մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի մոտ 24-րդ
դարից) և հարատևել է մինչև Աթեմենյան թագավորության կործանումը՝
մինչև մ. թ. ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտը: Հայոց այս թա-
գավորության ժառանգական թագավորներ են նաև Երվանդ Սակավա-
կյացը (8-րդը Պարույրից) և իր որդի Տիգրանը՝ հոր անունով Երվանդ-
յան կոչված (9-րդը Պարույրից):

Մինչև մեր դարի 60-ական թվականները այս տեղեկությունները
անճիշտ են համարվել և չեն ընդունվել Ուրարտուի «ոչ հայկականու-
թյան» և հայերի՝ Հայաստանում «ուշ» լինելու տեսությունների պատ-
ճառով: Վիճակը փոքր-ինչ փոխվեց դրանից հետո՝ վերջին տասնամյակ-
ներում: Փաստերի ճշման տակ (Ասարհադանի թողած արձանագրու-
թյան, այսպես կոչված՝ բարելոնական ժամանակագրության, Աստվա-
ծաշնչի տեղեկության և այլնի) ընդունվում է Պարույրի պատմականու-
թյունը և նրա կողմից հայոց հնագույն թագավորության հիմնադրումը:

Պատմական գործիչ և հայոց թագավորներ են համարվում նաև Եր-
վանդ Սակավակյացն ու նրա որդի Տիգրան Երվանդյանը: Այսուհանդերձ,
վերոհիշյալ տեղեկությունները բոլորովին անհիմն են թաղարկություններով
այնպես են իմաստափոխվում ժամանակագրորեն, տեղագրորեն, քա-
ղաքական վիճակի նշումներով, նույնիսկ՝ հիշյալ թագավորների ծա-
գումն ու ժառանգական կապը, որ, կարծեք թե մի նոր պատմություն
է հորինվում հակառակ եղածին:

Օրինակ, հակառակ եղածին ենթադրվում է, որ Պարույրը թագա-
վորությունը հիմնադրել է Նինվեի կործանման պահին (մ. թ. ա. 612 թ.)՝
մարերի առաջնորդ Կիաքսարի աջակցությամբ, այսինքն՝ փոխվում են
ժամանակակիցներն ու ժամանակը, կամ՝ համահայաստանյան թագա-

վորության փոխարեն Պարույրին հատկացվում է միայն Արմե-Շուպրիա
կոչված երկիրը, այսինքն Աղձնիք նահանգի ինչ-որ մասեր: Կամ՝ Պա-
րույրը չի ճանաչվում գինեառության հիմնադիր, այլ՝ առանձին թագավոր,
որի փոքրիկ թագավորությունը, իբրև, կարճատև կյանք է ունենում և
մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին (585-ից սչ շուտ), իբր միավորվում է,
(նվաճվում) Երվանդ Սակավակյացի հիմնադրած հայկական մեկ ուրիշ
թագավորության հետ, այսինքն՝ արհեստականորեն կտրվում է Պարույ-
րի և Երվանդ Սակավակյացի ազգակցական-ժառանգական կապը նաև,
և ժամանակի հեռավորությունը համահարթելով (8 սերունդ հեռու են
իրարից) դառնում են հակառակորդներ: Նույնիսկ կասկածելի է համար-
վում Պարույրի ազգային պատկանելությունը՝ Հայկի զարմ և հայ լի-
նելը, փոխարենը առաջ է մղվում (եթե շատե՞ք ընդունվում է) սկյութա-
կան ծագումը: Ստացվում է, որ սկյութը հայի համար թագավորություն էր
հիմնադրում, կամ էլ նրա թագավորության քնակիչները (գոնե, մի մա-
սը) սկյութներ էին:

Էլ ի՞նչ մնաց, կամ էլ ի՞նչն է ընդունվում աղբյուրներից, գուցե,
տարակուսանքով հարցնի ընթերցողը:

Ըստ էության՝ ոչինչ չմնաց, բացի գիտական համարված շինծու
պատմությունից, և այս ամենը, այս անհիմն բացատրությունները, կո-
պիտ «վերահատումները» արգասիք են միևնույն պատճառի՝ ուրարտա-
ցիների հայ չլինելու վարկածին: Փաստորեն ամեն ինչ արվում է,
նույնիսկ փաստերն են կոպտորեն խեղաթյուրվում, միայն թե այդ վար-
կածը շտուժի, ահա, նաև սրանում է այդ վարկածի հակապատմակա-
նությունը: Եվ այն բանի մեջ, որ բոլոր փաստերը, ինչպես ցույց տրվեց,
դրա դեմ են: Սակայն շտապենք:

Չնայած թափած ջանքերին, վերոհիշյալ վերահատումները ևս պատ-
մականության որևէ երանգ չեն տալիս թնաքակվող վարկածին՝ առարկե-
լին շարունակում է մնալ առարկելի:

Այսպես, ընդունված է, որ մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին՝ 590 կամ
585-ին, հայկական ցեղերը կործանել են ուրարտական համահայաս-
տանյան պետությունը և հիմնադրել իրենց՝ դարձյալ համահայաստան-
յան թագավորությունը: Աղբյուրներից էլ երևում է (Քսենոֆոնի, Մովսես
հորենացու, Թովմա Արծրունու և այլոց տեղեկություններով), որ հայ-
կական թագավորությունը մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսին արդեն՝
Ածղահակի ժամանակ (585—553 թթ.) ունեցել է բարգավաճ տնտեսու-
թյուն և ռազմական բավականաչափ հզոր վիճակ «այս առթիվ փաստերը
շատ են, թեպետ ոչ բոլորը ուշադրության արժանացած»: Զուգահեռ տե-
սանք նաև, ըստ Գ. Տիրացյանի, որ Ուրարտուն նվաճած «հայերը իրենց
մարդաբանական հիմնական հատկանիշները ժառանգել են ուրարտա-
ցիներից...», այսինքն՝ նվաճող հայերը կորցրել են իրենց մարդաբա-
նական տիպը և ժառանգել ուրարտական տիպը, Իսկ սա էլ նշանա-

կում է՝ հայերը ուրարտացիների համեմատությամբ շատ փոքրաքանակ են եղել: Այլ կերպ մտածել անհնար է, ինչպես նշվեց, տիպը փոխանցվում է քանակով:

Եվ, այսպես, կանգնում ենք հերթական հակասությունների և հակապատմականության թնշուկի առաջ: Նախ՝ ի՞նչ հրաշքով, նույնիսկ մետաղին անծանոթ, սակավաթիվ հայերը, կործանեցին ուրարտական ոչ հայկական պետությունը և արագորեն տեր դարձան նրանց ամբողջ երկրին, ուրբե՞ր էին նրանց ներքին հենարանները, կամ ի՞նչ զենքերով և ո՞ւմ զենքերով (քանի որ մետաղամշակությանը մինչ այդ ծանոթ չէին), նրանք հաղթեցին ուրարտացիներին, կամ այդքան սակավաթիվ, որ անմիջապես կորցրին իրենց մարդաբանական տիպը, ինչպե՞ս ձուլեցին ուրարտացիներին, կամ՝ ի՞նչ ձուլելու մասին կարող է խոսք լինել, երբ իրենք են ժառանգել ուրարտացիների մարդաբանական հիմնական հատկանիշները, ուրեմն, իրենք են ձուլվել և այլն: Իսկ եթե մտածենք մյուս տարբերակով, թե մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI-ի սկզբներին հայերն էին արդեն Հայաստանում մեծաքանակ (այլապես մտածողները քիչ չեն), ուրեմն՝ ուրարտացի «ոչ հայերը» պետք է ժառանգեին նրանց տիպը, այսինքն՝ պետք է հայանային: Եվ քանի որ հետագա, անկասկածելի հայերին է բնորոշ արմենոիդ տիպը (առաջին հերթին հայերին), և քանի որ Հայաստանի բնիկները մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակից սկսած արմենոիդ են, կնշանակի հայերը սրանցից են ժառանգել իրենց մարդաբանական տիպը, կնշանակի սրանց արյունակից հետնորդներն են, վերջապես, կնշանակի, որ Հայաստանի արմենոիդները՝ միշտ ու մշտապես հայեր են: Ի դեպ, այստեղ այնքան էլ կարևոր չէ, թե երբվանից են արմենոիդները հայ կոչվել, ինչպես տեսանք, այդ հարցը լուծվում է այլ փաստերով:

Շարունակենք, եվ քանի որ արմենոիդ տիպը մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակից սկսած Հայաստանում (Մեծ ու Փոքր Հայքերը միասին վերցրած) միշտ ու մշտապես ընդհանրական տարածում է ունեցել (այնքան ընդհանրական, որ բացառում է նույնիսկ ոչ արյունակից երկու ժողովրդի գոյությունը), իսկ ուրարտական պետությունն էլ Հայաստանից դուրս չէ, կնշանակի ուրարտացիները ևս արմենոիդներ էին (նշվեց, որ այս իրողությունը հաստատվում է նաև այլ փաստերով), կնշանակի՝ ուրարտացի-ուրարտ կոչվածները ևս հայեր էին:

Ահա այսպիսին են մարդաբանության օրինաչափությունները, ճիշդ ընձեռած և հարակից փաստերի տրամաբանությունը, արոնցից խուսափել հնարավոր չէ, իսկ շխուսափելու դեպքում ի չիք է դառնում ուրարտացիների ոչ հայ լինելու վարկածը:

¹ Արմենոիդների գոյությունը այլ տեղերում բացատրելի է բուն կենտրոնի՝ Հայաստանի բնիկների զանազան ազդեցություններով:

Հնագիտական գտածոներ, փաստեր մշակույթի այլ բնագավառների ընդհանրության կամ նույնության մասին:

Մինչև վերջերս այն թյուր պատկերացումն էր իշխում, թե հայկական և «ուրարտական» մշակույթներն էականորեն տարբերվում են իրարից, այսինքն՝ փաստարկ էր ընդդեմ նրանց էթնոնույնության, որպիսի պատկերացման կրողներ, ցավոք, դեռևս կան: Սակայն այժմ, հակառակ հին պատկերացման, հնագիտական նոր նյութերը, և մանավանդ, դրանց հանգամանալի համեմատությունները ցույց են տալիս, որ «ուրարտական» և հայկական մշակույթները ամենատարբեր բնագավառներով խիստ էական նմանություններ ունեն, կարելի է ասել՝ նույնանում են:

Արդ, առարկայական համեմատություններով ընթերցողին շժանրաբեռնելու, միաժամանակ ճշմարիտ պատկերացում տալու համար, կարելի էր ենք համարում նորից դիմել հնագետ-ուրարտագետ Գ. Տիրացյանի ուսումնասիրություններին, մասնավորապես՝ «Հայերի ոչ հնգեվրոպական նախնիները և Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը» հոդվածին (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 195—207): Այս հոդվածում, ինչպես տեսանք, նա գրում է. «Ուրարտական և հին հայկական հուշարձանների եռադուրե պեղումները այժմ թույլ են տալիս առաջ քաշել նաև նյութական մշակույթի և հարակից երևույթների հաշտողակցության հարցը: Այն դարձել է հատուկ ուսումնասիրման առարկա, որտեղ բազմաթիվ բնագավառների օրինակով (քաղաքաշինություն, ճարտարապետություն, շինարարական տեխնիկա, խեցեգործություն, մետաղագործություն, թաղման ձևեր և այլն) հնարավոր է բացահայտել ուրարտական ներդրումը հին հայկական մշակույթի ձևավորման գործում: Այս տվյալների լույսի տակ կարելի է խոսել ոչ թե ուրարտական մշակույթի ազդեցության մասին հին հայկականի վրա, այլ հայկական մշակույթի մեջ ուրարտական մշակութային երևույթների օրգանապես ձուլվելու մասին» (ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 203, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Իրենք նաև մեկ այլ հատված. «Հայկական թագավորության և աբա սաարապության պայմաններում ուրարտացիների գոյության և նրանց դերի մասին անուղղակիորեն կարող են վկայել հնագիտական նյութերը: Ուրարտական և հայկական ժամանակաշրջանների մետաղագործության որոշ նյութերի և խեցեգործության մեջ երբեմն նկատվող ապշեցուցիչ նմանությունը հնարավոր է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ ուրարտական մետաղագործական և խեցեգործական արհեստանոցները շեն դադարեցրել իրենց գործունեությունը հայկական ժամանակաշրջանում, զոնե սկզբում, և որ այդ արհեստանոցներում աշխատող վարպետները էթնիկապես ուրարտացիներ էին, որոնք շարունակում էին արտադրել նույն մետաղագործական ու խեցեգործական տեսա-

կանին՝ հարմարեցնելով այն նոր ժամանակների պահանջներին» (ՊՔՀ, 1985, թիվ 1, էջ 201, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Իր ավելի վաղ գրած «Ուրարտու և Հայաստան» հոդվածում (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 43—60), ուր հենց սնյութական մշակույթի ժառանգորդության հարցն է դրված, Գ. Տիրացյանը գրում է. «Այդ ընդհանուր առաջընթացի պայմաններում կուտակվող նոր նյութերը էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին ընդլայնելու Ուրարտու-հայկական մշակութային առնչությունների շրջանակները: Այսօր կարելի է արդեն խոսել ոչ թե մի, այլ մի քանի բնագավառների մասին, որտեղ մշակութային հաջորդակցությունը հաստատվում է ամենայն օրոշակիությամբ:

Խոսքը միայն նյութական մշակույթի այնպիսի դասական նյութերի մասին չէ, ինչպիսիք են խեցեգործությունն ու մետաղագործությունը, այլ հասարակության կյանքը բնութագրող այնպիսի ուղագրավ ու էական երևույթների մասին, ինչպես ֆաղաֆաղությունը, ճարտարապետությունը, թաղման ձևերը և այլն» (ՊՔՀ, 1978 թիվ 1, էջ 43, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Կամ՝ «Ուրարտու-հայկական մշակութային առնչությունների ծավալը, նրանց բազմաբնույթ էությունը, ոչ թե սոսկ ազդեցությունների արժանաշարժություն է, այլ անհամեմատ ավելի կարևոր, ժանրակազմի մի երևույթի արգասիք: Վերևում հիշատակված ուրարտու-հայկական զուգահեռությունները կասկած չեն բողբոսում, որ խոսքը մշակութային երևույթների յուրացման ու նրանց օրգանապես միաձուլման մասին է» (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 57, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Կամ՝ «Վաղ հայկական գեղարվեստական մետաղագործության անհնայտ ազգակցությունը ուրարտականի հետ թույլ է տվել հանգելու այն հետևություն, որ վաղ հայկական ժամանակաշրջանում շարունակվել է ուրարտական մետաղագործական մի շարք արհեստանոցների գործունեությունը» (ՊՔՀ, 1978, թիվ 1, էջ 58, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Գ. Տիրացյանի այս ընդհանրացումները, որոնք «ուրարտական» և վաղ հայկական հուշարձանների վերջին 20-ամյա պեղումներով հայտնաբերված նյութերի ու դրանցով կատարված մասնագիտական հանգամանալի ուսումնասիրությունների արդյունք են, ցույց են տալիս, որ «Ուրարտու» — հայկական մշակութային էական տարբերությունների մասին խոսելն իսկ այսօր ավելորդ է: Նույնիսկ՝ անտեղյակություն է: Ընդհակառակը, տվյալ հարցում բնորոշն ու ակնբախը անառարկելի գարձած նմանություն-նույնություններն են, որոնք ըզգրկում են ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ հասարակական կյանքը պայմանավորող մի շարք բնագավառների՝ ճարտարապետություն (որում՝ քաղաքաշինություն, պալատական, տաճարային, ռազմական և բնակարանային կառուցումներ), շինարարական տեխնիկա, ֆաբրիկայի արտադրության արհեստ և արվեստ, խեցեգործություն (իր ենթատեսակներով ու տարատեսակներով), մետա-

ղագործություն (մասնավորապես՝ գեղարվեստական մետաղագործություն, զինագործություն, մետաղյա կահկարասի, աշխատանքային գործիքներ), տարագ, թաղման ձևեր և այլն, և այլն:

Ի դեպ, նմանությունները հիշյալ բնագավառներում այնպիսի զանգվածային ծավալ ու բնույթ ունեն, որ նույնիսկ «Ուրարտու»-ի ոչ հայկականության համար մաքառող Գ. Տիրացյանը չի կարողացել դրանք բացատրել ազդեցություն՝ «ուրարտականի» ազդեցություն հայկականի վրա, այլ դրա փոխարեն օգտագործել է «մշակութային օրգանական ձուլում», «օրգանական միաձուլում», «ապշեցուցիչ նմանություն», «մշակութային հաջորդակցություն», «նյութական մշակույթի ժառանգորդություն» և նման բնորոշումներ, որոնք այլ բան չեն, քան «մշակութային նույնություն» կամ «մշակութային էթնոնույնություն» ասելը, այսինքն՝ նորից այն իրողության հաստատումը, որ մշակութային ընդհանրությունները և ժառանգորդությունները ևս ուրարտացիները կամ բիայնացիները նույն հայերն են:

Իսկ թե ինչու Գ. Տիրացյանը, հակադրվելով իր իսկ բերած փաստերին կամ հնագիտության վերջին նվաճումներին, խիստ անհավանական վարկած է առաջ քաշել, այսպես ասած, ուրարտական ոչ հայկական արհեստանոցներում մշակութազուրկ հայերի մասնագիտացման վարկածը, անբացատրելի չէ: Պարզապես պատմաբան Գ. Տիրացյանը՝ կաշկանդված Ուրարտուի ոչ հայկականության տեսությամբ, մաքառում է փաստերը բարեխղճորեն ներկայացնող հնագետ Գ. Տիրացյանի դեմ: Այլ կերպ ասած, փաստերը զոհաբերում է դոգմային: Ուրիշ գաղտնիք չկա:

Չ ո Ր Ե Ր Ղ Խ Ո Ւ Մ Բ՝ «ուրարտական»-հայկական բնակավայրերի նույնությունը և հարատևությունը հաստատող փաստեր:

Ինչպես տեսանք, դեռևս, ցավոք, կրողներ կան, ի դեպ՝ շատ ակադեմիկոս գիտնականներ (Բ. Առաքելյան Գ. Զահուկյան Գ. Սարգսյան), բոլորովին անհիմն և դրանով իսկ անճիշտ այն պատկերացման, որ, իբր, «Ուրարտու պետությունն էր միաժամանակ անկում են ապրել նաև նրա օրոք առաջացած շատ ֆաղափներ ու բերդեր...» (ՊՔՀ, 1987, թիվ 1, էջ 25—26, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ասում ենք՝ «ցավոք», «իբր», «բոլորովին անհիմն», որովհետև մինչև օրս ոչ մի ուրարտագետ (նաև ոչ ուրարտագետ) ցույց չի տվել «ուրարտական» թեկուզ մեկ քաղաք կամ բերդ, որ «անկում ապրած լինի» կամ, ավելի ճիշտ՝ կործանված, «Ուրարտու պետության հետ միաժամանակ», այսինքն՝ մ. թ. ա. 590 կամ 585 թ., և համոզված ենք ցույց տալ չէին էլ կարող, ֆանգի նման «անկում» կամ «կործանում» տեսցուց տալ չէին էլ կարող, առանցքային դեր ունեցող հարց է, և զի չի ունեցել: Սա շատ կարևոր, առանցքային դեր ունեցող հարց է, և պետք չէ անհիմն հայտարարությամբ ապակողմնորոշել ընթերցողին:

Նատ կարևոր է նաև հակառակ իրողությունը, որը և արժանի է ամենալուրջ ուշադրություն:

Ինչպես ասվեց, ըստ հնագիտական պեղումների, ըստ սեպագիր արձանագրությունների, ըստ պատմագրական-ազգագրական տեղեկությունների և ըստ ուրարտագիտական ուսումնասիրությունների երևում է, որ Հայաստանի շատ քաղաքներ, բերդեր և այլ բնակավայրեր (նաև «Ուրարտուկ» ժամանակ առաջացած) շարունակել են իրենց հետագա գոյությունը, այսպես ասած, հայկական ժամանակաշրջանում, եղել են հայոց քաղաքներ, բերդեր ու բնակավայրեր, իսկ ամենանշանավորները պահպանել են նույնիսկ իրենց երբեմնի մայրաքաղաքի և սրբավայրի դերը:

Արդ, որպեսզի մեր ասածն էլ հայտարարություն չդառնա, բերենք դրանցից առավել ծանոթ և առավել անկասկածելի կամ քիչ կասկածելի բնակավայրերը: Այդպիսիք են, օրինակ, Արմավիր—Արգիշտիխինիլի—Արմավիրը, Տուրպա-Վանը, էրբուտի-Նրևանը, Գիառնիանի-Գառնին, Արգաշիս, կամ Արծաշու-Արճեշը կամ էլ՝ Արծկեն, Անաշե-Ալաշկերտը կամ էլ՝ Վաղարշապատը (*), Ալիշտու-Պորտակ-Լճաշենը, Աբրանիա-Աբարնեն (Արմ. Տիգրիսի ակունքամերձ շրջանում), Ամեդու-Ամիդը, Ախուրիանի-Ախուրյանը, Արգանիա-Խարզանը (Վանա լճի հրվ. արևմտ. ուղղությամբ), Ամուշա-Մուցքը (Սղուկում), Անդիաբե-Անտեբը (Բագրևանդում), Անիաշտանիա-Անստանը (Բոզունիք գավառում), Արանաու-Արանան (Փոքր Հայքում), Ալուդիրի կամ Ալուդիրե-Ալուդիր (բերդը՝ Պատնոցի մոտ), Արացու-Արծափ բերդը, Գաուրախե-Գարեք (ամրոցը՝ Նփրատի ձախ ափին), Դարանի-էլար-Արովյանը, Զուան-Զեվինը, Իբդուա-Արիտը (Սղուկ գավառում), Խուզանա-Խոզանը (բերդը՝ Արածանիի Մուզուր վտակի ափին), Լուսիա-Բաղեշը, Լուխուտի-Մենուախինիլի-Ցուլակերտը, Կուտմար կամ Կուզմար-Քզիմար (բերդը), Կուտուե-Կոտոմ կամ Կուտում (ամրոց քաղաքը), Մատարա-Մատրան (Տիգրիսի վերին հոսանքում), Մարկասուա-Մարաշը, Մելիտեա-Մելիգու-Միլիդիա-Միլիդե-Մալդիա-Մալաթիան, Մուշունի-Մուշը, Մուսասիր-Մուզժեսիրը, Նազաբիա-Նազաբին (Արածանիի ակունքների մոտ), Նիխրիա կամ Նիխրիա-Տիգրանակերտը կամ Նփրկերտը, Նիրդուն-Միրդունը (Բաթմանա ջուր վտակի գետաբերանից ոչ հեռու), Պիտուրա կամ Բիտուրա կամ Պիդարա-Բիդարը (Տիգրիսի Բոհտան վտակի աջ ափին), Պումու կամ Պումե-Ցումը (Մասունում), Թուլախինիլի-Վանի հյուսիս-արևելյան թաղամասը, Մասուու-Մասունը (բնակավայր), Սարգաուրի-Սարգեբարը (Տիգրիսի ձախ ափին), Սուգունիա-Սուկանը կամ Սագանը կամ Սոկանը, Տումեհիշկի-Տոմիսան կամ Թմիսքը (Սոփքում), Ուտուխա-Ուխտա (ավանը՝ Օլիբից հյուսիս-արևմուտք) և այլն:

Ի դեպ, այս անունները, դրանց տեղագրումները և հետագա բնակավայրերի հետ նույնացումները բերված են ըստ ուրարտագիտական

ուսումնասիրությունների; մասնավորապես՝ ըստ հմուտ ուրարտագետ Ն. Վ. Հարությունյանի «Топонимика Урарту» աշխատության, որը «ուրարտական» կոչված տեղանունների հանրագումարն է, ուրարտագիտության այդ բնագավառի վերջին խոսքը (Նրևան, 1985): Այսինքն, մենք չենք այդ նույնացումների հեղինակը, որ առերկվենք «ոչ մասնագետ» հորջորջումով, այլ, պարզապես, հենվում ենք ուրարտագիտության ամենավերջին նվաճումների վրա և ցանկանում ապացուցել, որ սվյալ հարցում ևս առանձին պատմաբաններ չեն հարգում փաստերը, կամ էլ՝ հնամաշ մոլորություն մեջ են:

Չեռուն չգնանք: Բերված ցուցակից երևում է, որ «ուրարտական» կոչված ավելի քան 40 քաղաք, գյուղ ու բերդ շարունակել են իրենց հետագա գոյությունը, այսինքն՝ չեն կործանվել «Ուրարտու» պետության հետ միաժամանակ: Նույնքան քաղաք, գյուղ ու բերդ էլ կարելի էր ավելացնել ցուցակին, սակայն չժանրարեռնելու նպատակով ավելորդ համարեցինք: Քիչ չեն նաև այնպիսիք, որոնց տեղագրում-նույնացումը դեռևս անհնար է և չի բացառվում, որ դրանցից էլ հարատևողներ եղել են: Նվաճա, մի կողմում այս ակնբախ իրողությունն է, իսկ մյուս կողմում՝ հակառակն ապացուցող ոչ մի փաստ, այսինքն՝ մ. թ. ա. 6-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներում չի նշված, չի ապացուցված, չի երևում «ուրարտական» որևէ բնակավայրի կործանում:

Արդ, անտեսել այս ամենը և անկաշկանդ գրել, թե «Ուրարտու» պետության հետ միաժամանակ անկում են ապրել նաև նրա օրոք առաջացած շատ քաղաքներ ու բերդեր...», որ կնշանակի՝ «Ուրարտու» պետության կործանման հետ միաժամանակ հայերը ջնջվել են կործանել են հենց նրանց կառուցած շատ քաղաքներ ու բերդեր, հավասարազոր է փաստերը խեղաթյուրելուն, չեղածը եղած ներկայացնելուն:

Այս խեղաթյուրումը կամ հնամաշ պատկերացման վերաբերմամբ, մեր կարծիքով, նպատակային է և ոչ չեմացություն: Պարզապես խիստ անհրաժեշտ է եղել, որ ուրարտացիների «ոչ հայ լինելը» հնարավորին չափ հիմնավոր երևա, և քանզի դրա համար հիմքեր չկան, ուստի և փաստերի խեղաթյուրումը ընտրելի է համարվել: Տվյալ դեպքում հայերը հանդես են բերված անողոք ավերակող-կործանողների դերում, որպեսզի դրանով ևս անջրպետվեն «ոչ հայ ուրարտացիներից»: Ինչ խոսք, նպատակ է, բայց ինչու ոչ գիտական եղանակով, մանավանդ՝ ինքնասպանության գնով: Մանավանդ որ փաստերը հակառակն են ցույց տալիս: Այսինքն այն, որ բնակավայրերի զանգվածային հարատևումը նաև «հետուրարտական» ժամանակաշրջանում այլ բան չէ, քան հայերի և ուրարտացիների կամ բիայնացիների էթնոնույնության ապացույց:

Չի ն գ ե ռ օ Ր դ, հայ-ուրարտա՝ էթնոնույնության ապացույց են նաև (մեր կարծիքով՝ անառարկելի) վերջին տասնամյակում Հայաստանի տարբեր վայրերում հայտնաբերված դամբարանային երկշերտ թաղում-

ները, ինչպիսիք են, օրինակ, լճաշինում (հնագետ Վ. Ավետյան), Վահանավանքում (Կապանի շրջան, հնագետներ Գր. Գրիգորյան, Վ. Ավետյան), Կամոյի և Մարտունու շրջաններում (հնագետ Ա. Փիլիպոսյան) և այլուր:

Այսպիսի դամբարանները, իհարկե, սակավաթիվ են, հույս էլ չկա, որ շատ կհայտնաբերվեն, սակայն գրանով իսկ խիստ ուշագրավ են և կարևոր:

Ըստ հնագետների տարբերակման, այդ դամբարանների ստորին շերտում ուրարտական ժամանակի կամ «ուրարտ» կոչվածների թաղումներն են, իսկ վերին շերտում՝ հետուրարտական կամ հայկական ժամանակի և հայերի թաղումներ՝ ստորին շերտից 50—100 տարի անց կատարված: Այսպիսի տարբերակումը կամ շերտագրումը, մեզ թվում է, հակապատմական և հերքվում է այդ իսկ դամբարանների գոյությունը: Բանն այն է, որ հազարամյակներով հարատևող թաղման սովորույթներին հակառակ, ինչպիսին մեզ է հասել նույնիսկ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ, հայ ննջեցյալին չէին թաղի ոչ հայի դամբարանում կամ ոչ հայի դիակի վրա, այն էլ ոչ թե պատահականորեն, այլ իմանալով ստորին թաղման մասին: Այո, իմանալով, քանզի տվյալ դամբարաններում ստորին և վերին թաղումները իրարից բաժանված են ընդամենը 30—50 սմ հողի բարակ շերտով, այսինքն պատահականի մասին խոսք չիսկի չի կարող:

Ուրեմն, դատելով այս իրողությունից, «ուրարտ» կոչվածն ու հայը նույն ժողովրդին, ավելին, նույն տոհմին են պատկանում, որ զուտ արհեստականորեն նրանց իրարից բաժանելը բոլորովի էլ դիտական չէ:

Այլ հանգամանքներ կա: Տվյալ դամբարաններում թաղվածները կ'ստորին, կ'վերին շերտերում մարդաբանական նույն տիպին են պատկանում, այսպես ասած արմենոիդ են (=հայատիպ), նույնն են նաև թաղման ձևերը, իսկ տարբերությունները ինչ-որ շահով գրանդվում են նրանց հետ թաղված նյութական արժեքներում (ավելի կամ պակաս և այլն) որը, կարծում ենք, նույնացնող վերոհիշյալ պարագաներում տարբերակման լուրջ հիմք ծառայել չի կարող:

Վեցերորդ, տեղագրորեն ևս «ուրարտու» կոչված երկիրը կամ պետությունը երբեք դուրս չի եղել Հայքից կամ Հայաստանից: Ավելին, իր հզորության ժամանակահատվածում (786—714 թթ.) նրա տարածքը համարյա նույնանում է Մեծ Հայքի տարածքին: Այս իրողությունը, կարծում ենք, հանրահայտ է, նորից ապացուցելու կարիք չի զգացվում:

Ժամանակագրական առումով «ուրարտուն» կամ Բիայնան, կամ Վանի թագավորությունը (860—595 թթ. մ. թ. ա.) Հայոց պատմության մի կարճատև (շուրջ 265 տարի) և միջանկյալ ժամանակահատվածն է միայն: Ինչպես նշվեց նախորդ շարադրանքում և ինչպես ցույց է տրվել

այլ աղբյուրում (տե՛ս «Պիտեց գտնիքի խորագր», «Արամ-Արամի նույնացման հարցի շուրջ» — Մանկավարժ մատակեր, 1990, թիվ 11, 1991, թիվ 5), «Ուրարտու» կամ «Րիայնա» կոչված այդ հայկական պետությունից շուրջ 1200 տարի առաջ (նկատի ունենք Արամի կառավարման սկզբից՝ մ. թ. ա. 2036 թ.) միջուկ Հայք-Հայաստանը գերազանցապես հայաբնակ է, ունի իր միասնական հայկական պետությունը, որն ավելի կամ պակաս հզորությունը հարատևում է մինչև «Ուրարտու» (ապացույց են նաև խեթագան և ասուրական արձանագրությունները Հայաստան և նաիրի երկրների մասին), ապա գոյություն ունի «Ուրարտու»-ի ժամանակ, երբ նույնիսկ վեր է ածվել Թագավորության (մ. թ. ա. VIII դ. վերջերին), ապա՝ հետադարձապես շրջանում, որը թեպետ կիսատպատ արգեն բարեբախտաբար բնազունի է համարվում: Այնպես որ արտաքին կամ ներքին որևէ աղբյուրով ժողովրդագիտությունն որևէ երևույթ չի նկատվում Հայաստանում՝ «Ուրարտու»-ից շատ ու շատ դարեր առաջ երկրի բնիկները հայեր են, «ուրարտու»-ի ժամանակ ևս, «Ուրարտու»-ից անմիջապես հետո ևս, հետագա դարերում ևս: Ահա սա է փաստերով հաստատվող պատմական իրողությունը, երբ ձերբազատվում ենք շինծու կանխադրույթներից: Սա է նաև պատճառը, որ «Ուրարտուն» դիտվելու է որպես Հայոց պատմության միջանկյալ ժամանակաշրջան, որպես Վանի հայկական իշխանություն կամ թագավորություն, որը ձրգանել է Հայոց գերազանցության և ինչ-որ ժամանակ նաև հաջողվել է: Այս մասին դեռ կխոսվի:

Հակառակ գեղքում. եթե, փաստերին դեմ գնալով, համառորեն «Ուրարտուն» դիտենք ոչ հայկական, պատմագիտության շատ անլուծելի հակասություններ եղել են, կան ու կմնան (լավագույն դեպքում՝ զարմանալի երանգներ ստացած) և երբեք չեն նպաստի ճշմարտությունների բացահայտմանը:

Յ Ռ Ք Ե Ր Ո Ր Դ, հայ-«ուրարտ» էթնոնույնության ապացույց են նաև փաստերը, ըստ որոնց Հայք-Հայաստանը VII դարի սկզբներից սկսած, այսինքն՝ «ուրարտական» կոչվածի կործանումից շուրջ 100 տարի առաջ և անմիջապես հետո հայկական հզոր պետություն և թագավորություն է համարվել: Նկատի ունենալով միաժամանակ, որ այս փաստերը քաջահայտ են, այժմ բավարարվենք սոսկ նշումներով:

1. Աստվածաշնչի «Թագաւորաց շորրորդ գրքում» (զլ. ԺԹ, § 36—37) գրված է. «Եւ Ասորեստանի Սենեբեթիմ թագաւորը շուրջ գնաց դարձեալ, ու նստեց Նինուէ: Եւ երբոր նա երկրպագում էր իր աստուծուն՝ Նեսրաքի տանը, նորա որդիքը Ադրամելէֆ եւ Սաբասար նորան սրով սպանեցին եւ իրանք փախան Արարատի երկիրը. եւ նորա որդի Ասորդանը թագաւոր եղաւ նորա տեղ» (ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ըստ Աստվածաշնչի, Սենեբեթիմը սպանվել է Հուդայի Եզեկիա թագավորի 15-րդ տարում (տե՛ս Թագ. Դ, զլ. ԺԸ, հմմտ. զլ. Ի). և քան-

գի, ըստ պատմագիտության, Եգիպտոսի թագավորել է մ. թ. ա. 715—687 թթ. (տե՛ս Бикерман, Хрон. древ. мира, М., 1975, с. 192), ուրեմն՝ Սենեքերիմի սպանությունը մ. թ. ա. 701 թ.: Սակայն նույն գրքում (ХДМ, стр. 188) և ընդհանրապես (տե՛ս նաև ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 426) Սենեքերիմի մահը ընդունված է մ. թ. ա. 681-ին, որով և 20-ամյա հակասություն:

Այս հակասությունն, իհարկե, անկարևոր չէ, սակայն սույն պահին վճռորոշ դեր չունի կատարված իրադրության համար, ուստիև առաջնորդվենք առավել ընդունվածով՝ 681-ով և անցնենք մյուս փաստերին:

2. Այդ առթիվ հետևյալն է գրում Մովսես Խորենացին. «Եւ ի մոտացումն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոզոնոսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եգիպտոս շրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնիք, այս ինքն է զՍանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն և զխաւորքն ինոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ՝ զբռնելութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ, Իսկ Արդամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մար. Աբասը, — Լ. Շ.) լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս: Արդ՝ յիշելոյն մեր զՍենեքերիմ այս էր պատճառն» (Ա, գլ. ԻԳ):

Այս տեղեկությունների առթիվ անհրաժեշտ է տալ երեք բացատրություն:

Նախ այն, որ Խորենացին ճիշտ գիտի Սենեքերիմի թագավորության ժամանակը և այն նշել է զարմանալի ընդհանրացմամբ՝ «Նաբուգոզոնոսորի թագավորությունից ութսուն, ավելի կամ պակաս, տարի առաջ»: Եվ, իրոք, Սենեքերիմի սպանությունից մինչև Նաբուգոզոնոսորի թագավորելը, այն է՝ մ. թ. ա. 605 թ. (ХДМ, с. 185) 76 տարի է (681—605), այսինքն՝ պակաս է 80-ից, իսկ թագավորության սկզբից՝ 99 տարի է (704—605), այսինքն՝ ավելի է 80-ից: Ի դեպ, Նաբուգոզոնոսորին այստեղ հիշելը շատ կարևոր է, քանզի նրա թագավորության ժամանակը (605—562 թթ.), թե՛ այժմ, թե՛ անցյալում առավել հաստատուն է:

Մյուս բացատրությունը հետևյալն է, Խորենացին, ինչպես տեսնում ենք, Աստվածաշնչի համեմատությամբ տվյալ դեպքում հավելյալ և կարևոր տեղեկություններ է ավանդել՝ «ասէ պատմագիրն» հղումով: Իսկ սա նշանակում է, որ տվյալ դեպքում Խորենացու արժանահավատությունը պայմանավորված չէ միայն Աստվածաշնչով, ոչ էլ նույնիսկ Աստվածաշնչով:

Վերջապես, վկայակոչված հատվածից այնպես է երևում, որ հայրասպան եղբայրները Հայաստան են փախել Պարույրի հոր՝ Սկայորդու ժամանակ, որը և հակասում է նախորդ երկու գլուխների (Ա, գլ. ԻԱ, ԻԲ) շարադրանքին: Բայց այն է, որ ըստ նախորդ գլուխների, Հայաստանը Պարույրի հոր՝ Սկայորդու ժամանակ ևս Ասորեստանին ենթակա պետություն էր, ուստիև չէր կարող քաղաքական ապաստան տալ, այն էլ թագավորասպան և հայրասպան եղբայրներին: Այս իսկ հիման վրա ենթադրում ենք, որ Խորենացու՝ քննարկվող հատվածում՝ Սկայորդի անունից առաջ եղել է Պարույր անունը, այսպես՝ «...Պարույր Սկայորդին մեր քաջ նախնին...», մնացածը, ինչպես կա բնագրում: Այսպիսով, արքայասպան եղբայրների Հայաստան փախելը, ըստ Խորենացու, ոչ թե Սկայորդու ժամանակ, այլ սրա որդի Պարույրի, այն էլ Պարույրի թագավոր հռչակվելուց և Հայաստանի լիակատար անկախացումից հետո միայն: Սա ժամանակագրորեն շատ կարևոր է և պետք է նկատի ունենալ:

3. Սենեքերիմի սպանությունը իր որդիների ձեռքով և սրանց փախուստը Հայաստան («Ադրամելեք և Սանասար գան մտանեն ի լեառն Սիմ...») արտացոլված է նաև Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» գրքում (դպր. Ա, գլ. Ա), ինչպես նաև «Սասնա ծռեր» հայկական ժողովրդական դրուցազնավեպում (Ճյուղ Ա՝ «Սանասար և Բաղասար»):

Այսուհանդերձ, այս բոլոր տեղեկությունները մինչև վերջերս (մինչև մեր դարի 60-ական թվականները) համարվում էին Աստվածաշնչի պարզ արձագանքներ և մերժելի: Իսկ երբ հայտնի դարձան նույն դեպքի մասին պատմող ասորական երկու արձանագրություններ, մերժելի դարձավ և՛ ճշմարիտ, և՛ ընդունելի:

Օրինակ, «Բաբելոնյան ժամանակագրության» մեջ մ. թ. ա. 681 թ. Ասորեստանում կատարված այս իրադարձության առթիվ կարդում ենք հետևյալը. «Տեբետ ամսի (այսինքն՝ մ. թ. ա. 681 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին) 20-րդ օրը Սինախերիբին՝ Ասորեստանի թագավորին, խոռովության ժամանակ սպանեց նրա որդին» (տե՛ս ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 426); Եվ քանզի այս իսկ իրադրության առթիվ հիշված է Արմե-Նուպրիս երկիրը, նշանակում է սպանողները փախել են այստեղ՝ Արմե-Նուպրիս:

Նույն իրադարձությունը նշված է նաև Սենեքերիմի կրտսեր որդու և հաջորդի՝ Ասարհազզոնի արձանագրություններում: Այնտեղ ասված է, որ նրա հայրասպան եղբայրները «լսելով իր արշավի մոտենալու մասին, թողեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ, թե ուր (նույն տեղում):

Ելնելով այս ամենից, ուսումնասիրողները ի դեմս Ադրամելեքի տեսնում են Արադ-Նինիլին կամ Արադ-Նիլիլին՝ Սենեքերիմի որդիներ:

քից մեկին, իսկ ի դեմս Շարեցերի (Սարասարի) ենթադրվում է գոր-
պետ Նարուշարուսուրը: Գտնում են միաժամանակ, որ «Բարեւոնյան
ժամանակագրութեան» մեջ հիշված Արմե-Շուպրիան նեզ առումով հա-
մապատասխանում է Սասուն լեռնային գավառի տարածքին, լայն առու-
մով Աղձնիք նահանգին (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ, հրատ., հ. 1, էջ 426—427): Ավե-
լացնենք նաև, որ ըստ Ք. Արծրունու, Սանասարն ու Ազքամեկեքը փա-
խել են Սիմ լեռ, այսինքն՝ Տավրոս, իրենց զորագնդով, որն առավել
հավանական է, քան Ասարհադոնի ասածը, թե թողեցին իրենց հա-
վաքած զորքերը և փախան:

Այսպիսով, մ. թ. ա. 681 թ. Ասորեստանի Սինախերիբ կամ Սենե-
քերիմ թագավորի սպանությունը իր որդիների ձեռքով, հայրասպան
որդիների՝ Սանասարի և Աղրամեկեքի փախուստը դեպի Հայաստան,
առավել որոշակի՝ դեպի Սասուն, և նախապես նրանց հաստատվելը
այս տարածքում, ինչպես տեսանք, որևէ կասկած չի հարուցում: Կարծում
ենք, կասկած չի հարուցելու և այն, որ այդ ժամանակ (հետևաբար, գո-
նե, դրանից 20—30 տարի առաջ էլ) Հայաստանում եղել է այնպիսի մի
պետություն, որը կարողացել է հակադրվել իր հզորությունը դեռ չկորց-
րած Ասորեստանին, կարողացել է պետականորեն ապաստան տալ Ասո-
րեստանից փախած արքայասպան եղբայրներին և նրանց զորական-
ներին, այսինքն՝ պետական հանցագործներին:

Արդ, հարց է առաջ գալիս՝ այդ ի՞նչ պետություն էր, որ ուզում
կանապես չի ակնածել Ասորեստանից, որ, ընդհակառակը, մեծապես հո-
գացել են փախստականների ապագայի համար, նույնիսկ արժանա-
ցրել ազնվականական դիրքի ու պաշտոնի:

Կարող է կարծիք լինել, թե դա ուրարտական պետությունն էր, սա-
կայն, կանխելով ասենք, որ այդպիսի կարծիքը դատապարտված է
մերժման: Բանն այն է, որ Ռուսա Բ-ի թագավորության համարյա ամ-
բողջ ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. 685—645 թթ.) և նրա հաջորդների
ժամանակ Ուրարտուն բարիդրացիական հարաբերություններ է ունե-
ցել Ասորեստանի հետ: Ավելին, ոչ միայն բարիդրացիական, այլև դաշ-
նակցային փոխօգնության և աջակցության փոխհարաբերություններ
Ասարհադոնի (մ. թ. ա. 680—669 թթ.) և Ռուսա Բ-ի միջև: էլ ավելին,
ինչպես ցույց է տրված պատմագիտության մեջ, բարեկամության շա-
փերն այնտեղ են հասել, որ Ասարհադոնը բարեխղճորեն որոնել, հայտ-
նաբերել և Ռուսային է վերադարձրել Շուպրիայում ապաստանած ուրար-
տացի փախստականներին (տե՛ս ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 334):

Ի դեպ, առավել հիմնավոր լինելու համար, դիմենք հենց իրեն՝
Ասարհադոնին: Աշուր աստծուն ուղղված ուղերձում, որը բովանդա-
կում է մ. թ. ա. 673 թ. Շուպրիա կատարած իր արշավանքի նկարա-
գրությունը, նա պատմում է հետևյալը. «Փախստականներին, որոնք
բողել են իրենց տերերին և փախել Շուպրիա, ես կտրեցի (...) նրանց

զրկեցի թթից, աչքից և ականջից, (որպեսզի ոչ ոք) չփախչի ուրիշ եր-
կիր, նրանց վրա սահմանեցի պատիժ (...) վերադարձի նրանց յուրա-
քանչյուրին իր երկիրը և իրենց տերերին, (նրանց տերերը լսեցին) և
ուրախացան, ցնծացին, օրհնեցին իմ վեհապանծությունը: (Ինչ վերա-
բերում է փախստական) ուրարտներին, որոնք փախել են Ուրարտուից
Շուպրիա—(Ուր) սայր, Ուրարտուի թագավորը, գրել էր իրեն (այ-
սինքն՝ Շուպրիայի թագավորին,— Լ. Շ.) նրանց մասին, բայց ես չէր
ունկնդրել նրա հրամանին, չէր համաձայնել նրանց հանձնել. հանդրա-
նայաբար գրել էր նրան, պատասխանել ատելությամբ: (Գրանից հետո)
ես հույս դնելով Աշուրի՝ իմ տիրոջ վրա, նվաճեցի Շուպրիան և նրա
մարդկանց մատնեցի գերություն, քանի որ այն բանի համար, որպեսզի
երդմները պահպանվեն, ինձ ճշմարտություն և արդարացիություն են
պարգևել մեր աստվածները: Այդ մարդկանց մասին ես հարցրել եմ,
հարցաքննել, հետաքննել և հավաստիացել, ուրարտացի ոչ մի փա-
խստականի ես չեմ պահել, ոչ մեկին ես չեմ թաքցրել, վերադարձրել
եմ իմ երկիրը (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 428—429, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Արդ, այս փաստերի առկայությամբ, կարծում ենք, մեկընդմիջ
բացառվում է Ուրարտու կոչված պետության հանգրվան լինելը տվյալ
ժամանակ Ասորեստանից փախածների, մասնավորապես՝ արքայասպան
եղբայրների համար: Այդ նույն փաստերով բացառվում է նաև «Աստ-
վածաշնչում» հիշվող «Արարատի երկիրը» Ուրարտուի հետ նույնաց-
նելը: ինչպես նշված է «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմա-
տիա»-ում (հ. 1, Երևան, 1981, էջ 116, ծան. 5), քանզի տվյալ ժամա-
նակաշրջանի համար այդպիսի նույնացումը հակասում է փաստերին և
հակապատմական է, ընդհակառակը, արդեն մեզ ծանոթ փաստերի հա-
մատեղ քննությունից երևում է, որ Հայաստանում Ուրարտուին զուգա-
հեռ տվյալ պատմաշրջանում գոյություն ունի հայկական մեկ այլ թա-
գավորություն, որն առավել հզոր է, քան «ուրարտական» կոչվածը,
քան այդ թագավորության դեմ ուղղված Ուրարտու-Ասորեստան ուղ-
ժական դաշինքը:

Պատմագիտության մեջ արքայասպան եղբայրների փախստավայր
է համարվում Արմե-Շուպրիան, որպես հայկական ցեղամիության եր-
կիր, ինչպիսի կարծիքը հիմնավոր է և կասկած չի հարուցում: Սակայն
նույնքան էլ հիմնազուրկ է և առարկելի, երբ այդ Արմե-Շուպրիա կոչ-
վածը դիտվում է ոչ որպես որևէ պետության կամ թագավորության երկ-
րամաս, այլ որպես առանձին փոքրիկ պետություն կամ ոչ պետություն,
կամ էլ ցեղամիության անձուճ տարածք և հակազդվում Ուրարտու—
Ասորեստան դաշինքին (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 426—430):

Արմե-Շուպրիայի համար այս խիստ ծանր վիճակը փաստերի
միակողմանի և մակերեսային քննության արդյունք է, իսկ իրողությունը՝
հետևյալը.

1. Ինչպես տեսանք, պատմական ստույգ իրողություն է, որ մ. թ. ա. 681-ին Ասորեստանի արքայասպան և հայրասպան եղբայրները ոչ միայն փախել ու ապաստան են գտել Արմե Նուպրում, այլև շերմ ու տեական հոգատարության են արժանացել, նախարարական տոհմերի հիմնադիրներ դարձել (Սանասարյանների, Արծրունիների, Գնունիների), բարձր դիրք ու պաշտոններ ունեցել: Արմե-Նուպրիա երկրի այսքան համարձակ, նույնիսկ խիզախության հասնող այս գործելակերպը, մանավանդ ընդդեմ Ուրարտու-Ասորեստան ռազմական դաշինքի, համարյա անկասկած է դարձնում նրա թիկունքում կամ նրան հովանավոր առավել հզոր ուժի գոյություն, քան հիշյալ դաշինքը, որը ցավոք պատմագիտության մեջ չի նկատվում:

2. Ասարհադդոնը, ինչպես տեսանք, իր արձանագրությամբ ասում է, որ «Հայրասպան եղբայրները լսելով իր արշավանքի մասին, բողբոջին իրենց հավաքած զորքեր և փախան հայտնի չէ, թե ուր»:

Ասարհադդոնի այս հաղորդումը՝ «փախան հայտնի չէ, թե ուր», բացահայտ անճշտություն է, պարզապես թաքցրել է իրողությունը: Նա չէր կարող չիմանալ, թե ուր փախան իր հայրասպան եղբայրները, մանավանդ, որ նույն ժամանակ գրված «Բաբելոնյան ժամանակագրությամբ» հայտնի էր նրանց փախստավայրը. դա Արմե-Նուպրիա երկիրն է:

Այսպիսով, հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է թաքցվել ճշմարտությունը: Ասարհադդոնը, մեր կարծիքով, փախստավայրը չի նշել, քանզի զորու չի եղել տվյալ պահին արշավելու ընդդեմ Արմե-Նուպրիայի, պարզապես վախեցել է ձախողումից: Իսկ այսպես՝ անորոշության տարբերակով, ժամանակակիցների և սերունդների առջև պատճառաբանվում էր իր «հարկադրյալ» անգործությունը:

3. Այսուհանդերձ, ինչպես տեսանք, դեպքից 8 տարի հետո (մ. թ. ա. 673 թ.) Ասարհադդոնը պատժիչ արշավանք կազմակերպել է դեպի Նուպրիա, շնայած նորից բավարարվել է կես ճշմարտություններ հաղորդելով: Օրինակ, չի հաղորդում իր արշավանքի բուն նպատակը: Այնպես է ստացվում, որ Ասորեստանի թագավորը հատուկ արշավանք է կազմակերպել դեպի Նուպրիա, ուրարտացի փախստականներին իրենց տիրոջը՝ Ռուսա Բ-ին վերադարձնելու համար: Այսինքն՝ զուտ դաշնակցային պարտականություն է կատարել, այն էլ առանց դաշնակցի օգնության: Իրոք, շատ է անհավանական: Հավանականը, կարծում ենք, այն է, որ այդ արշավանքի բուն նպատակը եղել է հայրասպան եղբայրներին բռնելն ու պատժելը, Եվ քանզի Ասարհադդոնը այժմ էլ բուն նպատակի մասին ոչինչ չի ավանդել, նշանակում է Նուպրիայում նա անհաջողություններ է ունեցել, շնայած իր այդ արշավանքը արդարացնելու համար երկար-բարակ խոսել է մանր-մունր, ճիշտ կամ անճիշտ «հաջողությունների» մասին: Նշանակում է նաև, որ նա Նուպրիան չի

գրավել, ինչպես ոմանք ենթադրում են (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 429), նշանակում է նաև, որ Արմե-Նուպրիան իբ թիկունքում, իրոք, հզոր հովանավոր է ունեցել:

4. Մոսկես Խորենացու համապատասխան տեղեկություններից էլ երևում է; որ այդ հովանավորը լինելու էր հայկական կենտրոնական պետությունը (բուն անունով՝ Հայկազյան կամ Այրարատյան, Արարատյան՝ Արմավիր կենտրոնով), որը Սկայրդու որդի Պարույրի ժամանակ (մ. թ. ա. մոտ 725—674 թթ.) Մարաց առաջնորդ Վարբակեսի դաշնակցությամբ (Վարբակեսի և ոչ՝ Կիաքսարի) ձերբազատվում է Ասորեստանի գերիշխանությունից, դառնում անկախ թագավորություն և ձեռնամուխ լինում Հայոց միասնական պետության վերականգնման գործին (Ա, գլ. ԻԱ-ԻԳ):

Մեր կարծիքով, ահա այս թագավորությունն է, որը շատ հուսալի ապաստան է դարձել Ասորեստանի արքայասպան և հայրասպան եղբայրներին, այսինքն՝ պետական հանցագործներին ու նրանց թիկնազորի համար: Ասարհադդոնի ասածը՝ թե «թողեցին իրենց զորքը և փախան», դարձյալ հավատարի չէ, ինչո՞ւ թեկուզ իրենց հավատարիմներին շտանեին: Այս թագավորությունն է, որից ակնածելով ակնածել և զգուշանալով զզուշացել է Ասարհադդոնը և, պարզվում է, իզուր չի եղել այդ զգուշավորությունը: Այս թագավորությունն է, որի դեմ ռազմական դաշինք են կնքել ոչ վաղ անցյալի անհաշտ ախոյանները՝ Ասորեստանը և «Ուրարտու» կոչված հայկական մասնատված պետությունը, շնայած դա էլ չի նպաստել նրանց նկրտումներին: Վերջապես, այս թագավորությունն է, որ Արարատա երկիր կամ Արարատա թագավորություն անունով հիշված է Աստվածաշնչի թագավորաց շորթոգ գրքում և Երեմիայի մարգարեության մեջ, իսկ Արմե-Նուպրիա կոչվածը սուսկ այդ թագավորության հարավային՝ Ասորեստանին սահմանամերձ երկրամասն է եղել:

Այս տեսանկյունով առանձնակի ուշադրության են արժանի ուրարտացի փախստականների մասին Ասարհադդոնի պատմածը, և պատմագիտության մեջ զուտ արհեստականորեն դրանց դասակարգային բեռնացումը:

Օրինակ, խիստ մեծամտական է երևում Ասարհադդոնի այն հայտարարությունը, որ, իբր, ուրարտացի բալժե փախստականներին նա հայտնաբերել, այն էլ դրանց մասին հանգամանորեն հարցնելուց, հարցաքննելուց, հետաքրքրվելուց, հավաստիանալուց հետո, և վերադարձրել է իրենց երկիրը՝ «Ուրարտու», կամ իրենց տիրոջը՝ Ուրարտուի թագավոր Ուրուային: Արդ, եթե Նուպրիայում Ասարհադդոնը այդքան հնարավորություն և հաջողություններ ուներ, ինչո՞ւ չգտավ ու չվերադարձրեց իր հայրասպան եղբայրներին, իր գահի հավակնորդներին,

1 Չիֆոթել Արարատա երկիր=Ուրարտու անվան հետ:

մանավանդ որ հենց այսօր Արմե-Շուպրիայում էին նրանց ապա-
տանել, մանավանդ, որ հանցագործ գեպորտի ընդամենը 8 տարի էր ան-
ցել և իր այս պատժիչ արշավանքն էլ, կասկածելի չէ, հենց նրանց
գտնելու համար էր ձեռնարկված: Այնպես որ, Աստրխատանի համար
երկրորդական գեպորտ նկարագրելով, Ասարհազգոնը քաղաքի է իր
պարտությունը՝ ոչ Արմե-Շուպրիա է նվաճել, ինչպես կարծում են (ՀԺՊ,
ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 429), ոչ էլ այդքան փախստականներ է վերա-
դարձրել «Ուրարտու»:

Այժմ՝ «ուրարտական» փախստականների գաստկարգային պատ-
կանելության մասին:

Ըստ պատմագիտության, դրանք ոչ այնքան քաղաքական փախու-
տականներ են, որքան Ուրարտուի ստրուկներ և շահագործվող այլ զանգ-
վածներ, որոնք ապաստան էին գտնում տոհմային գեմոկրատիայով
ապրող բարձրագիր Արմե-Շուպրիայում (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ
426, 428), այսինքն՝ դասակարգային բնույթ ունեին:

Այսպիսի պատկերացումը ոչ միայն հիմնադրված է (պարզապես
գոհճիկ սոցիոլոգիզմի հետևանք), այլև որամագծորեն հակասում է
փաստերին: Ասարհազգոնի արդեն մեզ ծանոթ արձանագրությունը, որը
միակ աղբյուրն է այդ հարցում, ոչինչ չի ասում փախստականների դա-
սակարգային բնույթի մասին, որով և թույլ է տալիս պնդելու դրանց
քաղաքական էությունը: Բացի այս, զուգահեռ փաստերը ևս կարևոր են:
Օրինակ, ինչպես տեսանք, Արմե-Շուպրիան բոլորովին էլ տոհմային
գեմոկրատիայով ապրող երկիր չէ, որ, ասենք, շահագործվողների հե-
նարան դառնար: Կամ՝ դժվար է հավատալ որ երկու՝ երբեմնի թշնամի
պետություններ, ամեն մի թշնամություն մոռացած, զորք ու զորաբա-
նակ առած սոսկ շահագործվողներ կամ ստրուկներ էին «որսում»: Կամ
Արմե-Շուպրիայի թագավորը, կամ առաջնորդը, սոսկ ուրիշի ստուրկ-
ներին հովանավորելով, վտանգում էր իրեն ու իր երկիրը, այն էլ՝ օրի-
նական պահանջատիրոջը «հանդգնարար» գրելով ու «ատելությունը»
պատասխանելով և այլն, և այլն: Այնպես որ լուրջ հիմքեր կան մտածելու
քաղաքական փախստականների մասին, ավյալ դեպքում «Ուրար-
տուի» թագավորի գործելակերպից դժգոհողների, հիմնականում վերնա-
խավի ներկայացուցիչների ըմբոստություն և փախուստ դեպի Արմե-
Շուպրիա, ավելի ճիշտ, դեպի հայկական առավել հզոր կենտրոնական
թագավորություն: Կարճ ասած, «Ուրարտու» կամ «Բիայնա» կոչված
հայկական պետության գործելակերպից դժգոհ ավագանին (շատերը,
թե քերը՝ միևնույնն է) կողմնորոշվել է հօգուտ հայկական կենտրոնա-
կան թագավորության, այսինքն՝ հօգուտ Պարուլրի, հանուն միասնա-
կան պետության վերականգնման:

Այս է, մեր կարծիքով, պատմական բուն իրողությունը, որը զա-

նազան պատճառներով, ցավոք, չի երևացել և բազում թյուրիմացու-
թյունների տեղիք է ունեցել: Այս իրողությունը դեռ ապացուցվելու է:

Չի երևացել և այն, որ մ. թ. ա. VIII դարի վերջերից Հայաստա-
նում զուգահեռ գոյություն ունեն «Արարագ» (=«Ուրարտու») և «Արա-
րատ» (=«Այրարատյան») երկու հայկական հակադիր թագավորություն-
ներ, ինչպիսի նմանությունը ևս (զուտ պատահական նմանություն) ոչ
քիչ թյուրիմացություններ է ծնել և խանգարել բուն իրողության բա-
ցահայտմանը:

Այսպես, դրանցից մեկը (ըստ մեր շարադրանքի՝ առաջինը) հետա-
գա Կադմեա տուն կամ Կորդոք նահանգի Արարադա երկիր գավառա-
նունից (շումերական հնագույն էպոսում՝ Արատտա), սրից և Ուրարտու
անվանաձևը, իսկ մյուսը՝ Արա Գեղեցիկի անունով (կառավարել է
մ. թ. ա. մոտ 1978—1968 թթ.), նախ՝ Այր-Արայ-արտ, Գաշտն Արայի
կամ Արայի դաշտ, ապա՝ Այրարատ-Արարատ: Մեկը (վերջինը՝ ըստ մեր
շարադրանքի) որպես համահայաստանյան և համահայկական կենտրո-
նական պետության, ապա թագավորության ընդհանրական անուն, իսկ
նեղ առումով՝ համանուն դաշտի և լեռան անուն (Մասիս, նաև՝ Արա-
րատ), մյուսը՝ համահայաստանյան և համահայկական պետության
հարավային ծայրագավառի և լեռնագագաթի անուն (այժմ՝ Զուդի գաղ),
մ. թ. ա. IX դարի վերջերից առավել ընդարձակ տարածքների կամ
կենտրոնականից առանձնացած հայկական իշխանապետության անվա-
նումը՝ վանա լճի ավազան, Կադմեա տուն, Մոկք նահանգների ընդգր-
կումով (տեղական անունով՝ Բիայնա), իսկ մ. թ. ա. VIII դարում ավել-
ի ընդգրկուն, բայց երբեք նույն ընդգրկումով, ինչպես կենտրոնական
պետության Արարատա երկիր, Այրարատյան թագավորություն անվա-
նումը:

Այսպիսով, փաստերը թելադրում են ոչ թե նույնացնել Արարադ
(=Ուրարագ-Ուրարտու) և Արարատ (=Արարատա երկիր-Այրարատ-
յան թագավորություն) պատահականորեն նմանահունչ անվանումները,
գրանով իսկ խճճվել ու խճողվել, այլ՝ հստակ տարբերակել ժամանա-
կագրորեն, տեղագրորեն և ըստ այդմ բացառել համապատասխան
տեղեկությունները: Ահա այս տեսանկյունից գիմենք Աստվածաշնչի
մյուս տեղեկություններին:

Երեմիայի մարգարեություն մեջ (զլ. ՄԱ), ի նախապատրաստումն
Բաբելոնի կործանման, կոչված են հետևյալ ուժերը. «Գրոշակ բարձրաց-
րէք երկրի մէջ, փող հնչեցրէք ազգերի մէջ, նորա դեմ պատրաստեցէք
ազգերին, հրաւիրեցէք նորա դէմ Արարատի, Միհնիի եւ Ասքանասի
թագաւորութիւնները, նորա վերայ զօրավարներ նշանակեցէք, ձիեր վեր
հանեցէք մազոտ մարախների շափ, նորա դէմ պատրաստեցէք Մարաց
թագավորներին, նորա կուսակալներին եւ նորա բոլոր նախարարներին եւ
նորա տէրութեան բոլոր երկիրը»:

Այս մարգարեությունը թվագրվում է մ. թ. ա. 594—592 թվականներով: Այսինքն մ. թ. ա. VI դարի հենց սկզբին արդեն գոյություն ունի հայկական կամ Արարատա թագավորություն, որը շատ հուսալի և առաջնակարգ ուժ է համարվել ընդդեմ հզոր Բաբելոնի, ունեցել է բավականաչափ դիրք ու ճանաչում ժամանակի աշխարհում: Իսկ սա նշանակում է, որ ըստ Երեմիայի ևս այդ թագավորությունը գոյություն ուներ ավելի վաղ ժամանակից, ինչպես նկատել է Մովսես Խորենացին, ինչպես երևում է «Բաբելոնյան ժամանակագրության» և Ասաբհադրոնի տեղեկություններից:

Հայաստանի և Հայոց պետության բարգավաճ վիճակի մասին Աստվածաշնչի մյուս տեղեկությունները վկայված են Եզեկիելի մարգարեության մեջ:

Իր մարգարեության ԻԶ—ԻԷ գլուխներում, գուշակելով Տյուրոս քաղաքի մոտալուտ կործանումը, վերհիշելով նաև նրա առևտրական կապերն ու բարգավաճումը, նա գրում է. «Քորզոմայի տունից ձիեր եւ ձիավորներ եւ շորիներ էին բերում քեզ մոտ իբրև առուտուրի ապրանք» (գլ. ԻԷ, 14):

Մեկ այլ անգամ, կանխատեսելով Գոգ երկրի կործանումը և կործանողներին, նորից է հիշվում Քորզոմա տունը որպես Իսրայելի դաշնակից: «Պարսիկները, Եթէովպացիները եւ Փուգացիք նորանց հետ (Իսրայելի հետ— Լ. Շ.), ամենքն էլ ասպարակիր եւ սաղաւարտաւոր, Գոմերը եւ նորա բոլոր գունդերը, Քորզոմայի տունը՝ հիւսիսի ծայրերից եւ նորա բոլոր գնդերը. շատ ժողովուրդներ քեզ հետ» (գլ. ԼԸ, 5—6):

Եզեկիելի մարգարեության այս հատվածները ևս վերաբերում են մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին, մասնավորապես երկրորդը, որը հիշատակված է մ. թ. ա. 593 թվականով:

Այստեղ ուշագրավը հատկապես Հայք-Հայաստանին տրված Քորզոմա տուն անվանումն է, որը ծագում է Հայկ նահապետի հայր Քորզոմի անունից: Քորզոմը, ըստ Աստվածաշնչի տեղեկությունների, Նոյ նահապետի Հաբեթ որդու սերնդից է, ավելի ճշգրիտ, Հաբեթի ժող (Հաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Քորզոմ, տե՛ս Մննդոց, գլ. Ժ, 2—3, Առաջին Մնացորդաց, գլ. Ա, 5—6): Ահա այս հիման վրա էլ հայ և օտար միջնադարյան պատմիչներն ու մատենագիրները հայերին սերված են համարում Քորզոմի տոհմից: Դրանով իսկ նրանք հաճախ Հայք-Հայաստանը անվանում են նաև «Տունն Քորզոմայ», ինչպես սույն հատվածներում, իսկ հայերին՝ «Որդիք կամ Ազգն Քորզոմայ», «Քորզոմածին», «Քորզոմեանք»: Եվ քանզի Հայք անունը ըստ հայ պատմագրության, ծագում է Հայկ նահապետի անունից, իսկ Հայկը Քորզոմ նահապետի որդին էր, նշանակում է Քորզոմայ Տուն անունը նախորդել է Հայք անվանը, այսինքն՝ մոտ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի առաջին կեսի վերջերին, գուցե մ. թ. ա. XXVI դարից: Նշանակում է նաև, որ հին հրեա-

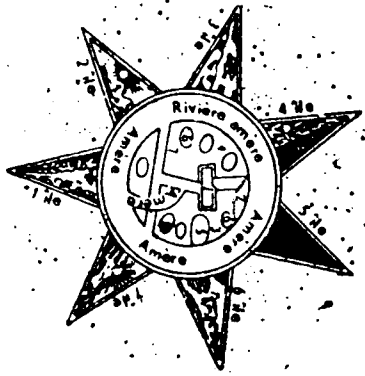
ները այդ ժամանակից են ծանոթ «Քորզոմայ տուն» անվանը՝ և, ավելի ուշ առաջացած «Արարատա երկիր», «Այրարատյան թագավորություն» անուններին զուգահեռ, իրենց բանավոր ու գրավոր խոսքում գործածել են Հայք անվան փոխարեն մինչև Եզեկիել մարգարեի ժամանակը և հետո: Նշանակում է միաժամանակ, որ հրեական ավանդույթով ևս «Քորզոմայ տունը», այսինքն՝ Հայք (= հայերը) հնուց ի վեր իրենց երկրի բնիկներն էին, երկիր, որը, ըստ նրանց, տարածվում էր Գամերից կամ Կապադովկիայից դեպի հյուսիս, ինչպիսի տեղ ու դիրք ունեցել է և ունի Հայք-Հայաստանը (այլ անուններով՝ նաև Արմանի-Արամանին, Արմենիան, Հայասան, Նաիրին, Սամսեթիան), աշխարհի հին ու նոր բոլոր աղբյուրների համապատասխան տեղեկություններով: Այո, նույն տեղն ու դիրքը, նույն հայապատկանությունը՝ աշխարհի բազում աղբյուրներով վկայված, սակայն զարմանալիորեն դեռևս չնկատված, կամ վիճելի դարձած, խճճված ու խճողված: Այո, այդ է երևում նաև Աստվածաշնչից, որը նշված աղբյուրներից մեկն է միայն, իսկ մեկ այլ պետություն կամ ժողովուրդ Հայաստանում՝ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից, այդ թվում նաև ոչ հայկական «Ուրարտու», քրքրեք թեկուզ աշխարհի բոլոր աղբյուրները, չկա ու չի երևում: Մա էլ շատ աղաղակող իրողություն է, որը, կարծում ենք, պետք է նկատի ունենան «Ուրարտու»-ի ոչ հայկականության համար մաքսառող մեր բժախնդիր գիտնականները:

Այժմ դիմենք մ. թ. ա. VI դարի Հայաստանին, Հայոց թագավորությանը և հայ ժողովրդին վերաբերող տեղեկություններին, որոնք նույնպես քննարկվող հիմնահարցի համար խիստ պարտավորեցնող են:

Նախ նշենք, այսպես կոչված, «Բաբելոնյան աշխարհացույցը»: Ինչպես նշմարվում է բնագրից և երևում վերծանված տարբերակից, «Բաբելոնյան աշխարհացույցը» ամփոփում է ընդամենը 8 անուն, որից 6-ը երկրանուններ են, իսկ երկուսը՝ «լեռներ» և «Փաղաք» նշում-

¹ Մերձելի է ընդհանրական դարձած այն կարծիքը, որով «Քորզոմայ տուն»-ը նույնացվում է խեթական արձանագրություններից հայտնի «Քեզարամա» կամ «Քոզարամա» և ասուրաբարելիական աղբյուրների «Քիլ-Գարիմու» կամ «Քիլ-Արամու» երկրի հետ (տե՛ս ԶԹՊ Քրեստ. էջ 117): Մերձելի է, քանզի անունների սուկ թվացյալ նմանությամբ (թեպետ այդ էլ չկա) անտեսվել են էական տարբերություններ, և մասը փոխարինել է մամրողչին: ա) Ինչպես տեսանք, «Քորզոմայ տուն» անվանումը ծագում է Քորզոմ նահապետի անունից՝ սկսած մ. թ. ա. XXVI դարից, իսկ մյուս ձևերում պոկա է Արամ անունը (մեր կարծիքով, Հայոց Արամ նահապետը, կառավարած մոտ մ. թ. ա. 2036—1978 թթ.): բ) «Քորզոմայ տուն»-ը Հայք-Հայաստանին տրված ընդհանրահայտ անուն է, իսկ մյուսները, ինչպես ճիշտ նկատվել է, հետագա Սրկորդ Հայքի տարածքում՝ Մալաթիա և Արաբիիր քաղաքների շրջաններում: Այսինքն՝ ամբողջ Հայաստանի մասնիկը միայն:

Թե պատմագիտական ինչ արժեք ունի այս տարբերակումը, կարծում ենք, բացարձակապես կարիք չկա:

1. Բարեյն
2. Լեռնե
3. Աւմէլիս
4. Հարրան
5. Ասորեստ
6. Քազաֆ
7. Բիրլախ
8. Դեբի

Պարսկաստանի աշխարհագրությունը (մ. թ. ա. 6-րդ դար)

ները, մեր կարծիքով, մարդկության համար խիստ խորհրդանշալի տեղավայրեր: Հավանաբար «լեռներ» նշումով նկատի է առնված Մասիս կամ Արարատ լեռը (ի դեպ, բնագրում նկատելի է սպիտակափառ լեռնագագաթ), որպես շրջաններից փրկված մարդկային ցեղի հանգրվան, իսկ «Քաղաք» նշումով՝ Բաբելոնը, որպես հետջրհեղեղյան աշխարհակենտրոն և հավերժող քաղաք:

Այսպիսով, ցուցակում ընդամենը 6 երկրանուն է, այն էլ, մեր կարծիքով, ոչ թե սոսկ էթնոերկրներ են, որոնց թիվը պետք է շատ լինի, այլ ժամանակի աշխարհին հայտնի ամենանշանավոր պետությունները կամ, ավելի ճիշտ, թագավորությունները: Այսպես անբացատրելի կմտար, թե ինչու՞ ցուցակում չեն հիշված Մարաստանը, Պարսկաստանը կամ Իրանը, Արարիան և ուրիշներ:

Ահա, այս տեսանկյունից նայելով, մտածելի է, որ ավելի «Աշխարհացույցը» ստեղծվել է ոչ թե մ. թ. ա. V դարում, ինչպես ընդունված է, այլ, հավանաբար, մ. թ. ա. VII դարի վերջերից ոչ ուշ: Այսպես ժամանակագրելու համար հիմք են հետևյալ իրողությունները:

ա) Մ. թ. ա. V դարի երկրացուցակում անպայման լինելու էր Պարսկաստանի կամ Իրանի անունը, քանզի վերջինս այդ դարի գերհզոր, նույնիսկ աշխարհակալ պետությունն էր:

բ) Եթե համարենք մ. թ. ա. V դարի, ստացվում է, որ Հայաստանը շատ ավելի հզոր թագավորություն էր, քան Աքեմենյան Պարսկաստանը, իսկ սա հակասելու է այլ փաստերին, մասնավորապես Հերոդոտի տեղեկություններին, ըստ որոնց, Հայաստանը երկու սատրապությունների բաժանված (XIII և XVIII) հարկատու էր (զուցեն՝ զորատու) Աքեմենյաններին:

գ) Մ. թ. ա. V դարում կազմված երկրացուցակում չէր լինի Ասորեստանը, քանզի մ. թ. ա. 612-ին ասորական թագավորությունը կործանվել, անհետացել էր պատմության բեմից:

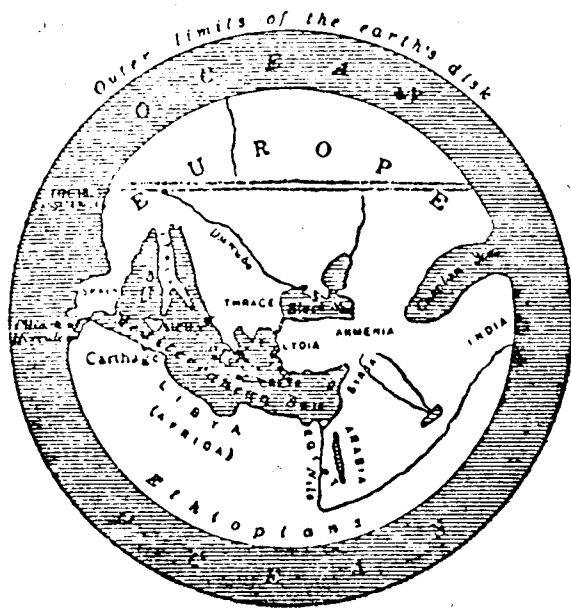
դ) Չէր լինի նաև Բաբելոնի նշումը, քանզի մ. թ. ա. 540-ականից Բաբելոնի թագավորությունը ևս կործանված էր, իսկ Բաբելոնիան հպատակ էր նույն Աքեմենյաններին (Կյուրոս Մեծին):

Ելնելով, ահա, այս իրողություններից, կարծում ենք, որ «Բաբելոնյան աշխարհացույցը» ստեղծվել է մ. թ. ա. VII դարից ոչ ուշ (ավելի վաղը ենթադրելի է), երբ դեռ կանգուն ու հզոր էին Ասորեստանի ու Բաբելոնի թագավորությունները, իսկ Մարաց և Պարսից պետություններն այնքան էլ հզոր ու հիշարժան չէին կամ էլ դեռևս թագավորություններ չէին: Այնպես որ, Հայաստանի հիշատակումը «Բաբելոնյան աշխարհացույցում», այն էլ առաջնակարգ՝ Բաբելոնից կամ Բաբելոնիայից հետո երկրորդ երկիրը, կամենանք, թե չկամենանք, նշանակում է Հայոց պատկանելի պետության, ապա թագավորության և՛ հնամենիություն, և՛ հզորություն, և՛ ճանաչում, և՛ հեղինակություն և այլն, իսկ ուրարտական «ոչ հայկականի»՝ բացահայտ շոյություն: Այս, կամենանք, թե՛ ոչ, սորից նույն արդյունքն է, նույն եզրակացությունը:

Մյուս շատ ուշագրավ փաստը ընձեռել է մ. թ. ա. VI դարի հույն աշխարհագիր Հեկատեոս Միլեթացին՝ մ. թ. ա. 517 թ. կազմած իր քարտեզով:

Հնագույն այս քարտեզը թեև կազմված է մ. թ. ա. 517-ին, սակայն ակնբախ երևում է, որ պատկերում է նույն դարի առաջին կեսի քաղաքական վիճակը՝ Աշխարհի ամենահայտնի երկրների ու թագավորությունների ընդգրկումով: Ինչպես տեսնում ենք, ասիական երկրներից ու թագավորություններից նշված են LYDIA, որին արևելքից անմիջապես սահմանակից՝ ARMENIA, որից էլ արևելք, բավականաչափ միջանկյալ տարածքներ հեռու՝ INDIA: Ի դեպ, միջանկյալ այդ տարածքներում պետք է լինեին Մարաստանը և Պարսկաստանը, սակայն չեն նշված: ARMENIA-ից անմիջապես հարավ երկու գետերով ցույց է արված Միջագետքը, այստեղ էլ չեն նշված Ասորեստանը և Բաբելոնիան, իսկ հարավ-արևմուտքում էլ՝ Միջերկրականի փոխ նշված է SYRIA-ն, որից էլ հարավ՝ ARABIA-ն:

Այստեղից հետևում է, որ, ըստ հեղինակի, Լյուդիայի խիստ համբավված թագավորությունը գեռեռ կործանված չէ (կործանվեց մ. թ. ա. 546-ին), Աքեմենյան աշխարհակալ թագավորությունը դեռևս չի հիմնադրված (հիմնադրվել է մ. թ. ա. 555, 553 կամ 550-ին), ասուրական թագավորությունը արդեն գոյություն չունի (մ. թ. ա. 609-ից), Մարաց և Բաբելոնի թագավորություններն էլ, երևի, հիշարժան չեն համարվել: Այսպիսով, Հեկատեոսի քարտեզը ժամանակագրորեն ընդգրկում է մ. թ. ա. 609—546 թթ., երբ Հայաստանում, ըստ Մովսես Խորենացու, հորից որդի ժառանգելով թագավորել են Հայկակ Բ (մ. թ. ա.

Հեկատեոս Միլեթացու փայտեզր (մ. թ. ա. 6-րդ դ.)

մոտ 600—570, Նաբուգոդոնոսորի ժամանակակից և դաշնակից), Երվանդ Մակավակյաց (մ. թ. ա. մոտ 570—560 թթ., Աժդահակի ժամանակակից), Տիգրան Ա Մեծ (մ. թ. ա. մոտ 560—530 թթ., Կյուրոս Մեծի ժամանակակից և դաշնակից):

Ավելացնենք նաև, որ Հեկատեոսի քարտեզում նշված են Եվրոպայի և Աֆրիկայի կամ Լիբիայի երեքական երկրներ ու թագավորություններ: Այն է՝ Թրակիա, Իտալիա, Իսպանիա և Կարթագեն, Եգիպտոս, Եթովպիա:

Ահա ամբողջ ընտրանքը այն ժամանակի աշխարհի բազում երկրներից ու թագավորություններից, կարելի է ասել, խոտազույն ընտրանք է՝ ընդամենը 11 երկիր ու թագավորություն, որից 5-ը ասիական, այդ թվում՝ Հայաստանը:

Ընտրանքի այսպիսի խստագույն պայմաններում, երբ չեն հիշված անգամ Ասորեստանի թագավորությունը կործանած Կիաքսարի, ապա և Աժդահակի Մարաստանը, կամ անեծքի արժանացած Նաբուգոդոնոսորի Բաբելոնը, երբ նույնիսկ չի հիշված Հունաստանը և այլք, ավելի է կարևորվում Հայաստանի հիշատակումը, նրա դերն ու նշանակությունը մ. թ. ա. VI դարի քաղաքական կյանքում:

Կարևորվում է հատկապես այն բանով, որ ինչպես նշված մյուս երկրները, այնպես էլ Հայաստանը զետեղված են աշխարհագրական

հստակ և ճշգրիտ տեղագրումներով, իրենց սահմաններով ու տարածքներով: Այնպես որ, Հեկատեոս Միլեթացին այս հարցում ցուցաբերել է հմուտ մասնագետի խորագիտություն, կասկածանքի հիմքեր չի տալիս: Ի դեպ, մեր կարծիքով, այս քարտեզն է նշված Հերոդոտի «Պատմության» V գրքում և ըստ այս քարտեզի է ներկայացված Առաջավոր Ասիայի էթնո-վարչական վիճակը (Հերոդոտ, գիրք 5, § 49):

Իսկ թե ինչպես է տեղագրված Հայաստանը և ինչ սահմաններում, դիմենք քարտեզին:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ քարտեզի, Հայաստանը տարածվել է երեք ծովերի միջև՝ Սև, Միջերկրական, Կասպից: Արևմուտքում տվյալ ժամանակ Հայաստանը սահմանակից է եղել Լյուդիայի թագավորությանը, Դատելով քարտեզագրումից, մասնավորապես «ARMENIA» անվան առաջին՝ A տառի տեղագրումից, սահմանը նրանց միջև անցել է Փոքր Ասիա թերակղզու արևելյան կեսի մեջտեղով՝ Սև ծովից—Միջերկրական ծով գծով, այսինքն՝ թերակղզու արևելյան քառորդ տարածքը Հայաստանին: Տեղագրորեն ասած, արևմուտքից պետք է Հայաստանի մեջ ներառել Խաղտիքը (այլ կերպ՝ Խալդայների երկիրը), Փոքր Հայքը, Կապադոկիան և Կիլիկիան (վերջինը ամբողջությամբ կամ մեծ մասով):

Արևելքում Հայաստանի սահմանները հասել են Կասպից ծովին և Ուրմիա լճին, թեպետ վերջինը նշված չէ: Այսպիսով, այս ուղղությամբ Մարաստանը ենթադրվում է սահմանակից երկիր:

Հարավում Հայաստանին սահմանակից են Միջագետքն ու Ասորիքը:

Հյուսիսում Հայաստանին սահմանակից երկիր կամ որևէ սահման չի նշված, ուստի, ըստ այդ աղբյուրների, Կուր գետը կարելի է համարել սահման:

Այսպիսով, ամենանվազ ընկալումներով իսկ, ըստ Հեկատեոս Միլեթացու քարտեզի, Հայաստանը մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսին մեկ միասնական երկիր է, կամ՝ մեկ միասնական թագավորություն, ընդգրկել է Մեծ ու Փոքր Հայքերը ամբողջությամբ (ընդգծում ենք ամբողջությամբ բառը), հավելյալ նաև Կապադոկիան և Կիլիկիան: Այսինքն՝ բավականաչափ ընդարձակածավալ մի էթնոտարածք և վարչատարածք, որի նմանք գանազան անհիմն պատճառներով, մասնավորապես՝ Ուրարտուի «ոչ հայկականության» տեսություններով, չի գիտակցվում արդի պատմագիտության մեջ: Ավելի քան չի գիտակցվելու այդ ընդարձակածավալ Հայաստանը «ոչ հայկական» կոչված Ուրարտուի կործանումից ավելի վաղ, ինչպիսի հիմքեր քարտեզը ևս տալիս է: Մի խոսքով, փաստն ու տեսությունը նորից հակասում են իրար և նորից ու նորից պետք է ասել ու պնդել, որ փաստին տրվի նախապատվությունը:

Հայաստանի մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսի մասին անշափ ուշագրավ են Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկությունները: Եվ քանի

որ դրանք ցրված են աշխատաթիւն ամբողջ շարագրանցում, մասնավորապէս՝ առաջին երեք գրքերում, ուստի նպատակահարմար է ներկայացնել խմբերով և քննարկելով:

ա) Համապատասխան տեղեկութիւններից հետեւում է, որ հայերն այդ ժամանակ ունեին ժառանգական, համահայկական և համահայաստանյան միասնական թագավորութիւն: Բազմիցս հիշված են Հայոց թագաժառանգ, ապա և թագավոր Տիգրանը, նրա թագավոր հայրը՝ «Հայոց թագավոր» անվանումով, և թագավոր պապը: Ի դեպ, վերջինը հիշված է մեկ անգամ, երբ հայոց թագավորը՝ Տիգրանի հայրը, թ պատասխան Կյուրոսի հարցումին, հայտնել է իր թագավորական գանձերի քանակը (տե՛ս գիրք 2, գլ. 4, գիրք 3, գլ. 1—2): Կարևոր ենք համարում նորից նշել, որ այս ժամանակ, ըստ ետրենացու, Հայաստանում հորից որդի ժառանգելով թագավորել են Հայկակ Բ, ապա՝ Երվանդ Սակավակյաց, ապա՝ Տիգրան Ա Մեծ:

բ) Ըստ Քսենոֆոնի, Կյուրոսը Հայոց թագավորից պահանջում է ուղեկիցներ և միջնորդներ, որպեսզի իր դեսպանին ուղեկցեն հնդկաց թագավորի մոտ և միջնորդեն, որ վերջինս «մեծաքանակ» դրամ տրամադրի իր առաջիկա ռազմական ծախսերի համար: Ի դեպ, Կյուրոսը համարյա չի կասկածում, որ հայերի միջնորդութեամբ այդ առաքելութիւնը անպայման կհաջողվի (տե՛ս գիրք 3, գլ. 3, § 29—30):

Քսենոֆոնի շատ ուշագրավ և նորից շնկատված կամ հազվադեպ նկատված այս տեղեկութիւնը կարևոր է տարբեր առումներով: Նախ՝ որպէս հայ-հնդկական հնամենի և բարեդրացիական փոխհարաբերութիւնները հաստատող փաստ, Երկրորդ, հայերի հանդեպ հեգիկ թագավորի կամ, ավելի ճիշտ, թագավորների վստահութեան ազդեցւոյց, որն անկասկած ունեւ իր նախապատմութիւնը և բարի ավանդները: Վերջապէս, այդքան վստահելի լինելու համար հայերը վաղուց պետք է ապրած լինեին իրենց հայրենիքում՝ Հայաստանում և ունենային տնտեսական պատկանելի հնարավորութիւն: Այլապէս, կարծում ենք, որ Կյուրոսը նրանց բնավ էլ միջնորդ չէր գործնելի, այն էլ՝ միջպետական միջնորդ և մեծաշափ գումարի համար:

Ավելորդ է ասել, որ այս փաստը ևս, թեպէտ անուղղակի, խորհում է Ուրարտուի «ոչ հայկականութեան» տեսութիւնը, քանզի Կյուրոսի այս միջոցառումը ենթադրվում է մ. թ. ա. 560—555 թթ. միջոցին՝ նախքան Աքեմենյան թագավորութեան հիմնադրումը: Այսինքն՝ Հայոց թագավորութիւնը, եթե ընդունենք «ոչ հայկական» Ուրարտուից հետո (մ. թ. ա. 590 կամ 585-ից), ինչպէս ընդունված է, չէր հասցնի այդքան ճանաչված ու վստահելի լինել:

գ) Քսենոֆոնի մի շարք տեղեկութիւններից երևում է, որ Հայաստանը մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսին տնտեսապէս խիստ բարգաւաճ, պատկանելի գանձերի և այլ հարստութիւնների տեր թագավորու-

թիւն է եղել: Այսպիսի տեղեկութիւնները շատ-շատ են, սակայն վերը նշվածին ավելացնենք էլի մի քանիսը:

Միայն թագավորական գանձարանը ունեցել է 3000 տաղանդ (2. Մանանդյանի հաշվումներով՝ 12 միլիոն ոսկի ուրբի, Քննակ. տեսութիւն..., հ. Ա, էջ 38—39), այն էլ Հայոց թագավորի հարկադիր խոստովանութեամբ, այն էլ բարգաւաճ երկրին հատուկ ամենամյա ավելացման հեռանկարով (գիրք 3, գլ. 1, § 33—38): Ավելացնենք նաև տեղական իշխանավորների, մեծատոհմիկների գանձատները, ժողովրդական հարստութիւնները, ինչպիսի ակնարկներ ունի Քսենոֆոնը (գիրք 3, գլ. 1, § 4, 35—36, գլ. 3, § 2—5 և այլ տեղեր):

Հայաստանի տնտեսութեան բարգաւաճ վիճակի և հարստութիւնների ապացույց են նաև զորքին և նրա սպառազինութեանը վերաբերող տեղեկութիւնները: Ըստ այդմ, Հայոց թագավորն ունեցել է 48 000-ոց մշտական զորքանակ, որից 8000-ը հեծելազոր, այն էլ դարձյալ Հայոց թագավորի հարկադրյալ խոստովանութեամբ (գիրք 3, գլ. 1, § 33): Զորքանակն ունեցել է ժամանակներին համեմատ բարձրակարգ, նույնիսկ շքեղաշուք սպառազինութիւն, հուժկու մարտունակութիւն և ապահովվածութիւն: Փաստորեն այդ բանակն է եղել Կյուրոս Մեծ—Տիգրան Մեծ ռազմական դաշինքի կորիզն ու ամենահուսալի հենարանը, նրանց նախնական հաջողութիւնների, անգամ Աքեմենյան հարստութեան հիմնադրման կրողը: Ասենք նաև, որ մարաց թագավորը, ըստ Քսենոֆոնի, ակնածել է «ապստամբ» հայերից և չի հանդգնել բացահայտ պատերազմ սկսել նրանց դեմ (գիրք 2, գլ. 4, § 12—32, գիրք 3, գլ. 1, § 42—43, գլ. 2, § 2—3, գլ. 3, § 1—7, գիրք 4, գլ. 2, § 9—29, 43—44 գիրք 5, գլ. 1, § 24—28, գլ. 3, § 34—59, գիրք 6, գլ. 1, § 21—22, գլ. 2, § 1—38, գլ. 4, § 1—2 և այլ տեղեր):

Այո, այսպիսին են մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսի Հայաստանի մասին Քսենոֆոնի տեղեկութիւնները, որոնք էութեամբ չեն տարբերվում հայ պատմիչների (Մովսես Խորենացու, Թովմա Արծրունու) տեղեկութիւններից, մասնավորապէս տնտեսական բարգաւաճ կյանքի և ռազմական հզորութեան հարցերում: Օրինակ, Քսենոֆոնի բազմիցս հիշած Կյուրոս Մեծի դաշնակից ու զինակից Հայոց թագաժառանգ, ապա և թագավոր Տիգրանի մասին Մովսես Խորենացին գրում է. «Բայց անցուցուք այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նման է գործը: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և Կիրոսի աշակցեալ, զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և Յոյնսն ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեգերս ծայրից բնակութեան (նկատի ունի Արամ նահապետի ժամանակը՝ մ. թ. ա. մոտ 2036—

1978 թթ.— Լ. Շ.), և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկենացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր:

Զի ո՞րք ի ճշմարիտ արանց, և որոց ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կայցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճացի, և յորդորեսցի այսպիսի այր լինել: Արանց կացեալ զլուխ և առութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարաց պատուականաց և զզգեստոց և պէս պէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևականաբար ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիգակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստաւ երկաթեօք պարածածկեալք: Որոց մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուոց փայլմունք և շողիմք՝ զքշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իրող և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ» (Ա, գլ. ԻԳ, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Մովսես Խորենացու այս և հարակից այլ տեղեկութիւններ, որոնք վերաբերում են մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսի Հայաստանին կամ, այլ կերպ ասած, Տիգրան Ա Մեծին կամ Տիգրան Հայկազնին, վերջին շուրջ 100 տարում անտեսվել են ընդհանրապես, կամ էլ, լավագույն դեպքում, համարվել են վիպական ծագումի, ժամանակափոխվել շուրջ 500 տարով և բոլորովին անհիմն կերպով բերվել վերագրվել են Տիգրան Բ Մեծին (ըստ պատմագիտ. 95—56 թթ., ըստ Խորենացու՝ 94 (74—41 թթ.): Իրականում, սակայն, պարզից էլ պարզ երևում է (միայն թե շփուլանանք համեմատել), որ բոլոր հիմնական հարցերում Քսենոֆոնն ու Խորենացին համահունչ են (այն է՝ մ. թ. ա. VI դարի առաջին կեսին արդեն հայերի ժառանգական թագավորութուն՝ արմատներն ավելի հինը գնացող, Հայոց այդ թագավորության տնտեսական և ռազմական պատկանելի հզորութիւն, Կյուրոս Մեծ—Տիգրան Մեծ բարեկամական դաշինք և այլն), որ, հետևաբար, ոչ միայն գիտական չէ, այլև անարդար և անճիշտ է Խորենացու տվյալ տեղեկութիւնների (նաև Թովմա Արծրունու, նաև այլոց) անտեսումն ու ժամանակափոխումն—աղավաղումը: Եվ քանզի տվյալ անտեսումների և արհեստական (զուտ արհեստական) ժամանակափոխումների պատճառները երկուսն են, կամ եղել են երկուսը (հայերի գաղթի արդեն մերժված և Ուրարտուի «ոչ հայկականութեան» նույնքան մերժելի տեսութիւնները), կարծում ենք, որ արդեն սթափվելու, փաստերը հարգելու ժամանակն է, անկախ այն բանի, թե ինչպե՞ս և ի վնաս ո՞ւմ կկործանվեն անհիմն տեսութիւնները: Այո, պետք է հարգվեն փաստերը, հարգվեն խստագույնս և քննադատաբար, պատմագիտութիւնը մեկ այլ շափանիչ շունի:

Մ. թ. ա. VI դարի Հայաստանին վերաբերող անշափ կարևոր տեղեկութիւններ է ընձեռում նաև Դարեհ Ա-ի թողած Բիհիսթունի (ըստ այլոց՝ Բեհիսթուն, Բեհիստուն, Բիսիթուն, Բիսեթուն, Բիստուն, Բագիստուն և այլն) հանրահայտ արձանագրութիւնը: Այն սեպագիր է, գրված է երեք լեզուներով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն, բաբելերեն (աքքադերեն), երևի մ. թ. ա. 520 թվականին, քանզի նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել մ. թ. ա. 522—520 թթ.:

Այստեղ Դարեհ Ա-ը հայտնում է, որ իր թագավորութեան հենց առաջին տարում ապստամբել և իրենց անկախ են հայտարարել Աքեմենյաններին նախկինում հպատակ կամ կախյալ 23 երկրներ, այդ թվում նաև Հայաստանը: Ի դեպ, արձանագրության տարալեզու տարբերակներում Հայաստանը կոչված է երեք տարբեր անուններով, այն է՝ պարսկերեն տարբերակում՝ Արմինա (նոր և ճշգրտված ընթերցմամբ՝ Արմինա-Արամանիա), էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելականում՝ Ուրաշու-Ուրարտու:

Դարեհ Ա-ը հայտնում է նաև, որ պատժիչ արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի ապստամբ երկրներ, նաև դեպի Արմինա (Հայաստան), իսկ թե ինչպիսիք են դրանք, դիմենք արձանագրության համապատասխան հատվածներին: Բերվում են Կ. Բասմաշյանի հայերեն թարգմանութեամբ, Հ. Մանանդյանի բնագրամիջ ուղումներով և ամենուր «Արմինա» անունը «Արմինա» (= Արամանիա) ճիշտ ընթերցումով:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Արդ, Արմինա (= Արամանիա) ուղարկեցի մի հայի (արմինա-արմինացի)՝ Դադարշիշ անունով իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի.— «Գնա և նվաճիր այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հպատակվում»: Դադարշիշը գնաց Արմինան նվաճելու: Երբ նա հասավ Արմինա, ապստամբները ելան Դադարշիշի դեմ նրան ճակատամարտ տալու համար, Դադարշիշը ճակատամարտն ընդունեց: Արմինայի մեջ Զուզա (Zuzza) անունով մի ավան կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրամազդն (Արամազդն) ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրամազդի իմ բանակը շատ մարդ կտորեց թշնամու բանակից: Թուրավահարա ամսի 8-ն էր (ըստ Յուստիի՝ 19 ապրիլի 521 թ., ըստ Քյոնիգի՝ 21 մայիսի 521 թ.), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ»:

[Ման.— Այս ճակատամարտում հայերի «շատ» կորուստները շինելով:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքեցին իրենց ուժերը և նորից ելան Դադարշիշի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Տիգրա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի

1 Տե՛ս Կ. Բասմաշյան, Դարեհի արշավանքն ի Հայս («Բանասեր», հ. Ա., Պարիս, 1899, էջ 6—45), հմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն..., հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 48—53, Հայ ժողովրդի պատմութեան քրոնոստատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 153—156:

ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդի իմ բանակը թշնամու բանակը հալածեց: Թուրավահարա ամսի 18-ն էր (ըստ Յուստիի՝ 29 ապրիլի 521 թ., ըստ Քյունիգի՝ 31 մայիսի 521 թ.), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:»

[Ման.— Բաբելոնական բնագրում նշված են հայերի կորուստները «Քշնամին 546 սպանված թողեց պատերազմի դաշտում և Դադարշիլը 520 հոգի գերի վերցրեց»:]

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբներն երրորդ անգամ հավաքվեցին և ելան Դադարշիլի դեմ պատերազմի: Արմնիայի մեջ Ույամա (ըստ Յուստիի՝ Uhyama, ըստ Քյունիգի՝ Hujawa) անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու բանակից: Թայգրաչի ամսի 9-ն էր (ըստ Յուստիի՝ 20 մայիսի 521 թ., ըստ Քյունիգի՝ 21 հունիսի 521 թ.), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Դադարշիլը, հնազանդվելով իմ հրամանին՝ մնաց Արմնիայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիան:»

[Ման.— այժմ ևս հայերի «շատ» կորուստները շեն նշված:]

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Այնուհետև Արմնիա ուղարկեցին Վահուստան անունով մի պարսիկի՝ իմ ծառային, և այսպես պատվիրեցի՝ «Գնա, նվաճիր այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հնազանդվում»: Վահուստան (ըստ Քյունիգի՝ Womisa) գնաց Արմնիան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և ելան Վահուստանի դեմ պատերազմի: Ասորեստանի մեջ Իզալա (ըստ Յուստիի՝ Izzila, ըստ Քյունիգի՝ Izala) անունով մի երկիր կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Ահրումազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդի իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբների բանակից: Անամակա ամսի 15-ն էր (ըստ Յուստիի՝ 18 հունվարի 520 թ., ըստ Քյունիգի՝ 31 դեկտեմբերի 522 թ.), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ:»

[Ման.— Բաբելոնական բնագրում նշված է հայերի կորուստը 2024 սպանված:]

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ապստամբները երկրորդ անգամ հավաքվեցին և ելան Վահուստանի դեմ պատերազմի: Արմնիայի մեջ Աուտիյարա (ըստ Յուստիի՝ Autiyara, ըստ Քյունիգի՝ Otjara) անունով մի գավառ կա: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: (Կորճայթի Այրտրուանք գավառը, — Լ. Շ.): Ահրումազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդի իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամի բանակից: Թուրավահարա ամսի վերջն էր (ըստ Յուստիի՝ 1 հունիսի 520 թ., ըստ Քյունիգի՝ 12 հունիսի 521 թ.), երբ ճակատամարտը տեղի ունեցավ: Հետո Վահուստան, հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմնիայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեդիան:»

[Ման.— Բաբելոնական բնագրում նորից նշված է հայերի կորուս-

տը՝ «Նրանցից սպանված էին 2045 մարդ և գերի էին վերցված 2559 հոգի»:]

Ահա սրանք են Հայաստանի դեմ Դարեհ Ա-ի ձեռնարկած արշավանքները, սակայն նախքան դրանց մեկնաբանությունը, քննարկվող հարցի համար կարևոր ենք համարում բերել նաև (նույն՝ Բիհիսթունի արձանագրությունից) Բաբելոնում իրեն թագավոր հռչակած Արախա հայի վերաբերող տեղեկությունները:

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Իմ Պարսկաստան ու Մեդիա գտնված ժամանակ բաբելոնացիները երկրորդ անգամ ապստամբեցին իմ դեմ, Ապստամբաց Արախա անունով մի մարդ՝ հայ (բնագրում՝ «արմեն»), Հալդիտայի որդին (երևի Հայկի որդին — Հայկազն կամ Հայկի զարմից): Բաբելոնիայի մեջ Դուբալա անունով մի երկիր կա. այնտեղ ապստամբեց: Այսպես խոսեց նա և ստեց. «Ես նաբուբուզորոսսորն եմ, նաբուհիշի որդին»: Բաբելոնացիները ապստամբեցին իմ դեմ և բռնեցին այս Արախայի կողմը, որը Բաբելոնը գրավեց և դարձավ Բաբելոնի թագավոր:»

«Դարեհ թագավորն ասում է.— Ուստի Բաբելոն ուղարկեցի մի բանակ, որի հրամանատար կարգեցի Վինդաֆրա անունով մի մեդացու՝ իմ ծառային: Այսպես պատվիրեցի նրան. «Գնա Բաբելոն և կոտորիր այն ապստամբ բանակը, որ ինձ չի ճանաչում»: Վինդաֆրան գնաց զորաբանակի հետ Բաբելոնի: Ահրումազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Ահրումազդի Վինդաֆրան նվաճեց բաբելոնացիներին և (նրանց) գերի վերցրեց:»

«Մարկազանա ամսի 22-րդ օրն էր (ըստ Քյունիգի՝ 2 նոյեմբերի 521 թ.), երբ այս Արախան, որ ասել էր՝ «Ես նաբուբուզորոսսորն եմ», ձերբակալվեց իր դավակիցների հետ միասին. նրանք ինձ մոտ բերվեցին: Այնուհետև ես այսպես վճռեցի՝ Արախան և զխավոր իր գործակիցները պետք է Բաբելոնի մեջ ցից հանվեն: Ահա այսպես մեռան:»

Վկայակոչելով բազմիցս բերված ու բացատրված այս տեղեկությունները, մասնավորապես Դարեհ Ա-ի ձեռնարկած Հայաստանյան արշավանքների «նկարագիրը», մեր նպատակն է տեսանելի դարձնել պատմական առանձին իրողություններ, որոնք շեն երևացել նախորդ ուսումնասիրություններում, կամ էլ՝ երևացել են պակասավոր և մշուշապատ: Պատճառը նորից մ. թ. ա. VI դարի և նախորդ ժամանակների Հայաստանի մասին աղոտ պատկերացումներն են, որոնք դրսևորվել են արդի հայ պատմագիտության մեջ:

1. Չի երևացել կամ չի ընդգծվել այն, որ մ. թ. ա. 522—520 թթ., այսինքն՝ Դարեհ Ա-ի թագավորության առաջին երեք տարիներին ամբողջ Առաջավոր Ասիան և հարակից երկրներ բռնված են եղել ազատագրական պայքարով՝ Դարեհ Ա-ի բռնակալության կամ նվաճողական բաղադրականության դեմ: Իր իսկ՝ Դարեհ Ա-ի ասելով. «Մրանք են այն

երկրները, որ իմ հպատակը եղան և Ահրուժազդի շնորհիվ ես նրանց Քազավորն եմ՝ Փարս, Խուզիան (= էլամ), Բաբելոն, Ասորեստան, Արաբիա, Մուսրա (= Եգիպտոս)..., Սպարդա (= Լիդիա), Իոնիա, Մեդիա, Արմենիա (= Արամանիա—Հայաստան), Կապադովիա, Պարթևստան, Զրանկա (= Գրանգիանա), Հարուփա (= Արիեա), Խորեզմ, Բակտրիա, Սողդ, Գանդհարա, Սագաստան (= Սկյութիա), Սատագուշ (= Փենջաբ), Արախոզիա (Հարվաթ), Մակա՝ բոլորը միասին 23 երկիր»:

Այո, բոլոր այս երկրները, այդ թվում և Հայաստանը, Դարեհը նվաճել կամ հնազանդել է ընդամենը 2—3 տարում միմիայն իր աշխարհակործան արշավանքներով ու պատերազմներով՝ դաժանություններով, ավերով ու ավարով: Այլ կերպ ասած, մոլեգնել է համատարած աղետների 2—3-ամյա մի ժամանակաշրջան, երբ ամբողջ Առաջավոր Ասիան և հարակից երկրներ ցավ ու ահից գալարվել են պարբերաբար ընթացող դարեհյան անողոք պատերազմների սարսափներում, ինչը և, ինչպես կտեսնենք, իր պատկերավոր արտացոլումն է գտել հայ բանահյուսության մեջ:

2. Չի երևացել և չի տարբերակվել նաև այն, որ Դարեհի՝ դեպի Հայաստան ձեռնարկած հինգ արշավանքները, ըստ արձանագրության ժամանակագրական նշումների, ընթացել են 3 ժամանակափուլերով, թեպետ բոլորն էլ կատարվել են ընդամենը մեկ տարի մոտ երկու ամսում:

Առաջին փուլը ընդգրկում է մեկ ամիս՝ մ. թ. ա. 521 թ. ապրիլի 19-ից մինչև նույն թվի մայիսի 20-ը՝ ըստ Ց. Յուստիի, կամ նույն թվի մայիսի 21-ից մինչև հունիսի 21-ը՝ ըստ Վ. Քյունիգի: Դարեհի ասելով այս մեկ ամսում, իբր, տեղի է ունեցել դեպի Հայաստան ձեռնարկված երեք արշավանք, երեք ճակատամարտ, սակայն իրականում կարող էր լինել մեկ արշավանք, երեք ճակատամարտերով, քանզի ընդամենը 10—20-օրյա պարբերաշրջանով Պարսկաստանից Հայաստան արշավանք ձեռնարկելը անհնար էր: Դարեհը, պարզապես, սոսկ տպավորության համար, նույն արշավանքի երեք ճակատամարտերը նաև արշավանք է ներկայացրել:

Առաջին ճակատամարտը, ինչպես տեսանք, տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 521-ի ապրիլի 19-ին կամ մայիսի 21-ին Հայաստանի Զուզա ավանի մոտ, երկրորդը՝ նույն թվի ապրիլի 29-ին կամ մայիսի 31-ին, դարձյալ Հայաստանի Տիգրա կոչված բերդի մոտ, երրորդը՝ նույն թվի մայիսի 20-ին կամ հունիսի 21-ին, նորից Հայաստանի Ունյամա կամ Հույավա բերդի մոտ: Պատմագիտության մեջ, հետևելով Ց. Յուստիի տեղագրումներին, այս բնակավայրերը ենթադրվում են պատմական Հայաստանի Կորճայք և Աղձնիք նահանգներում, այսինքն՝ Ասորեստանին հյուսիսից սահմանամերձ տարածքներում: Օրինակ, Հ. Մանանդյանը բավարար հիմնավորված և վերջնական չհամարելով Ց. Յուստիի տեղագրումները,

միաժամանակ ավելացնում է. «Ինձ թվում է, որ միանգամայն անվիճելի կարելի է ընդունել, որ Զուզա, Տիգրա, Ունյամա, Իզալա և Աուտիյարա աշխարհագրական տեղերը և երկրները գտնվել են Հին Ասորեստանի հյուսիսակողմում՝ Պատմական Հայաստանի Աղձնիքում ու Կորճայքում և կամ նրանց հարևան շրջաններում...» (Քննակ. տեսութ., հ. Ա, էջ 52—53):

Այսպիսով, անվիճելի է դառնում նաև այն, որ դարեհյան արշավանքների առաջին փուլում կամ առաջին արշավանքում Հայոց զորքը հակառակորդին դիմագրավել է հարավային՝ Ասորեստանին սահմանակից շրջաններում, հավանաբար Ասորեստանից Հայաստան մտնող գրեթե խավոր ճանապարհի մերձակայքում, ամեն կերպ արգելակելով թշնամու (նվաճողի) շարժը երկրի խորքեր: Այնպես որ, Հայոց զորքը հզոր հակառակորդի դեմ նախապես մղել է սահմանային պաշտպանական մարտեր, և առաջին փուլի արագորեն իրար հաջորդած, մանավանդ՝ տեղագրորեն իրարից ոչ այնքան հեռու երեք ճակատամարտերն էլ հենց դրա ապացույցն են:

Այո, ընդամենը մեկ ամսում երեք խոշոր ճակատամարտ (նախ Զուզա, ապա՝ 10 օր անց Տիգրա, սրանից էլ 20 օր անց Ունյամա կամ Հույավա) բավականաչափ խոստուն փաստ են տվյալ անգիջում ռազմական զործողությունների և լարվածության: Բավարար հիմքեր կան մտածելու, որ հակառակորդ կողմերը ուժերի գերլարումով և ըստամենայնի նախապատրաստվել են կանխատեսվող պատերազմին, մասնավորապես Պարսկաստանը (Դարեհ Ա-ն) և էլի մասնավորապես՝ առաջին ընդհարմանը կամ ճակատամարտին:

Հայաստանը նվաճելու մարմաջով տարված Դարեհ Ա-ը չէր կարող չիմանալ, որ հանդգնում է լիակատար անկախություն ունեցող երկրի ու թագավորության դեմ: Անկախություն, որը ձեռք էր բերված Մարաստանի դեմ մղված համառու հերոսական պայքարով, Տիգրան Մեծ-Կյուրոս Մեծ բարեկամական հզոր դաշինքով և արդեն ավելի քան 30 տարի հարատևում էր (մոտ 555—522 թթ.): Չէր կարող չիմանալ, որ գործ ունի մեծագանձ, «բազմաբերավոր» և մարտունակ բանակների տեր, տնտեսական ու ռազմական մեծ հնարավորություններ ունեցող երկրի հետ և, բնական է, ըստ այդմ էլ պետք է նախապատրաստվեր: Նույնքան էլ բնական է և անվիճելի, որ Հայաստանը ևս ըստ պատշաճի պետք է ահարկու հակառակորդի դեմ նախապատրաստ լիներ, մանավանդ մղելու էր պաշտպանական մարտեր:

Եվ, ահա, առաջին (թերևս ամենաանգիջում) ընդհարումը տվյալ պատերազմում՝ Զուզայի ճակատամարտը, որը անկասկած ավարտվել է պարսից զորքերի պարտությունով: Ասում ենք՝ պարտություն, քանզի չի հետևել Հայաստանի նվաճում, ինչի համար նրանք արշավել էին, չի երևում նրանց զորաշարժը Հայաստանի խորքերը: Ընդհակառակը, առա-

ջին անհաջողութիւնը հետեւում են նոր անհաջողութիւններ՝ ընդամենը 10 օր հետո, Տիգրայի ճակատամարտում, իսկ սրանից էլ ընդամենը 20 օր հետո Ուճյամայի կամ Հուլյավայի ճակատամարտում, և ապա պարսից մնացյալ զորքերի վտարումը Հայաստանից դեպի Ասորեստանի սահմանամերձ տարածքները, գուցե՛ն՝ Իզալայի շրջանը, Ուրեմն անհավանական չէ նաև, որ հայկական ուժերը հետապնդել են նրանց և հսկողութիւն տակ պահել տվյալ շրջանում, ուր ամիսներ անց տեղի է ունեցել շորորոզ ճակատամարտը՝ ըստ Ֆ. Յուստիի: Նկատենք նաև, որ հայերի հաղթանակը հիշյալ երեք ճակատամարտերում, այսինքն՝ դարեհայան արշավանքների առաջին փուլում, ընդունված է պատմագիտութեան մեջ և բավարար հիմքեր կան շկասկածելու, անկախ Դարեհի ինքնամեծար հայտարարութիւններից (Հ. Մանանդյան, Քննակ. տեսութ., Ե. Ա., էջ 51):

Դարեհայան արշավանքների առաջին փուլին հաջորդել է ութամսյա մի ժամանակաշրջան, երբ անկասկած ուղղակիան նոր նախապատրաստութիւններ են ձեռնարկվել Հայաստան արշավելու համար: Անգամ ինչ-ինչ պատճառներով փոխվել է զորահրամանատարը: Նախկին երեք ճակատամարտերի հրամանատար հայազգի Դադարշիփի փոխարեն, այժմ արդեն՝ արշավանքների երկրորդ փուլում, Դարեհը հրամանատարութիւնը հանձնել է պարսիկ Վահումիսային: Վերջինս 520 թ. հունվարի 18-ին Ասորեստանի Իզալա վայրում հայերի դեմ տալիս է իր առաջին ճակատամարտը՝ ըստ Ֆ. Յուստիի, որը հերթականութեամբ շորորոզ ճակատամարտն է՝ ըստ արձանագրութեան: Եթե հավատանք Դարեհին, այստեղ ևս պարտութիւն են կրել հայերը՝ տալով 2024 սպանված: Սակայն նորից հավատալ հնարավոր չէ, քանզի այդ ճակատամարտը դեռևս դարեհայան հայաստանանված արշավանքների ավարտը չէ, այլ պարզապէս, երկրորդ փուլի ավարտը, որ պարսից զորքը դրանից հետո նույնիսկ Հայաստան չի մտնում, կարծում ենք՝ դեռևս մտնել չի կարողանում, Հայաստանը նորից մնում է աննվաճ: Այսպիսով, հավատալին այն է, որ Իզալայի ճակատամարտում ևս հայերն են հաղթել և ձախողել Հայաստանը նվաճելու այդ փորձը ևս: Այսուհանդերձ, թերևս ուղղակիան նկատառումներով, հայկական ուժերը թողել են Իզալան և նորից ամրացել Հայաստանի սահմանային շրջաններում:

Իզալայի ճակատամարտից հետո ավելի քան շորս ու կես ամիս Դարեհը նախապատրաստվում է նոր արշավանքի, թերևս ի մի բերելով պարսից բոլոր զինական ուժերը, մանավանդ, որ շատ երկրներ արդեն հպատակվել էին, չի բացառվում նաև հպատակների ուժերը, և նույն՝ Վահումիսայի հրամանատարութեամբ ուղարկում է Հայաստան: Վերջին և վճռական ճակատամարտը (հաջորդաբար՝ 5-րդ) տեղի է ունենում 520 թ. հունիսի 1-ին՝ ըստ Ֆ. Յուստիի, Հայաստանի Աուտիարա գավառում (Սանտալճյանի տեղագրմամբ՝ Այտվանք գավառը կործանք

նահանգում) և իրոք ավարտվում է հայոց զորքի պարտութեամբ: Ասում ենք՝ իրոք, քանի որ դա դարեհայան հայաստանանված արշավանքների վերջին ճակատամարտն է և դրանից հետո, ըստ այլ պատմիչների (Հեռոտո, Քսենոֆոն, Արրիանոս, Ռուֆոս, Խորենացի), Հայաստանը համարվում է Աքեմենյաններին ենթակա երկիր (ոչ հպատակ)՝ զորատու և հարկատու պարտականութիւններով:

Այսպիսով, ըստ Բիհիսթունի արձանագրութեան, Հայաստանը երեկում է որպէս բազմաքանակ (ըստ Խորենացու՝ բազմաբիրավոր), խիստ մարտունակ զորաբանակներ ունեցող, դրանով իսկ բարգաւաճ տնտեսութեան և ուղղակիան հնարավորութիւնների տեր, միասնական մի երկիր (ըստ այլոց, ինչպէս տեսանք՝ թաշարութիւն), որից ակնածելով-ակնածել է ժամանակի հզորագույն Աքեմենյան թագավորութիւնը, որի բանակների դեմ քանիցս ծնկի է իջել հենց նույն՝ Աքեմենյան ուղղակիան հզորութիւնը: Եվ իզուր չէ, որ Դարեհ Ա-ը համառ հետևողականութեամբ հիմնական ուղղորդութիւնը բեռնել է Հայաստանը նվաճելու վրա, շկամենալով զուգահեռ թույլ տալ երկրորդ հզոր թագավորութեան անկախ գոյութիւնը: Այս բանին, գուցե, առիթ հանդիսանար Բաբելոնի հաղթական ապստամբութիւնը Արախա հայի գլխավորութեամբ, վերջինիս հաջողութիւններն ու թագավոր հռչակվելը Բաբելոնում (թեպետ կարճատև՝ շուրջ 2 տարի), որին հավանաբար նպաստել է նաև Հայաստանը:

Ինչևէ, առիթը սա էր, թե ուրիշը՝ էութիւնը շատ էլ չի փոխվում: Հայաստանը իր տարբեր բնագավառներով՝ տարածքային, տնտեսական, ուղղակիան, էթնոնուսութեան և այլն, մ. թ. ա. VI դարի 30-ականին ավելի կամ պակաս շահով նույնական է նախորդ ժամանակների հետ՝ սկսած մ. թ. ա. VII դարի սկզբներից, ինչպէս արդեն ծանոթ մյուս օտար աղբյուրներով: Ավելին, կարծեք հատուկ կանխատեսումով նրանք լրացնում են միմյանց, հիմնավորելով ու լուսավորելով Հայոց պատմութեան շուրջ 200 տարին, բնավ չհակասելով (էական հարցերում) հայկական աղբյուրներին: Եվ ամենուր, ինչպէս տեսանք, հիշատակվողը հայն է ու Հայաստանը, թեպետև Արարատա երկիր, Արարատա թագավորութիւն, Թորգոմա տուն, Արմանիա, Արմենիա և այլ անուններով, իսկ Ուրարտու «ոչ հայկական» երկրի ու պետութեան մասին բացառապէս ոչ մի խոսք:

Այս առումով դարձյալ բավականաչափ պարտավորեցնող է Բիհիսթունի արձանագրութիւնը, ուր հին պարսկական բնագրի «Արմնիա» (=Արամանիա-Հայք-Հայաստան) անվան փոխարեն բաբելական բնագրում գործածված է «Ուրաշտու» անունը: Պարզ ի պարզո ասված է, որ բաբելացիները ինչ-որ ժամանակ, նաև տվյալ ժամանակ, Հայաստանը կամ Արամանիան կամ Արմենիան կոչել են Ուրաշտու (=Ուրարտու), դրանում որևէ էթնոմաստ շտեմանելով: Եվ հարյուրապատիկ ճշմարիտ

են բոլոր նրանք, որոնք բազում այլ փաստերի թելադրանքով հենց այդպես էլ հասկանում են: էթնոմաստով հասկանալը նշանակում է բոլոր ու բոլոր համապատասխան փաստերի անտեսում, որը, կարծում ենք, ոչ գիտական և դաժան քայլ է փաստերի հանդեպ:

Նշենք մի հանգամանք ևս, որը, մեր կարծիքով, սերտորեն կապված է Դարեհ Ա-ի՝ Հայաստան ձեռնարկած արշավանքների, պարսկահայկական պատերազմների ու ճակատամարտերի և, ընդհանրապես, Առաջավոր Ասիայի պատերազմների սարսափներով ու ցավերով առլեցուն, խիստ լարված ու խառնաշփոթ իրավիճակի հետ:

Բանն այն է, որ այս իրավիճակը բավարար չափով արձագանքված է հայ պատմագրության ու բանահյուսության մեջ, սակայն նորից տեսադաշտի փակվածության պատճառով առ այսօր չի նկատվել: Նկատի ունենք Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» նույն ժամանակին վերաբերող տեղեկությունները:

Նախ՝ ժամանակի և գործիչների մասին:

Ըստ Խորենացու, պարսից թագավոր Կյուրոս Մեծը և Հայոց Տիգրան Ա Մեծը կամ Տիգրան Հայկազնը ժամանակակիցներ և դաշնակիցներ են (Ա, գլ. ԻԴ—ԻԶ, Ա): Այսպես է նաև ըստ Քսենոֆոնի «Կյուրոսպեդիայի» (գիրք 3, գլ. 1—3, գիրք 4, գլ. 2, գիրք 5, գլ. 1, 3, գիրք 6, գլ. 1—4, գիրք 8, գլ. 3—4 և այլ տեղեր): Նույն պատմիչների նշված՝ նույ՛ տեղեկությունների համադրումից էլ երևում է, մասնավորապես ըստ «Կյուրոսպեդիայի» (գիրք 8, գլ. 6—8), որ Կյուրոս Մեծը փոքր-ինչ ուշ է մահացել (թերևս 1—2 տարի), քան Տիգրան Հայկազնը: Եվ քանի որ Կյուրոս Մեծի մահը, ըստ պատմագրության, ենթադրվում է մ. թ. ա. 530 կամ 529 թ. (տե՛ս Յ. Бикерман, Хронология древнего мира, М. 1975, էջ 193, ՀԺՊ, հ. 1, էջ 444), Տիգրան Հայկազնի մահը կարելի է դնել 531-ին, նկատի ունենալով, որ, ըստ Քսենոֆոնի, նա իր զորաբանակով մասնակից է եղել մ. թ. ա. 539 թ. Կյուրոսի ձեռնարկած բաբելոնյան արշավանքին և Բաբելոնի գրավմանը («Киропедия», кн. VIII, гл. IV):

Տիգրան Ա Մեծին կամ Տիգրան Հայկազնին, ըստ Խորենացու, հաջորդել է նրա կրտսեր որդի Վահագնը, ուրեմն՝ մ. թ. ա. 531 կամ 530-ից, իսկ Կյուրոս Մեծին, ըստ հունահռոմեական պատմիչների, ըստ հրեից աղբյուրների և ըստ պատմագրության, իր որդի Կամբիսը՝ թագավորած 530 կամ 529—522 թթ., ապա սրա մահից հետո շուրջ կես տարի գահակալական կռիվներ, ապա Դարեհը՝ Վշտասպի որդին, թագավորած 522—486 թթ.: Այսպիսով, Դարեհ Ա-ի ձեռնարկած հայաստանյան արշավանքների և հայ-պարսկական պատերազմների ժամանակ Հայոց թագավորը Վահագն է եղել և խիստ հավանական է, որ հիշյալ պատերազմներում նա լինելու Հայոց զորքերի ղեկավոր զորահրամանատարը:

Իսկ թե ինչո՞ւ Դարեհը չի հիշել Հայոց որևէ զորահրամանատարի, հասկանալի է՝ չի կամեցել հավերժացնել իր ախոյանին:

Ավարտելով ասելիքը Տիգրան Հայկազնի մասին, Խորենացին ավելացնում է. «Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն...», ապա բերում Վահագնին նվիրված հանրահայտ երգը և ապա շարունակում. «Ձայս երգելով ոմանց փանդոամբ, լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կոուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զշերակեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին: Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա շափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիք» (Ա, գլ. ԱԱ):

Ահա այս է ամբողջը, ըստ Խորենացու, Տիգրան Հայկազնի որդու և հաջորդի, Հայոց թագավոր Վահագնի մասին: Դրանք, ինչ խոսք, շատ հետաքրքիր, սակայն նույնքան էլ մշուշապատ և անհասկանալի տեղեկություններ են: Եվ, իրոք, ի՞նչ հասկանալ՝ «կովել է վիշապների դեմ և հաղթել», կամ՝ «Հերակլեսի նման քաջագործություններ է կատարել», կամ՝ ինչո՞ւ էին Վրաց աշխարհում աստվածացրել, արձան կանգնեցրել և պաշտում:

Այս հարցերին իհարկե, պատասխանելու փորձեր եղել են, նաև Վահագնին նվիրված երգն է տարատեսակ բացատրվել՝ «Վահագնի ծընունդը» անհիմն վերնագրումով, սակայն դրանք բոլորն էլ ելնում են տիեզերածնական-առասպելաբանական պատկերացումներից և, մեր կարծիքով, հեռու են համոզելուց: Հեռու են թեկուզ այն պատճառով, որ Խորենացին պատմական, իրական գործի մասին է խոսել ու գրել, ուստի և պետք է ելնել պատմականությունից՝ առաջին հերթին հենց Վահագնին նվիրված երգը բացատրելիս:

Գաղտնիք չէ, որ այդ երգը սոսկ «երկունք» բառի հպանցիկ տպավորության տակ դիտվել ու դիտվում է որպես Վահագն աստծու ծնունդը պատկերող ժողովրդական ստեղծագործություն: Իրականում, սակայն, երբ նկատի ենք ունենում Հայոց թագավոր պատմական Վահագնին ու նրա ժամանակը, այսինքն՝ հավատում ենք Խորենացուն, երբ դրանք դիտում ենք Բիհիսթունի արձանագրության լույսի ներքո, այսինքն՝ պատկերացնում ենք Արևելքի շուրջ երեքամյա պատերազմներով լեցուն, խառնաշփոթ իրավիճակը՝ մահերով, ցավերով ու սարսափներով հագեցած, երբ այդ պատերազմների ու ցավերի հորձանուտում տեսնում ենք իր անկախության համար մաքառող հերոսական ու հաղթական Հայաստանը՝ Վահագնի ղեկավորությամբ (ժամանակագրորեն այդպես է) և այլն, և այլն, պարզ է դառնում, որ տվյալ երգում որևէ ծնունդ չի պատկերված՝ ո՛չ աստծու, ո՛չ էլ մարդու, այլ՝ ժամանակի խիստ պատկերավոր և խտացված արտացոլումն է, կարելի է ասել Բիհիսթունի արձանագրության բանաստեղծական տարբերակը: Համոզվելու համար նորից ուշադրություն դարձնենք երգի բովանդակությանը:

Մեր կարծիքով, Վահագնին նվիրված երգում պատմականը ներկայացված է բանաստեղծական հինգ պատկերներով:

Պատկեր առաջին — «Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի»: Այստեղ գեղարվեստական մեծագույն վարպետությամբ և անթերի ներկայացված է Արևելքի խիստ ցավատանջ իրավիճակը՝ երկունքի ցավերին համահավասար վիճակ և ավելին, ինչպես երևաց Բիհիթունի արձանագրությունից: Եվ, իրոք, դարեհայտ երեքամյա աշխարհակործան արշավանքների, պատերազմների ու ճակատամարտերի, ցավերի ու սարսափների մեկ այլ կատարյալ պատկեր կամ համապատասխանություն, այն էլ՝ ընդամենը մի քանի բառով, որոնք բառախաղ են հիշեցնում, դժվար է երևակայել: Ի դեպ, նման ծանր, աղետալի վիճակներում նմանատիպ համեմատություն-պատկերներ հատուկ են նաև ուշ դարերին, և ոչ միայն հայերին: Օրինակ, ասվում է՝ «Երկինք, գետին, ծով ու ցամաք իրար խառնվեց», կամ՝ «Երկինք, գետին գլխիս մթնեց» և այլն:

Պատկեր երկրորդ — «Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ», Այսինքն՝ համատարած այդ աղետի ծովում երկունքի ցավերով էր բռնված նաև Հայաստանը՝ կարմրիկ եղեգնիկը, ճիշտ այնպես, ինչպիսի դիրքերում ու վիճակում էր այն Դարեհի ձեռնարկած պարբերական, թվում է վերջ շունեցող, արշավանքների ու ճակատամարտերի պայմաններում: Էլ շենք ասում, որ Դարեհը, ըստ արձանագրության, մյուս բոլոր երկրների համեմատությամբ, Հայաստանում է ավելի շատ ռազմական գործողություններ ծավալել, Հայաստանի նվաճման համար առավել հետևողական և անզիջում ճիգ ու ջանքեր թափել:

Պատկեր երրորդ — «Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր»: Զարմանալի խոսույն և կենդանի պատկեր է: Հայ ժողովուրդը օրհասական այդ պահին, իր անկախությունը պաշտպանելու համար ատելություն և ցասումով ծառս է լինում թշնամու դեմ՝ հոր ու բոց թափելով նրա վրա: Ապացույց են թեկուզ թշնամու դեմ տված հինգ խոշոր և հերոսական ճակատամարտերը, որից շուրջ անկասկած հաղթական: Արդ, թե ինչպիսի խտացած ատելությամբ ու ցասումով, ինչպիսի բաջազնական հերոսությամբ և ինքնամոռաց պայքարով հայ շորականները կարող էին ահարկու, համարյա անպարտելի հակառակորդից հաղթանակներ կորզել, սոսկ մնում է երևակայել:

Պատկեր չորրորդ — «Եւ ի բոցոյն վազեր խարտեալ պատանեկիկ»: Այսինքն՝ հայ ժողովրդին պատած վրեժով ու ցասումով լեցուն մարտի է նետվում խարտյալ պատանին, այսինքն՝ Հայոց անկախության համար մղվող պայքարի քաջ զորահրամանատարը՝ ժամանակի Հայոց թագավոր Վահագնը, որի իրավունքն էր և պարտականությունը՝ Հայրենիքի օրհասական պահին իր զորագնդերը գրոհի տանել: Էլ ո՞վ, եթե ոչ Վա-

Վահագնի դիմապատկերը

հազնը, որը, թեպետ պատանի, արդեն հայտնի էր քաջագործություններով:

Պատկեր հինգերորդ— «նա հուր հէր ունէր, բոց ունէր մօրոս, և աչկունքն էին արեգակունք»։ Այստեղ արդեն Վահագնի արտաքինի նկարագիրն է, որը հաստատվում է ոչ թե արձանագրություն (արձանագրությունը նման նկարագիր ունենալ չէր կարող), այլ Կոմագենի նեմրոֆ յեռան արձանախմբից հայտնի Վահագնի դիմաքանդակով (տե՛ս նկարը)։

Ինչպես տեսնում ենք, զարմանալի նմանություն կա դիմաքանդակի և երգի նկարագրի միջև, թեպետ «հուր հէրը» չի երևում։ Մորուքը, իրոք, բոցեղեն լեզվակների է նման, աչքերը՝ արեգակնանման և, թվում է, լույս են ճառագում։ Ըստ այդմ էլ մտածելի է, որ երգի ստեղծողն ու դիմաքանդակողը քաջածանոթ են պատմական, իրական, տեսանելի Վահագնին և ոչ աստծուն։ Այլ հարց է արդեն, որ Վահագնը իր քաջագործությունների համար աստվածացվել է։

Բացի այս, Վահագնի պատմականությունը բացատրելի են դառնում նրան վերաբերվող մյուս տեղեկությունները, որոնք նույնպես բերված են ըստ ավանդազրույցի։ Այսինքն՝ պատմական հիմքեր ունենա

Օրինակ, «կովել է վիշապների դեմ և հաղթել», Այստեղ «վիշապներ» ասվածը փոխաբերական իմաստ ունի և նշանակում է «մարեր», «մարաց ուժեր»։ Գաղտնիք չէ, որ հայ մատենագրության և բանահյուսության մեջ Մարաց թագավորներն ու մարական ցեղերն ընդհանրապես կոչվել են «վիշապազունք»՝ վիշապների սերունդ։ Հեռուն չգնալու համար նորից դիմենք Խորենացուն։ Խոսելով Մարաց Աժդահակ թագավորի Անոյ թիկնոջ, նրանց ուստրերի ու դուստրերի և մարական այլ գերիների Հայաստանում բնակեցնելու մասին (թվով ավելի քան 10.000), նա ավելացնում է. «Յայտնէն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին խորթելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինեւէտ գաւառին Գողթան. յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգաւմիցն Աժդահակայ, վիշապազունս զնոսա կոչելով. զի Աժդահակդ՝ ի մեր լեզուս է վիշապ։ Այլ և ճաշ ասեն գործեալ Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշիսի, և խաբղավանակ լեալ նմին ի տանառին վիշապաց» (Ա, գլ. ԼԱ, ընդգծ.— Լ. Շ.), Գաղտնիք չէ նաև, որ Աքեմենյանների բանակում զգալի տոկոս են կազմել մարական ուժերը։ Կյուրոս Մեծի թագավորության նախաշեմին, ըստ Քսենոֆոնի, դրանց թիվը 70.000 էր՝ 10.000 հեծելազոր, 60.000 հետևակ (Կյուրոպեդիա, 2, գլ. 1, § 6), այն էլ՝ ավելանալու միտումով։ Նույն քանակը և ավելին ենթադրելի է նաև Դարեհ Ա-ի թագավորության սկզբներին։ Ուստի անհավանական չէ, նաև՝ ռազմավարական նպատակահարմարության առումով, որ Դարեհի կազմակերպած հայաստանյան արշավանքների հիմնական ուժերը և, հետևաբար, պարտություն կրողները մարերն են եղել, այսինքն՝ հայերի ավանդական պատկերացմամբ, վիշապազունները

կամ վիշապները։ Այս է պատճառը նաև, որ Վահագնը կոչվել է «Վիշապաբաղ», այնպես որ, մեր կարծիքով, ուրիշ պատճառ չկա, և զուտ երեվակայական են դառնում առասպելաբանական բացատրությունները, կասեինք՝ խճճանքները։

Այժմ վերադառնանք մյուս տեղեկությունը՝ Վահագնը Հերակլեսին համանման քաջագործություններ է կատարել։ Պատկերավոր խոսքի համար շատ սովորական համեմատություն է։ Դարեհ Ա-ի աշխարհակործան զորաբանակների դեմ հայ ժողովրդի հերոսական և հաղթանակներով հարուստ գոտեմարտն, անկասկած, ունեցել է և՛ սխրանքներ, և՛ քաջագործություններ, որոնց կազմակերպողը, կրողը, ինչու չէ, նաև կատարողը Վահագն է եղել։ Եվ եթե դրանք համեմատվել են Հերակլեսի սխրանքների հետ, ուրեմն իրական հիմքեր են ունեցել։

Երրորդ տեղեկությունը՝ Վրաց Աշխարհում Վահագնին աստվածացրել, մարդահասակ արձան են կանգնեցրել և պաշտել են։ Հարց է առաջանում՝ ինչու՞, ի՞նչ կապ ունեն Վրաց Աշխարհի հետ։

Հարցի պատասխանը նորից հնարավոր է ըստ Խորենացու և նորից պատմական հիմքեր ունի։ Խոսելով Վահագնի հոր՝ Տիգրան Ա Մեծի կամ Տիգրան Հայկազնի և Մարաց Աժդահակ թագավորի միջև մղվող պատերազմի մասին, Խորենացին գրում է. «Եւ ժողովէ արքայն Հայոց (Տիգրան Հայկազնը— Լ. Շ.) ի սահմանացն Կապադովկացոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից, և զամենայն ընտիրս Հայոց Մեծաց և Փոքունց։ Եվ խաղայ ամենայն զորութեամբ իւրով զկողմամբք Մեղացոց» (Ա, գլ. ԻԹ)։

Ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Հայկազնի ժամանակ եղել է հայվրաց ռազմական-բարեկամական դաշինք, որը հարատևել ու պահպանվել է նաև նրա որդու՝ Վահագնի օրոք։ Ասում ենք՝ պահպանվել է, նկատի ունենալով հենց այս՝ Վահագնին Վրաստանում աստվածացնելու փաստը, ապա այն, որ այդ դաշինքը խաթարվելու պատմական պատճառներ չեն երևում և, վերջապես, որ խաթարման մասին փաստ չկա։ Այսպիսով, համոզված կարելի է պնդել, որ վրաց զինական ուժերը ևս մասնակցել են Դարեհ Ա-ի դեմ հայ ժողովրդի անկախության համար մղվող հերոսական պայքարին, ակնատեսն են հինգ ճակատամարտերում ծավալվող բազում սխրանքների, այդ թվում նաև Վահագնի՝ զուցե կերմարդկային քաջագործությունների, որի համար էլ հենց արդարամտությամբ նրան աստվածացրել ու պաշտել են։ Աստվածացրել և պաշտել են ճիշտ այնպես, ինչպես իրենք իսկ՝ հայերն են վարվել իրենց քաջագործ թագավորի հանդեպ՝ համարելով քաջության, ուժի, հերոսության, ռազմի աստված։

Վահագնի մասին մի ավանդազրույց ևս, որի պատմականությունը, թեպետ աղոտաբար, դարձյալ երևում է Բիհիսթունի արձանագրությամբ։ Զրույցի հնագույն մի պատումի համաձայն, որը ավանդվել է

Անանիա Շիրակացու միջոցով, Հայոց նահապետ Վահագնը մի ցորտ ձմեռ իջել է Բաբելոն, գողացել Բաբելոնի և Ասորեստանի տիրակալ Բարշամի հարդը, որը Հայաստան բերելիս, թափթփվել է ճանապարհին, ուստի՝ «Հարդագողի ճանապարհ» համաստեղություն հայերեն անվա- նումը:

Խիստ առասպելականացած այս զրույցում, մեր կարծիքով, կարելի է տեսնել Վահագնի աջակցությունը Բաբելոնի ապստամբության ղեկա- վար Արախա հային, վերջինիս հաջողություններն ու թագավոր հռչակ- վելը Բաբելոնում, այսինքն՝ բաբելոնյան երբեմնի փառքի անցումը հայի (հայերի) ձեռքը՝ հարդի գողություն, Հայաստան բերելու պատկե- րով, և դրա շուտափույթ կորուստը: Չմոռանանք, որ Արախան մ. թ. ա. 521 թ. նոյեմբերի 2-ին Բաբելոնում պարտվեց և ապա մահապատժի ենթարկվեց, իսկ հայերի անկախական պայքարն էլ ի վերջո ավարտ- վեց Դարեհ Ա-ի հաղթանակով՝ մ. թ. ա. 520 թ. հունիսի 1-ի Աուտի- յարայի ճակատամարտով:

Բիհիսթունի արձանագրության և Վահագնին վերաբերող տեղեկու- թյունների նշված փոխհամաձայնությունները մեկ անգամ ևս ապա- ցույց են Հայաստանի մ. թ. ա. VI դարի երկրորդ կեսի տնտեսական և ռազմական հզորագույն վիճակի, դրանով իսկ՝ համահայաստանյան և համահայկական միասնական թագավորության գոյության, ինչպիսին երևաց, ըստ արտաքին աղբյուրների, նախորդ դարի սկզբներից:

Այժմ էլ դիմենք Հերոդոտին, քանզի Հայաստանի հնագույն պատ- մությունը հարցերը քննարկելիս, շատ սովորական է Հերոդոտին վկայա- կոչելը, հաճախ էլ՝ միայն Հերոդոտին վկայակոչելը:

Նախապես ասենք, որ Հերոդոտի համապատասխան տեղեկություն- ները վավերացնում են Հայաստանի մ. թ. ա. VI դարի վերջերի և V դարի սկզբների վիճակը, հնարավոր դարձնելով մտածել նաև ավելի վաղ ժամանակների մասին, Մեզ հետաքրքրող այդ տեղեկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնք վերաբերում են Հայաստանի տնտեսական վիճակին, նրա սահմաններին ու տարածքին:

Տնտեսականին վերաբերող տեղեկություններից երևում է, որ Դա- րեհ Ա-ը Հայաստանի տարածքը համարել է երկու սատրապություն կամ հարկատու նահանգ, ըստ Հերոդոտի բերած ցուցակի՝ 13-րդը և 18-րդը, որոնցից առաջինը Պարսկաստանին վճարել է տարեկան 400 տաղանդ հարկ, իսկ երկրորդը՝ 200: Ի դեպ, նկատի ունենալով առանձին վիճելի հարցեր, բերենք նաև բառացի, համապատասխան ծանոթագրումներով:

«Պակտյուրիկից, արմեններից և նրանց հարևաններից մինչև Եվր- սիսյանը ստացվում էր շորս հարյուր տաղանդ, սա տասներեքերորդ նա- հանգն էր» (գիրք 3, § 93):

Ման.— Պակտյուրիկեն Հ. Կիպերտը ենթադրում է Վանա լճի հա- րավում, այժմ Բոհտանում (H. Kipert, Lehrbuch der alten Geogra-

phie, Berlin, 1878, էջ 80), Հ. Մանանդյանը վիճարկում է այս և թող- նում է անորոշ (Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 55), Ս. Երեմյանը նույնացնում է Կորդուրի հետ (ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 424):

«Մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր» (գիրք 3, § 94):

Ման.— Մատիենեն նույնացվում է Մանա երկրի հետ, որի կենտրոնը եղել է Մուսասիրը, գտնվել է Մեծ Զար գետի վերին հոսանքում, Վանա և Ուրմիա լճերի միջև (տե՛ս Հերոդոտ, Պատմություն ինը դրքից, Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, Երևան, 1986, էջ 594, ծ. 50): Սասպեյրները ապրել են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտ- քում, Ճորոխ գետի վերին հոսանքից դեպի արևելք և հարավ-արևելք, փաստորեն Սպեր գավառում (ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 452): Ալա- րոդ կոչվածները՝ Արարատյան դաշտավայրում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տարածքում: Ըստ մեկ այլ կարծիքի՝ Վանա, Ուրմիա և Սևանա լճերի միջև ընկած եռանկյունում (տե՛ս ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 452, հմմտ. Геродот, История, 1972, էջ 517, ծ. 65):

Վկայակոչելով Հերոդոտին և համապատասխան ծանոթագրումները, մեր նպատակը չէ այժմ տեղագրական ճշգրտումներ կատարել (դրանք հիմնականում ճիշտ են), այլ կամեցանք ցույց տալ, որ նշված երկրնե- րից ոչ մեկը Հայաստանից դուրս չէ, որ, հետևաբար, XIII և XVIII սատ- րից ոչ մեկը Հայաստանից դուրս չէ, որ, հետևաբար, XIII և XVIII սատ- րայություններից զանձվող 600 տաղանդ հարկը պետք է, այսպես ասած, հայաստանյան հարկ համարել, անկախ այն բանի՝ ամբողջ Հայաստանը հայաբնակ էր, թե՛ ոչ: Այս նշումը կարևոր ենք համարում, քանի որ Հ. Մանանդյանը և նրան հետևողները շատ են «թեթևացնում» Հայաս- տանից զանձվող հարկը՝ նախ XVIII սատրապությունը հայաբնակ ու Հայաստան չհամարելով, իբրև թե, ըստ Հերոդոտի, իսկ 13-րդից էլ՝ «Պակտյուրիկեն» և «արմենների» հարևան մարզերը» (Քննական տեսու- թյուն..., հ. Ա, էջ 55):

Արդ, Հայաստանից զանձվող հարկի այս ամբողջ քանակը՝ 600 տա- ղանդը, մեր դարի սկզբի գներով հավասար է շուրջ 1.815.000 ոսկի ուրբ- լու, կամ՝ շուրջ 3.629.000 ոսկի մարկի (հաշվումների օրինակը տե՛ս «Քննական տեսություն...», հ. Ա, էջ 55), որը պատկանելի գումար է և խոսում է տվյալ երկրի տնտեսական հնարավորությունների մասին, մանավանդ՝ եթե նկատի ունենանք նաև, որ 600 տաղանդից ավելի են վճարել ընդամենը 3 սատրապություններ՝ 3-ը 20-ից, այն է՝ Հնդկաս- տանը՝ 360 տաղանդ ոսկե ավազ, Բաբելոնիան և Ասորեստանը միասին՝ 1000 տաղանդ՝ արծաթի հաշվով, Եգիպտոսը և էլի երեք երկրներ՝ 700 տաղանդ, դարձյալ արծաթով (Հերոդոտ, գիրք 3, § 90—95),

Տնտեսական բնույթի մյուս տեղեկությունը Հայաստանի և Բաբել-

յոնիայի միջև առևտրական փոխհարաբերությունների հանրահայտ նկարագրությունն է:

Ըստ այդ նկարագրության, հատուկ կառուցված կաշեպատ լաստանավերով (ամենամեծերը՝ 5000 տաղանդ բեռնատարողությամբ (Հայաստանից արտահանել են մեծաքանակ գինի (երևի գինիների տարբեր տեսակներ)՝ կարմիր կարասներով, և վաճառել Բաբելոնիայում: Վաճառել են նաև լաստանավերի կմախքը, կարասները (ենթադրվում է), անգամ՝ ծղոտը, բացի կաշուց, որն իրենց հետ տարած գրաստներին բարձած, ցամաքային ճանապարհով վերադարձել են Հայաստան (գիրք 1, § 194): Սա, իհարկե, չի նշանակում, որ լաստանավերով ուրիշ բեռներ կամ մթերքներ չեն տեղափոխել, կամ էլ՝ Բաբելոնից ոչինչ չեն բերել: Իհարկե՝ ոչ: Այլ պարզապես նշանակում է, որ Հերոդոտը այդ նկարագրությամբ մեկ անգամ ևս հաստատում է Հայաստանի տնտեսության այդ բնագավառների՝ խաղաղոգործության և գինեգործության խիստ զարգացած վիճակը և առևտրական սերտ կապերը արտաքին աշխարհի հետ: Հերոդոտի մեկ այլ տեղեկությամբ էլ Հայաստանը համարվում է անասուններով հարուստ երկիր (գիրք 5, § 49):

Հայաստանի տարածքի և սահմանների մասին Հերոդոտի տեղեկությունները հետևյալն են:

1. «Մեդական և Լյուդիական թագավորությունների միջև սահմանը Հալիս գետն էր, որը հոսում է Հայկական լեռներից Կիլիկիայի միջով...» (գիրք 1, § 72):

2. «Քաղաքը (Բաբելոնը, — Լ. Շ.) բաժանված է երկու մասի, քանզի նրա միջով հոսում է գետ, որի անունն է Եփրատ: Այն սկիզբ է առնում Հայաստանից, մեծ է, խորը և արագահոս և թափվում է Կարմիր ծովը (նկատի ունի Պարսից ծոցը)» (գիրք 1, § 180):

3. «Հայաստանում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռնիներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կաշվե ծածկով...» (գիրք 1, § 194),

4. Գիրք 3, § 93՝ 13-րդ սատրապությունը, բերված է:

5. Գիրք 3, § 94՝ 18-րդ սատրապությունը, բերված է:

6. «Պարսիկները ապրում են Ասիայում, ընդհուպ մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր: Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից վերև՝ սասպեյրները (նաև՝ սասպիրներ, — Լ. Շ.), սասպեյրներից վերև՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը (նկատի ունի Սև ծովը, — Լ. Շ.), որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս շորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսն ընկած տարածքում» (գիրք 4, § 37):

7. «Պարսիկներից, մեդացիներից, սասպեյրներից և կոլխերից վերև, դեպի արևելք, գտնվում է Կարմիր ծովը (= Պարսից ծոց, — Լ. Շ.): Դեպի հյուսիս՝ Կասպից ծովը և Արաքս գետը, որը հոսում է դեպի արևելք

(նկատի ունի Երասխը, — Լ. Շ.): Ասիան բնակեցված է մինչև Հնդկաստան, որից այն կողմ, դեպի արևելք, արդեն անապատ է և ոչ ոք չի կարող ասել, թե այն ինչպիսին է» (գիրք 4, § 40):

8. «Այստեղ հոնիացիների հարևաններն են Լյուդիացիները, որոնց երկիրը բարեբեր է և խիստ արծաթաշատ... Լյուդիացիներից հետո դեպի արևելք... բնակվում են փոյուզները, որոնք ինձ հայտնի բոլոր մարդկանցից առավել հարուստ են իրենց հոտերով և բարեբեր հողերով: Նրանց հաջորդում են կապադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ: Սրանց սահմանակից են կիլիկիացիները, որոնք տարածվում են մինչև այն ծովը, որտեղ գտնվում է Կիպրոս կղզին: Սրանք արքային տալիս են տարեկան հինգ հարյուր տաղանդ հարկ: Այստեղ կիլիկիացիներին հաջորդում են հայերը, որոնք նույնպես առատ հոտեր ունեն: Հայերից հետո... բնակվում են մատիենները: Հաջորդը... Կիսսիա երկիրն է, որտեղ Քաասպես գետի վրա գտնվում է ահա Սուսա (քաղաքը), որտեղ ապրում է մեծ արքան և որտեղ գտնվում են նրա գանձերը» (գիրք 5, § 49):

Ման.— Այս երկրների տեղագրումը և հաջորդականությունը կատարված է ըստ քարտեզի, որը, մեր կարծիքով, Հեկատեոս Միլեթացու բարտեզն է:

9. «Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանն է նավարկելի գետը՝ Եփրատ անունով: Հայաստանում կար տասնհինգ կայան՝ իջևանատներով և ամրություններով, հիսունևվեց և կես փարսախ տարածության վրա: Այս Հայաստանից ճանապարհը տանում է դեպի Մատիենե, որտեղ կա երեսունչորս կայան, հարյուր երեսունվեց փարսախի վրա: Այդ երկրի միջով հոսում են չորս նավարկելի գետեր: Առաջին գետը Տիգրիսն է, ապա երկրորդ և երրորդը՝ միևնույն անունով Զար (Յաբատ): Սակայն սրանք տարբեր գետեր են և սկիզբ են առնում ոչ նույն վայրերից: Հիշյալ գետերից առաջինը հոսում է Հայաստանից, իսկ երկրորդը՝ Մատիեններից: Չորրորդ գետը կոչվում է Գինդ՝ (ըստ Ս. Կրկյաշարյանի՝ Գյունդես)» (գիրք 5, § 52):

Հերոդոտի այս տեղեկությունների հիման վրա Հ. Մանանդյանը եզրակացրել է. «Այս վկայություններից առաջինը (մեր համակարգումով և՛ առաջինը, — Լ. Շ.), որի մեջ մատնանշված է, որ Հալիս գետը հոսում է Արմենիների լեռից՝ վերաբերում է Փոքր Հայքին: Իսկ երրորդ և չորրորդ վկայությունները (մեր համակարգումով՝ 8-րդ և 9-րդ) պարզ կերպով որոշում են Արմենիայի սահմանները, որը գտնվում էր Եփրատի արևելակողմում:

Հերոդոտի մոտ հին Կապադովկիայի արևելյան մասը, այսինքն՝

1 Ըստ Գ. Ա. Ստրատանովսկու, Գինդը այժմյան Դիալան է, (Տիգրիսի վտակներից մեկը):

Մեխիտենեի (այժմյան Մալաթիայի) շրջանը՝ համարվում է Կիլիկիայի մաս: Սրա ու հարավ-արևմտյան Արմենիայի միջև իբրև սահման ցույց է տրված Եփրատ գետը: Այս գետի մոտից, ինչպես երևում է շրոթ վկայությունից (մեր համարակարգումով՝ իններորդ), 56½ փարսախ (մոտ 300—350 կմ) տարածություն վրա Արմենիայի միջով անցել է Սարգեսից Շոշ գնացող Պարսից «Արքայական» կոչվող մեծ ճանապարհը, որի ուղղությունը պետք է ենթադրել այժմյան Մալաթիայից Խարբերի դաշտի միջով դեպի Տիգրիս գետն (նկատի ունի Արևմտյան Տիգրիսը)՝ Ամիդ-Դիարբեքի մոտ, և այստեղից դեպի այժմյան Զեզիրե, որը գտնվել է, հավանորեն, մատիենների երկրում» (Քննական տեսություն..., 5. Ա, էջ 57—58):

Մեծանուն պատմաբանի այս եզրակացությունները, մասնավորապես՝ Հայաստանի հարավային սահմանի և տարածքների հստակ նշումները ըստ Հերոդոտի, հիմնավոր են և ընդունելի, սակայն, կարծում ենք, որ դեռևս առանձին լրացումների, բացատրությունների կարիք զգացվում է՝ դարձյալ առաջին հերթին ըստ Հերոդոտի:

1. Հերոդոտի տեղեկություններից երևում է, որ Արմենիա (Հայաստան) ասելով, նա հիմնականում նկատի է ունեցել Մեծ Հայքը կամ, ինչպես հետագայում՝ Արշակունիների ժամանակ կոչում էին՝ Բուն Հայաստանը: Ընդամենը մեկ անգամ Հերոդոտի խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, այսինքն՝ Եփրատից արևմուտք ընկած Հայաստանին, երբ ասում է՝ Հալիս գետը սկիզբ է առնում Արմենիայի լեռից (տե՛ս տեղեկ. 1):

2. Ըստ Հերոդոտի երևում է նաև, և բավականաչափ հստակ, որ Հայաստանի հարավային սահմանը ձգվել է Մեխիտենե կամ Մալաթիա քաղաքի մոտից՝ Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան սահմանակետը, և հասել մինչև Մեդիա կամ Մարաստան, մեկ այլ տեղեկությունով՝ մինչև Մատիենե երկիրը, այսինքն՝ մինչև Ուրմիա լիճը՝ Հայաստանի հարավ-արևելքում: Այսպիսով, ըստ Հերոդոտի ևս, Հայաստանը հարավից ներ է առել Մեծ Հայքի Սոփք, Աղձնիք, Կաղմեա տուն կամ Կորդուք սահմանային նահանգները: Ի հաստատումն այս բանի, Հերոդոտի մոտ կան նաև այլ վկայություններ: Այն, որ «Արքայական» պողոտայի ավելի քան 56 փարսախը՝ շուրջ 350 կմ, անցել է Հայաստանի վրայով, փաստորեն Սոփքի տարածքով, որ Տիգրիս գետը (Արևմտյան Տիգրիս) սկսվում և հոսում է Հայաստանից, փաստորեն Սոփքի և Աղձնիքի տարածքներով, որ Արևելյան Տիգրիսը և Տիգրիսի Մեծ Զար վտակը հոսում են Հայաստանից, փաստորեն Վասպուրականի, Մոկքի և Կորդուքի տարածքներով, որ վերջապես, Հայաստանը գտնվում էր Ասորեստանից վերև, այսինքն՝ դեպի հյուսիս, և իրոք այդպես է:

3. Ըստ Հերոդոտի, հստակ է նաև Հայաստանի արևմտյան սահմանը, այն Եփրատ գետն է: Ի դեպ, միջին հոսանքում Եփրատը սահ-

մանագետ է նշված Հայաստանի և Կիլիկիայի միջև (թե ինչո՞ւ Կիլիկիայի, 2. Մանանդյանը բացատրել է), իսկ վերին հոսանքում՝ Հայաստանի (—Մեծ Հայքի) և Փոքր Հայքի միջև: Սա էլ այն պատճառով, որ Եփրատը, ըստ Հերոդոտի, սկիզբ է առնում Հայաստանից (տե՛ս տեղեկ. 2), փաստորեն՝ Բարձր Հայք նահանգի տարածքից, իսկ Հալիսն էլ Փոքր Հայքի տարածքից սկիզբ առնող գետ է:

Այսպիսով, Հերոդոտի տեղագրած Հայաստանի արևմտյան, հարավ-արևմտյան, հարավային և հարավ-արևելյան սահմանները ճիշտ նույնն են, ինչպիսիք Մեծ Հայքի համապատասխան սահմանները, Ուրեմն, ըստ Հերոդոտի, հայաբնակ և Հայաստան պետք է համարվեն սահմանային և այլ տարածքներ ևս: Նկատի ունենք Վասպուրական նահանգի ամբողջ հարավային մասը, Մոկաց աշխարհը և Բարձր Հայք նահանգը, քանի որ սրանք Արևելյան Տիգրիս և Արևմտյան Եփրատ գետերի ակունքատարածքներն են: Այնպես որ հիշյալ գետերը կան, ակունքները խափանված չեն, բարեբախտաբար հոսում են իրենց բնական հուներով և անկասկած են դարձնում սվյալ իրողությունը:

Այսուհանդերձ, պետք է խոստովանել, որ Հերոդոտի այլ տեղեկություններով այդպես չեն երևում (տե՛ս տեղեկ. 4, 5, 6, 7), ինչը և, առանձին դիտարկելու դեպքում, թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս, իսկ Հայաստանն էլ դիտվում է դեռևս (Հերոդոտի ժամանակ) ոչ հայաբնակ տարածք, բացի, իհարկե, հարավային երեք նահանգներից (տե՛ս Քննական տեսություն, 5. Ա, էջ 53, 56): Ավելին, Հերոդոտի՝ մեր կողմից արդեն բերված երկու տեղեկություններ (տե՛ս 6, 7), ուր տեղագրված են Պարսից ծոցից — Սև ծով տարածքի ժողովուրդները (ըստ Հերոդոտի՝ արևելքում նախ պարսիկները, ապա՝ սրանցից վերև և հյուսիս՝ մեդացիները, սրանցից վերև՝ սասպելյրները, սրանցից էլ վերև, մինչև Սև ծով՝ կոլխերը, տպավորություն են թողնում, հակասելով նույն հեղինակի մյուս նշումներին, որ Հայաստանը ընդհանրապես հայաբնակ էլ չէ, որ Հայաստան կամ Արմենիա չկա:

Այս հակասությունը, իհարկե, լուծված է համարվել, այսպես ասած, «վերին» և «ներքին» կամ՝ «հյուսիսային» և «հարավային» Հայաստանների մասին ենթադրությամբ, որ, իբր, դեռևս հայաբնակ չէր և, հեռակաբար, Հայաստան չէր «վերինը» կամ «հյուսիսայինը» (տե՛ս Քննական տեսություն, 5. Ա, էջ 44, 53, 56) և այլն, սակայն կարծում ենք, որ այսպիսի պատկերացումը ճիշտ չէ, քանզի չի լուծում թվացյալ հակասությունը, կամ՝ Հերոդոտը սվյալ հարցում շարունակում է մնալ հակասական:

Փորձենք համոզվել:

1. Վերհիշենք նախ 13-րդ սատրապությունը, որը, ըստ Հերոդոտի, կազմված էր «Պակտյուկիկից», արմեններից և նրանց հարևաններից

մինչև Եվթսիսյան ծովը»: Այստեղ շատ կարևոր է «Պակտյուրիկն» երկրի տեղագրումը: Ի դեպ, երկրի, և ոչ ցեղի կամ ժողովրդի,

Ինչպես նշվեց, Հ. Կիպերտը այն տեղագրում է Վանա լճից հարավ, որը աշխարհագրորեն կենտրոնակի հետագա Հայաստանի Մոկթ, զուցե կորդուք նահանգները, իսկ Ս. Երեմյանը նույնացնում է Կորդուքի հետ: Մեր կարծիքով պետք է ընդունելի համարել թե՛ մեկ, թե՛ մյուս տեղագրումը, քանի որ առավել հիմնավոր և համոզիչ տեղագրում դժվար է գտնել: Եվ քանի որ Արևելյան Տիգրիսը և Տիգրիսի Մեծ Զար վտակը, ըստ Հերոդոտի ևս, Հայաստանից հոսող գետեր են համարվում (իրոք սկիզբ են առնում և հոսում Մոկթի և Վասպուրականի տարածքներից Կորդուքի վրայով), նշանակում է Հերոդոտի նշած Պակտյուրիկն երկիրը ևս Հայաստան է: Իսկ թե ինչու Հայաստանի այդ մասը «Պակտյուրիկն» անունով առանձնացված է «արմեններից», կփորձենք պատասխանել Հերոդոտի մյուս նշումները քննարկելուց հետո:

«Արմենների» բնակության տարածքը տվյալ տեղեկության շրջանակներում որոշելը անհնար է: Հ. Մանանգյանը Հերոդոտի մյուս՝ արդեն մեզ ծանոթ տեղեկությունների համադրմամբ ենթադրել է Մոփքը, Աղձնիքը, մասամբ էլ Կորդուքը կամ Կորճալքը, որը պետք է համարել ընդունելի, սակայն որպես կես ճշմարտություն: Այսինքն՝ ընդունել որպես տվյալ նահանգների հայեր (արմեններ) և ոչ՝ հայեր ընդհանրապես: Ընդհանրապես հասկանալու համար, եթե նույնիսկ բացառենք մյուս բոլոր ներքին ու արտաքին աղբյուրները, ինքը՝ Հերոդոտն իսկ դժվարություններ է հարուցում: Դրանցից մեկը «Պակտյուրիկն»-ի օրինակն էր և՛ էլի կտեսնենք:

«...Եվ նրանց հարևաններից մինչև Եվթսիսյան ծով», Այստեղ թեպետ «հարևանները» անհայտ են, սակայն ակնբախ է մի կարևոր հանգամանք՝ «հարևաններին» պետք է փնտրել Եփրատից արևելք, այսինքն՝ Մեծ Հայքում, Մոփք և Աղձնիք նահանգներից դեպի հյուսիս, մինչև Սև ծով: Սա էլ այն պատճառով, որ հարավի «հարևանները»՝ Բաբելոնիան, Ասորեստանը, զուցե և Հյուսիսային Միջագետքը, ըստ Հերոդոտի, 9-րդ սատրապությունն էին (գիրք 3, § 92), իսկ Եփրատից արևմուտք բնակվող «հարևանները» այլ սատրապությունների մեջ էին, մասնավորապես նկատի ունենք կիլիկիացիներին, որոնք 4-րդ սատրապությունն էին (գիրք 3, § 90): Ուրեմն՝ «հարևաններ» ասելով մնում է նկատի ունենալ Տուրուբերան կամ Տարոն և Բարձր Հայք նահանգի բնակիչներին: Ի դեպ, առանց Բարձր Հայքի «հարևանները» Սև ծովին մերձենալ չէին կարող:

Տուրուբերան կամ Տարոն նահանգի հայաբնակ լինելը, ըստ Հերոդոտի, դժվար է պնդել (ի հաստատումն բազում այլ աղբյուրներ կան), սակայն համոզված կարելի է ասել, որ Բարձր Հայքը ևս, ըստ Հերոդոտի, Հայաստան էր, Հիմք է հանդիսանում դարձյալ այն փաստը, որ Եփրատը, ըստ Հերոդոտի, սկիզբ է առնում և հոսում է Հայաստանից,

իրականում՝ Բարձր Հայքից, և հոսում է մինչև այսօր: Բարձր Հայքի հայաբնակ լինելուն հիմք են նաև Հայասա երկրի մասին խեթական կամ հեթիթական թագավորների արձանագրությունները, Հայոց հնագույն հեթանոսական սրբավայրերը և այլ փաստեր, սակայն առայժմ թողնենք և վերհիշենք 18-րդ սատրապությունը:

2. Ըստ Հերոդոտի, 18-րդը կազմում էին մատիենները, սասպեյրները և ալարոդները: Հիմք ունենալով պատմագիտության համապատասխան տեղագրումները, փոքր-ինչ խախտենք Հերոդոտի նշումների հաջորդականությունը և թվարկենք այսպես՝ մատիենները, ալարոդները և սասպեյրները, կամ՝ սասպեյրները, ալարոդները և մատիենները՝ սկսելով խոսքը սասպեյրներից:

Ըստ պատմագիտական ընդունված կարծիքի, սասպեյրների հայրենիքը Բարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառն է, նույնիսկ ենթադրվում է, որ, իբր, Սասպեյր անունից է առաջացել Սպեր գավառանունը (տե՛ս ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 452): Սպեր գավառը գտնվել է Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, այստեղից է սկիզբ առել Ճորոխ (Փասիս) գետը իր բոլոր վերնավտակներով, ինչպես նաև Եփրատի վտակներից մեկը՝ Բոնակապան լեռան հարավային ստորոտից: Սպեր գավառը, իրոք, հյուսիսից սահմանակից է եղել կոլխերի երկրին, ինչպես սասպեյրները՝ ըստ Հերոդոտի: Այսպիսով, Սպեր գավառի և սասպեյրների երկրի նույնացումը կասկած չի հարուցում, հենց իր՝ Հերոդոտի տեղեկությունների համեմատությամբ: Եվ քանի որ Եփրատի վտակներից մեկն էլ սկիզբ է առնում Սպեր գավառից, նշանակում է սասպեյրների երկիրը ևս Հայաստան էր, որ «սասպեյրներ» ասածը (ըստ Քսենոֆոնի՝ հեսպերիտներ, «Անաբասիս», (գիրք 7, § 25) նշանակում է սպերցիներ, Սպերի բնակիչներ, Սպերի հայեր, և ոչ՝ «սասպեյր» կոչված ոչ հայկական ցեղ կամ ժողովուրդ, որ «սասպեյր» կամ «հեսպերիտ» անվանումներն են առաջացել «Սպեր» անունից և, սույն պահին կարևորը, որ 18-րդ սատրապության երկրներից մեկը ևս, ըստ Հերոդոտի, հայաբնակ ու Հայաստան էր: Զմոռանանք նաև, որ ըստ պատմագիտության, Բարձր Հայքի ամբողջ տարածքը, այդ թվում նաև Սպեր գավառը, Հայաստանի, այսինքն՝ Հայք-Հայաստանի երկրամաս է համարվում (տե՛ս ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ.1, էջ 192—193):

Մի հանգամանք ևս, որ ի հայտ է գալիս Հերոդոտի տվյալ տեղեկություններով: Քիչ առաջ ցույց տրվեց, որ Բարձր Հայք նահանգը մտել է 13-րդ սատրապության կազմում, իսկ այժմ էլ այն, որ նույն նահանգի Սպեր գավառը (փաստորեն նահանգի հյուսիսային ծայրագավառը) 18-րդի մեջ էր: Արդյոք հակասություն չէ:

Մեր կարծիքով՝ ոչ: Ընդհակառակը, ըստ այդմ մտածելի է, որ 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների սահմանը արևմուտքում եղել է Ճորոխ և Եփրատ գետերի ջրաբաժանը՝ վերևում հիշված Բոնակապան լեռնա-

շղթայով, որը նաև Սպեղը բաժանում էր Բարձր Հայքի հարավային, գավառներից: Այսպիսով հարավը է դառնում նշված սատրապությունների սահմանագիծը տանել դեպի արևելք, սակայն մյուս տեղագրումներից հետո:

Այժմ անդրադառնալով «ալարող» կոչվածներին:

Կարևոր ենք համարում նախապես նշել և ընդգծել, որ «ալարողներ» անվանումը առաջին անգամ, ընդամենը երկու անգամ (երկրորդ անգամը՝ որ նրանք և սասպելյոնները գինված էին կոլիերի նման) հիշատակել է միմիայն Հերոդոտը: Ի դեպ, եթե սասպելյոնների և մատիենների մասին Հերոդոտը ինչ-որ տեղագրական նշումներ կատարել է, ապա ալարողների մասին այդպիսիք էլ չկան, ոչ էլ, իհարկե, նրանց էթնոպատկանելության մասին:

Այսուհանդերձ, ելնելով մյուս երկուսի տեղագրումներից (սասպելյոնների և մատիենների), ինչպես նաև «ալարող» — «արարատ» անունների նմանակությունից, ենթադրվել է նաև ալարողների բնակության տարածքը: Օրինակ, ըստ կարծիքներից մեկի և ընդունվածի. «Ալարողները... հիմնականում բնակվում էին Արարատյան դաշտավայրում, ինչպես նաև Վանա լճի և Արաքս գետի միջև ընկած տարածքում» (տե՛ս ՀԺՊ, ԳԱԱ, հրատ., հ. 1, էջ 452), իսկ ըստ մյուսի. «Ալարողները ապրում էին այժմյան Վանա, Ուրմիա և Սեանա լճերի միջև ընկած եռանկյունու տարածքում» (տե՛ս Геродот. История, II., 1972, с. 517, примеч. 65):

Թե իրենց մանրամասներով որքանով են ճշգրիտ այս կարծիքները, սույն պահին էական չէ, այլ այն, որ երկու դեպքում էլ ալարողների բնակության երկիր է համարված Արարատյան դաշտը կամ, ավելի ընդգրկուն, Այրարատյան նահանգը: Այսպիսով, «ալարողներ» ասվածը կնշանակի «արարատցիներ», «Արարատի բնակիչներ»:

«Ալարողների» էթնոթագման մասին ընդհանրական է դարձել այն թյուր կարծիքը, որ նրանք, իբր, «ուրարտացիների (հասկանալ՝ ուրարտների) մնացորդներն են Հայկական լեռնաշխարհում» (ՀԺՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ, 452): Այս կարծիքի հիմքում սոսկ Արարատ — Ուրարտ (Ուրարտու) նույնությունն է, որը բնավ էլ էթնոիմաստ չունի, մանավանդ, որ դրված է ուրարտացիների ոչ հայ լինելու ոչնչով չհիմնավորված վարկածը: Այնպես որ՝ Ալարող = Արարատ = Ուրարտու նույնացումներով (սրանք վիճելի չեն) Հերոդոտին ներթաշել բանավեճի՝ բոլորովին էլ չի արդարացվում:

Կարծում ենք, առավել հիմնավորն ու հավանականն այն է, որ «ալարողներ» — «արարատցիներ» ասելով պետք է հասկանալ Արարատի հայեր, այսինքն՝ Արարատյան դաշտի կամ Այրարատյան նահանգի հայեր: Այսպես մտածելուն հիմք են հետևյալ փաստերը:

Հայ պատմագիրները, մասնավորապես Մովսես Խորենացին, Արա-

րատյան դաշտը հայաբնակ ու Հայաստան են համարել, նաև՝ Հայոց հնագույն պետության կորիզ-կենտրոն, դեռևս մ. թ. ա. XXV դարի վերջերից՝ սկսած Հայկի որդի Արամանյակից, որպես պետության վարչաքաղաքական, ռազմական, կրոնական առաջնակարգ երկրամաս:

Արամանյակի անունով է կոչվել Արագած լեռը, Արագածոտն գավառը, նրա որդու՝ Արամայիսի անունով՝ Արմավիրը, Արամայիսի որդու՝ Ամասիայի անունով՝ Մասիս լեռը (հետո նաև Արարատ կոչված), իսկ թոռան՝ Երաստի անունով՝ Երասխ (Արաքս) գետը: Ի դեպ, հայկական Արաքս գետը, ինչպես տեսանք, մեկ անգամ հիշել է նաև Հերոդոտը և, ի տարբերություն Արաքս — Ամու դարյա գետի, որը արևելքից հոսում է արևմուտք — հյուսիս, համարել է դեպի արևելք հոսող գետ՝ Պարսից ծոցից հյուսիս ընկած տարածքում, ինչպես Կասպից ծովը: Ամասիայի որդիներ Փառոսի և Յոլակի անուններով՝ Փառաստ և Յոլակերտ բնակավայրերը՝ Մասիս լեռան արևելյան և արևմտյան կողմերում, իսկ Գեղամ որդու անունով՝ Գեղամա ծովակը, Գեղամա լեռները, «Գեղամի» կոչված ամրոցը (հետո՝ Գառնի), Գեղամի ծոռ Արա Գեղեցիկի անունով՝ Այրարատ նահանգը (Այր-Արայ-արտ նախաձևից), Արարատյան դաշտը (դաշտն Արայի, ժողովրդի լեզվով՝ Արան) և այլն, և այլն (Խորենացի, Ա, գլ. ԺԲ):

Մեր այս նշումները գուցե նորից հեզնանք առաջ բերեն ոմանց մոտ, սակայն կարևոր համարեցինք, ցույց տալու համար, որ Արարատյան դաշտի և Այրարատյան նահանգի հայաբնակ լինելը ոչ թե ինչ-որ պատահական փաստով է ապացուցվում, այլ փաստերի մի ամբողջ համակարգով, որոնց անտեսումն իսկ այսօր տարօրինակ է: Հայկական աղբյուրներն, իհարկե, միակը չեն:

Արարատյան դաշտի և Այրարատյան նահանգի հայաբնակ լինելու ապացույց են նաև հեթիթական արձանագրությունների տեղեկությունները Հայասա-Ազգի երկրի մասին: Վերջին տարիներին բավականաչափ հիմնավորվել է, որ Ազգին Հայասա երկրի (ըստ մեզ՝ նաև պետության) կարևոր երկրամասերից է և տեղագրորեն նույնացվում է Արարատյան դաշտի ու Այրարատյան նահանգի հետ: Իսկ սա նշանակում է, որ տեղյալ դաշտն ու նահանգը ևս հայաբնակ են, քանզի Հայասան, հայերի երկիր, Հայք, Հայաստան է նշանակում: Ավելացնենք նաև, որ Արարատյան դաշտի հետ է նույնացվում «ուրարտական» արձանագրություններից հայտնի Ազա երկիրը՝ որպես էթնոնիի կարևորագույն երկրամաս (տե՛ս Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 13—14): Այսպիսով, տեղագրորեն, խաղացած դերով, էթնիկապես (այո, նաև էթնիկապես) անկասկածելի նույնություն կա Դաշտն Արայի, Ազգի երկիր, Ազա երկիր անվանումների միջև: Մեր կարծիքով, չի բացառվում նաև նրանց զուտ անվանական նույնությունը, սակայն՝ ոչ միայն լեզվական առումով (տե՛ս Հերոդոտ, Պատմություն, Ս. Կրկյաշարյանի

Թարգմանությամբ, էջ 575—576՝ Գ. Սարգսյանի «Մեկնաբանությունը»), այլև՝ իմաստային, խաղացած դերով: Գաղտնիք չէ, որ Արարատյան դաշտը Հայոց թագավորական ոստանն էր՝ դարձյալ սկսած Արամանյակից, այսինքն՝ թագավոր-ազնեբրի բնակավայր, և հենց «ազն» բառն էլ կարծում ենք, պետք է փնտրել «Ազի», «Ազա» անուններում:

Արարատյան դաշտի, Այրարատյան նահանգի հայաբնակ լինելու ապացույց են նաև մեր բերած ու քննած արտաքին աղբյուրների տեղեկությունները՝ Արարատյան Հայոց թագավորության, Արարատի երկրի մասին, որոնց կրկին ցուցադրումը ավելորդ ենք համարում:

Վերջապես, շատ կարևոր է նշել պատմագիտական մի նորույթ ևս՝ Սրանից 8 տարի առաջ (1986-ին), բոլորովին այլ փաստերով, ալարոգների մասին նույնանման եզրակացությունների է հանգել ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Խ. Սարգսյանը՝ Հերոդոտի «Պատմության» հայերեն թարգմանությանը կից իր «Մեկնաբանություն» մեջ: Բիհիսթունի արձանագրությամբ և Քսենոֆոնի «Անաբասիս» աշխատության համապատասխան տեղեկություններով նա եզրակացրել է հետևյալը: 1. Ալարոգները ապրել են սասպեյրների և մատիենների արանքում՝ Վանա լճից արևելք և Արաքսի հովտում: Այստեղ առարկելին միայն՝ «Վանա լճից արևելք» տեղագրումն է: 2. Անդրագառնալով ալարոգների էթնոպատկանելությանը, գրում է. «Հերոդոտի այս հատվածում հիշատակված ալարոգների տակ միանշանակ կերպով պետք է հասկանալ հայերին և վերը մեջ բերված հատվածը (5, 94՝ 5-ր վրիպակ է, պետք է՝ 3,— 1. Ե.) հասկանալ այսպես. «Մատիենների, սասպեյրների և արմենների վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա տասնութերորդ շրջանն է»: Կամ՝ «Քսենոֆոնի հաղորդած փաստերն ամրապնդում են Հերոդոտի հիշատակած ալարոգներին հայերով փոխարինելու անխուսափելիությունը, այսինքն, որոշակիորեն ուղղում կամ լրացնում են պատմահոր՝ 18 սատրապության մասին հաղորդման տվյալներից մեկը»:

(Հեղինակի փաստարկում— հիմնավորումները չկրկնելու համար, խնդրվում է նայել նրա շարադրանքը՝ Հերոդոտ, Պատմություն, Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, Երևան, 1986, էջ 573—578):

Այնպես որ, եթե Հերոդոտը ինչ-որ պատճառներով հնար չի տվել որոշելու «ալարոգների»-«արարատցիների» էթնոթագումը, չի նշանակում, թե այդպիսիք չկան, մանավանդ՝ չի նշանակում գնալ անորոշությունների, վիճելիների հորձանուտը, անտեսելով գիտությունների ընձեռած շատ ու շատ փաստեր:

Անդրագառնանք «մատիեններ»-ին:

Վկայակոչելով Հերոդոտի՝ 18-րդ սատրապության մասին տեղեկությունը, Հ. Մանանդյանը գրում է. «Այս վկայությունն իրավամբ մի պարզ ապացույց է համարվում, որ պատմական Հայաստանի հյուսիսային շրջանները՝ Սպերը, Այրարատը և Ատրպատականը V դարում մեր

թվականությունից առաջ գտնվել են Արմենիայի սահմաններից դուրս և համարվել են առանձին սատրապություն» (Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 57):

Մեկ այլ կարծիք. «Մատիենները բնակվում էին 18-րդ սատրապության հարավային մասում: Հերոդոտի և Ստրաբոնի տվյալներից երևում է, որ Ուրմիա լճի շրջանում տարածվում է Մատիենների երկիրը, որը համապատասխանում էր նախկին Մանային» (ՀժՊ, ԳԱԱ հրատ., հ. 1, 1971, էջ 452):

Մեկ ուրիշը. «Матиены жили между Ванским озером и верховьями р. Тигра, близ теперешней Ирано-турецкой границы» (Геродот, История, Л., 1972, с. 517, примеч. 65):

Եվս մեկը. «Մատիենները բնակվել են Մեծ Զավի վերին հոսանքում, Վանա և Ուրմիա լճերի միջև: Մատիենեն նույնացվում է ուրարտական Մանա երկրի հետ, որի կենտրոնը եղել է Մուսասիրը» (տե՛ս Հերոդոտ, Պատմություն, Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, 1989, էջ 594, ծան. 50):

Այս տեղագրումներում, իհարկե, առարկելիներ կան (օրինակ, Մատիենի նույնացումը Ատրպատականին, կամ՝ Մանա երկրին, կամ էլ՝ անորոշաբար գետեղումը «Ուրմիա լճի շրջանում» և այլն, սակայն, ըստ Հերոդոտի, անկասկածելի է այն է, որ Տիգրիսներից մեկը (նկատի է առնված Մեծ Զաբը կամ Մեծ Զավը) հոսել է Մատիենների երկրից, այսինքն՝ Մատիենեն տարածվել է Մեծ Զաբի վերին հոսանքների շրջաններում՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափերից մինչև Խոշար գետի և Արևելյան Տիգրիսի ակունքամերձ տարածքները: Մատիենների երկրի մեկ ուրիշ հիմնավոր տեղագրում, մեր կարծիքով, դժվար է գտնել:

Իսկ ովքե՞ր են մատիենները:

Պատմագիտության մեջ, այսպես ասած, հերոդոտյան մատիենների էթնոպատկանելության հարցը դեռևս հանգամանորեն չի քննարկված, չի լուծված: Պատճառը ոչ միայն Հերոդոտի լուրջությունն է այդ մասին, այլև այն, որ նրա վկայած մատիեններին չի կարելի աշխարհագրական միևնույն վայրի բնակիչներ համարել, մեկ ընդհանուր տուփի մեջ խցկել: Ընդհակառակը, պարզվում է, որ Հերոդոտի համապատասխան տեղեկություններում մատիեններին, ըստ նրա իսկ տեղագրման, պետք է բաժանել երեք խմբերի և անվանակոչել ըստ այդմ: Նպատակահարմար է բաժանումը կատարել ըստ այն գետերի, որոնց հովիտներում, ըստ Հերոդոտի, ապրել են մատիենները: Ի դեպ, անվանումները Հերոդոտինը չեն, պայմանական են, առաջին անգամ կատարվում են մեր կողմից:

1. Հայիս գետի կամ Փոքր Ասիայի մատիենները, ըստ Հերոդոտի, բնակվել են Հալիսի միջին հոսանքում՝ աշափնյա տարածքներում, իսկ ձախում նրանց դիմաց՝ փոշուգիացիները (տե՛ս գիրք 1, § 72, գիրք 7, § 72):

2. Տիգրիս գետի (նկատի է առնված Մեծ Ջաբը) կամ Հայաստանի մատիեններ, ըստ Հերոդոտի, բնակվել են Ջաբ գետի ափունքի տարածքում և վերին հոսանքների շրջանում, Ուրմիա և Վանա լճերի շրջանում, մտավորապես հետագա Պարսկահայքի տարածքում և Վասպուրականի արևելյան շրջաններում: Հարավ-արևելքում սահմանակից են մյուս մատիեններին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ արմեններին (գիրք 3, § 94, գիրք 5, § 52):

3. Գինդ գետի (այժմ Դիալա) կամ Մեդիայի (=Մարաստան) մատիենները, ըստ Հերոդոտի, բնակվել են այդ գետի ամբողջ հոսանքի շրջաններում, նաև երևում է հարակից տարածքներում՝ արևելքում, հյուսիսում (գիրք 1, § 189, 202, գիրք 5, § 49):

Այսպիսով, մատիենների մասին Հերոդոտն ունի ընդամենը 7 տեղեկություն, որից 2-ը վերաբերում են, այսպես ասած, Հալիսի կամ Փոքր Ասիայի մատիեններին, 2-ը՝ Տիգրիսի կամ Հայաստանի մատիեններին, 3-ը՝ Գինդ գետի կամ Մեդիայի մատիեններին:

Այս բաժանումով, ահա, պարզ երևում է, որ երկրորդ և երրորդ խմբի, կամ Ջաբ (Տիգրիս) գետի և Գինդ գետի մատիենները անմիջական սահմանակիցներ են, սահմանը նրանց միջև, հավանաբար, Հայաստանի հարավ-արևելյան անկյունում եղել է Ջարասպ կոչված լեռը՝ Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան անկյան դիմաց, իսկ արևելքում՝ Ուրմիա լիճը ամբողջությամբ, որից արևելք՝ Մեդիայի մատիենները, իսկ արևմուտքում՝ Հայաստանի: Այսինքն՝ այն սահմանները տվյալ ուղղություններով, որ վկայում են հայ պատմիչները, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացին, նկատի ունենալով մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերը՝ Արամ Նահապետի ժամանակ (Ա, գլ. ԺԳ), ինչպիսիք վկայում են նաև արտաքին ուրիշ պատմիչներ, ինչպիսիք են եղել, փաստորեն, պատմական Հայաստանի և Մեդիայի (=Մարաստանի) սահմանները հետագա շատ դարերում: Այլ կերպ ասած, դրանք հնագույն, ավանդական և հաստատուն սահմաններ են եղել: Հենց այս մշտատև սահմանակցությունը և, մանավանդ, մատիենների այդ երկու խմբերին շտարբերակելն է պատճառը, մեր կարծիքով, որ Հերոդոտի տվյալ տեղեկությունները առ այսօր ճիշտ չեն ընկալվել և զանազան անորոշությունների տեղիք են տվել, այդ թվում նաև Հայաստանի կամ հայաստանյան մատիենների էթնոպատկանելության և անվան հարցերում:

Մեր կարծիքով, «մատիեն» անունը առաջացել է «Մեդիա» (=Մարաստան) անվան «մեդ» արմատից՝ Մեդիա-Մադիա-Մատիա-Մատիեն անցումով: Լեզվական հավանականությունից զատ, ապացույց է նաև, որ հունահռոմեական ոլորտի աղբյուրները, իհարկե, նաև Հերոդոտը, Մեդիա, մեդացիներ անվանումներին զուգահեռ օգտագործել են Մատիենե, մատիեններ անվանումները՝ նկատի ունենալով հենց Մեդիա երկիրը և մեդացիներին: Այս իսկ առումով մտածելի է, որ Հայաստանի

մատիենները ևս թե անվանումով և թե էթնոպատկանելությամբ, նույնանում են Մեդիայի մատիենների հետ, այսինքն՝ ծագումով մեդացիներ կամ, ըստ հայկականի՝ մարեր են: Ուրեմն՝ Հայաստանի Մատիենեն կարելի է դիտել որպես մարա-հայկական խառը բնակչությամբ զբաղեցված երկիր: Հայկականն էլ այն պատճառով, որ ըստ հայ պատմիչների, մասնավորապես՝ ըստ Մովսես Խորենացու, տվյալ տարածքը շատ ավելի վաղուց Հայաստանի երկրամաս է, այդպիսին էլ եղել ու ճանաչվել է նաև հետհերոդոտյան դարերում, բարեբախտաբար՝ մինչև այսօր:

Օրինակ, նախահերոդոտյանին վերաբերող փաստ է Խորենացու նկարագրությունը Արամ Նահապետի (կառավարած՝ մոտ 2036—1978 թթ.) և նրա արևելյան արշավանքի մասին: «Սա (Արամը),— գրում է նա,— այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր (Մար Աբասը,— Լ. Շ.), լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց:

Այս Արամ,— շարունակում է Խորենացին,— սակաւութ ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի Ասորեստանեայց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն որ շուրջ զիրաւ՝ ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնատրաց, և որք ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաշողածեռնութիւն իսկ, և երեսաւորք ի սիրտ և պատրաստութիւն պատերազմի, իբր թէ բիւրս հինգ (50.000— Լ. Շ.): Պատանէ մեղացուցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիրալ: ոմն ասացեալ Մադէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզես սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քաջանարար ճիւղի սմբակաթի արարեալ Հայոց՝ ծառայեցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արնգական՝ սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն, և զնոյն ինքն զնիւարն զկոչեցեալն Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յկրմաւիր... և զաշխարհն նորա մինչև ի լեառնն անուանեալ Զարասպ՝ ի ծառայութեան հարկի կալա...» (Ա, գլ. ԺԳ, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացու այս հատվածը՝ շուրջ 100 տարի անտեսված ու արհամարված, կարծեք թե, հենց Հերոդոտի հիշատակած Հայաստանի մատիեններին բացահայտելու համար է գրված: Նույնն է աշխարհագրական ուղղությունը և տարածքը (Հայաստանի հարավ-արևելք՝ մինչև Ջարասպ լեռ), նույնն են հարևան, իսկ, տվյալ պահին, հակառակորդ կողմերը (հայեր և մեդացիներ), նույն տարածքը համարված է թե հայերի («զսահմանս հայրենեացն և հարազատից»), թե մեդացիների բնակավայրը) («և զաշխարհն նորա մինչև ի լեռանն անուանեալ Զարասպ»), մատիեններ անվան մատ արմատը կամ մեդացիների առաջնորդի անվան մեջ՝ «նիւբար ոմն ասացեալ Մադէս», և այլն:

Այսպիսով, բավարար հիմքեր կան պնդելու, որ Հերոդոտի վկայած

13-րդ և 18-րդ սատրապութիւնները ոչ միայն պատմական Հայաստանից դուրս չեն, այլև՝ հիմնականում հայաբնակ են ու հայկական են և ընդգրկում են Մեծ Հայքի համարյա ամբողջ տարածքը: Ըստ Հերոդոտի, բավականաչափ հստակ երևում են նաև հիշյալ սատրապութիւնների բաժանման սահմանները, Ըստ այդմ, արևմուտքից-արևելք դրանք անցնում են Բոնակապան լեռների հարավային ստորոտով, ապա՝ ուղիղ գծով դեպի արևելք— Հայկական Պար լեռնաշղթայի հարավով՝ մինչև Մասիսներ, ապա՝ դեպի հարավ, հետագա Վասպուրականի կամ Կոտուր-Չազրոշյան լեռների ջրաբաժանով (այս հատվածում մոտավորապես այժմյան Թուրք-իրանական սահմանագծով), ապա՝ մեծ Զաքի միջին հոսանքից դեպի արևելք՝ մինչև Զարասպ լեռ, այսինքն՝ մինչև Ուրմիա լճի հարավ-արևմտյան անկյունը: Այսպիսով, Մեծ Հայքը, ըստ Հերոդոտի, բաժանված է եղել ոչ թե Արևմտյանի և Արևելյանի, այլ՝ Հարավայինի (13-րդը) և Հյուսիսայինի (18-րդը), եթե վերջինում նկատի չունենանք Ուրմիա լճի արևմտյան ափամերձ ոչ ընդարձակ տարածքները՝ մինչև Մասիս կամ մինչև Արաքսի հովիտ, ուր փաստորեն Հայաստանի մատիկներն են՝ հայ-մարական խառը բնակչութիւնը:

Ի դեպ, Հայաստանի «մատիկներին» բնակչութիւնը մինչև Արաքսի հովիտ ենթադրելիս, նկատի ունենք երկու փաստ: Մեկը այն, որ ըստ Խորենացու Հայոց Տիգրան Ա թագավորը ավելի քան 10.000 մեղացիների մոտ մ. թ. ա. 553-ին բերել բնակեցրել է Մասիսներին մերձ, Արաքսի հովտում («...յարևելյեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան»), այսինքն՝ բուն Մարաստանին սահմանակից հայկական տարածքներում (Ա, գլ. 1), իսկ մյուսը՝ Հերոդոտի արդեն մեզ ծանոթ երկու տեղեկութիւններն են Պարսից ժովից մինչև Սև ծով բնակվող ժողովուրդների մասին, ուր նշված են պարսիկներ, ապա դրանցից վերև, դեպի հյուսիս՝ մեղացիները, ապա սրանցից վերև՝ սասպեյրները, ապա սրանցից էլ վերև՝ կոլիսերը (տե՛ս 6, 7): Ուրեմն՝ հենց այն բանը, որ Հերոդոտը իր իսկ հիշած «ալարողներին» էլ է մոռացել, կնշանակի վերջիններիս տարածքների արևելյան մասը, այսինքն՝ Մասիսներից արևելք՝ Արաքսի հովիտը («մինչև ի սահմանս Գողթան») համարել է մատիկնական կամ մեղական, իսկ արևմտյանը՝ սասպեյրների բնակավայր:

Մի կարևոր հանգամանք ևս: Մեծ Հայքի հերոդոտյան տվյալ բաժանումը պետք է դիտել որպես հարկային քաղաքականութիւն արտահայտութիւն (իհարկե՛ն հեռավոր նպատակներով) և ոչ՝ վարչա-քաղաքական բաժանում, կամ՝ Հայոց թագավորութիւն անկում, կամ՝ Աքեմենյաններին հպատակութիւն, ինչպես ընդունված է: Հերոդոտը, պարզապես, այդպիսի հիմքեր չի տալիս, իսկ հետհերոդոտյան պատմիչներն էլ՝ Քսենոֆոն («Անաբասիս»), Արրիանոս, Կուրտիոս Ռուֆոս, Մովսես Խորենացի, Ռովմա Արծրունի և ուրիշներ իրենց համապատասխան տեղեկութիւններով (ուղղակի կամ անուղղակի) շարունակում են խոսել

Հայոց ամբողջ թագավորութիւն, նրա ներքին լիակատար անկախութիւն և համանման իրողութիւնների մասին՝ մինչև Աքեմենյան թագավորութիւն կործանումը: Այնպես որ, Հերոդոտի «լուութիւնը» այս հարցերում ևս ճիշտ չի հասկացվել:

Մեկ ուրիշ հարց էլ: Եթե Հայաստանում հաստատված երկու սատրապութիւններն էլ, ըստ Հերոդոտի, հայաբնակ են, ինչո՞ւ նույն հեղինակը 13-րդ սատրապութիւն կազմում հատուկ նշել է նաև «արմեններին» և, կարծեք թե, դրանով տարբերակել մյուսներին:

Այո, խիստ օրինական հարց է, որին, բարեբախտաբար, «ալարողների» առիթով՝ իր վերը նշած «Մեկնաբանութիւն» մեջ, փորձել է պատասխանել ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը: Ըստ նրա՝ «Խնդրի լուծման բանալին... թաքնված է Հերոդոտի աղբյուրների տարաբնույթ նկարագրի մեջ» (տե՛ս Հերոդոտ, Պատմութիւն, Ս. Կրկյաշարյանի թարգմ., էջ 574): Ի բացատրութիւն և ի հաստատումն այս բանի, Գ. Սարգսյանը դիմել է Բիհիսթունի արձանագրութիւն արմեններն պատառիկ-տարբերակին՝ հայտնաբերված Եգիպտոսի Ելեփանտինե քաղաքում, և ցույց տվել, որ արձանագրութիւն պարսկերեն տարբերակի «Արմինայի» փոխարեն արմեններն տարբերակում գրված է՝ րէլ, որը կարելի է կարգաւ Արարատ, Ուրարտու, Արարտ և այլն: «Ահա,— շարունակում է Գ. Սարգսյանը,— նման մի արմեններն բնագրից արված հունարեն թարգմանութիւն մեջ րէլ-ը տվել է հունական «ալարող»... ձևը, որը բազմաթիվ լեզուներում տարածված առաջին ր-ի հետագարձ տարնմանեցման արդյունք է: Այս ձևն էլ, բնականաբար, որդեգրել է Հերոդոտը:

Այսպիսով,— դարձյալ շարունակում է Գ. Սարգսյանը,— պատմագիրը, ունենալով Հայաստանի արևմտյան մասի վերաբերյալ (ըստ մեզ՝ հարավային,— Լ. Շ.) քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկութիւններ, ստացված իր հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լրագրափոսների զրառումներից, ի վիճակի է եղել ներկայացնել նրա սահմանները, ժողովրդի ծագումը (— Լ. Շ.), զբաղմունքները և այլն: Արևելյան (ըստ մեզ՝ հյուսիսային,— Լ. Շ.) մասի վերաբերյալ այդ աղբյուրները լռել են (ինչո՞ւ և ինչի՞ց գիտեք,— Լ. Շ.), և Հերոդոտը նույնիսկ չի իմացել, թե հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում (— Լ. Շ.): Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն (— Լ. Շ.) պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, այն էլ՝ արմեններից արված հունարեն թարգմանութիւններից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու (ոչ, պարսկական տարբերակում հենց Արմինա է,— Լ. Շ.): Այսպես է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը (Հյուսիսային,— Լ. Շ.) բնակեցրել է ալարողներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ հայերն են ապրել, ինչպես այն բխում է Բեհիսթունյան արձանագրութիւն մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից (ուրեմն՝ Հերոդոտը Արմինա կհասկանար, կամ էլ դրա

համարժեք ԻՐԷ-ից՝ Արարատ, և ոչ անպայման Ուրարտու,— Լ. Շ.): Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյություն չունեին (ունեին,— Լ. Շ.), նրանք հայացել էին (միշտ էլ հայ էին,— Լ. Շ.)» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 574—578):

Միջամտելով հարգարժան ակադեմիկոսի գրածին, մեր նպատակն էր հնթաց տեսանելի դարձնել նրա շարադրանքի առարկելիներն ու հակասությունները, հորդաբուխ երևակայությունն ու ժլատ փաստարկումները և այն, որ առաջադրված հարցի բացատրությունը մի անհաղոդ փորձ է միայն՝ անհաջող և անհամոզիչ, քանզի «հիմքերն» են խախտ և անհամոզիչ: Օրինակ, «ալարողներ» ասելով նախապես ուրարտացի ոչ հայեր հասկանալ, նոր ապա՝ հայեր, երբ առաջին հերթին «Արարատ»-ն է երևում և Ուրարտու կոչվածն էլ Արարատի արտասանածն է. կամ՝ Հերոդոտին բռնադատել, որ անպայման, ինչ էլ լինի-չլինի, ուրարտացիներին հիշատակող դառնա, ապա վեճ բացել, թե նրա ժամանակ արդեն հայեր էին, որ ալարողներ-ուրարտացիներն արդեն ձուլվել էին հայերին, երբ «խեղճ» Հերոդոտն ինքը ոչ «Ուրարտու» անուն է լսել և ոչ էլ հիշել. կամ՝ Հերոդոտին վերագրել Հյուսիսային Հայաստանը (ըստ Գ. Սարգսյանի՝ Արևելյան) վատ իմացողի կամ շիմացողի դեր և զրկել լոգոգրափոսներից և այլ աղբյուրներից իրագեկվելու հնարավորությունից և այլն, և այլն, մեղմ ասած, տարօրինակ են (գիտականի առումով), զուտ անկաշկանդ երևակայության արդյունք:

Այսուհանդերձ, սույն պահին էականը վիճելիները չեն, այլ այն, որ Գ. Սարգսյանը առաջին անգամ, թեկուզ միայն «ալարողների» առումով, նկատել է Հերոդոտի հակասությունը (որ նա հայերի մի մասին հայեր է անվանել (արմեններ), մեկ ուրիշ մասի՝ (ալարողներ) և բացատրելու փորձ է կատարել: Ահա, այդ նկատելն ու բացատրելու փորձն է գնահատելին, որպես պատմագիտական շատ կարևոր նորույթ, որպես փաստի արձանագրում:

Մեր կարծիքով, հերոդոտյան տվյալ «հակասության» բանալին, այն էլ ոչ միայն «ալարողներ»-ի, այլև, ինչպես տեսանք, «Պակտյուկե»-ի, արմենների «հարևաններ»-ի, «սասպեյրներ»-ի «մատիեններ»-ի առումներով, պետք է փնտրել ոչ թե «Հերոդոտի աղբյուրների տարբերությունները մեջ», այլ՝ Արմենիա— արմեններ անունների նախնական դործածության աշխարհագրական ոլորտում:

Գաղտնիք չէ, որ Արմենիա-արմեններ անվանումները օտարների կողմից Հայաստանին և հայերին տրված անուններ են, թե ինչպե՞ս և ե՞րբ են առաջացել դրանք, անդրադարձել ենք մեկ այլ առիթով (տե՛ս «Գիրքը դարերի խորքից», Երևան, 1984), իսկ այժմ ուշադրություն հրավիրենք հետևյալին՝ Հայաստանի ո՞ր երկրամասի հայերն են առաջին անգամ այդպես կոչվել և ո՞ւմ կողմից:

Այս հարցերի պատասխանները, բարեբախտաբար, դժվարություն

յն հարուցում, եթե, իհարկե, չեն անտեսվում փաստերը, մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացու համապատասխան հաղորդումները, և ձերբազատվում ենք զանազան անհիմն խճճանք-«բացատրություններից»:

Խորենացու տեղեկություններից երևում է, որ առաջին անգամ Արմենիա-արմեններ էին կոչվելու (նախապես՝ Արամանի (Հայքի)=Հայաստանի) հարավային, մասամբ էլ հարավ-արևելյան ու հարավ-արևմտյան կողմերի հայերն ու նրանց երկրամասերը, ապա նոր՝ դարերի ընթացքում աստիճանաբար դրանք ընդհանրական էին դառնալու միջնաշխարհի և մնացած բոլոր հայերի համար: Այլ կերպ ասած, առաջին հերթին այդպես էին կոչվելու հետագա Մոփք, Աղձնիք, Կաղմեա Տուն (Կորդուք) նահանգներն ու նրանց հայ բնակիչները, որոնք անմիջական սահմանակցությամբ և Արամ նահապետի հաղթական արշավանքներով երևելի դարձան արտաքին աշխարհին՝ մարերին, ասսուրներին և Փոքր Ասիայի բնակիչներին (տե՛ս Խորենացի, Ա, գլ. ԺԲ—ԺԴ): Նախապես կոչվելով՝ Արամանի=Արմանի (ասսուրական անվանաձևը), Թեգ-Արամ կամ Թոգ-Արամա (փոքրասիական), նաև Արիմոյի (հին հունական), այսինքն՝ Արամի մարդիկ, Արամի մարդկանց երկիր, կամ՝ Արամի ցեղ, տուն-տեղ, բնակավայր, որն էլ հետո՝ Արմենիա գրաձևի սխալ ընկալումով դարձել է Արմենիա-արմեններ (ուշ հունական ձև, երևի մ. թ. ա. VI դ. վերջերից): Ի դեպ, շատ ուշագրավ է, որ Խորենացին հատուկ նշել է այս երկու տարբերակները՝ Արմենիք-Արամանիք (այսպես ասած, սեմական ավանդույթ): Արմէն-Արմէնք (հունական ավանդույթ), ինչպիսի տարբերակներով մեզ կոչում է աշխարհը մինչև այսօր՝ Արմանի-էրմանի և Արմեն (Ա, գլ. ԺԲ, վերջը):

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Խորենացու տեղեկություններով ենթադրվող հենց այդ երկրամասերն են համարված արմենների բնակավայրեր ըստ արտաքին աղբյուրների՝ սկսած մ. թ. ա. երրորդ հարավային վերջերից: Օրինակ, Սարգոն Ա ասսուրացու (թագավորած մ. թ. ա. մոտ 1980—1948 թթ.) հանրահայտ արձանագրության մեջ, ի թիվս 17 երկրների, հիշված է նաև Արմանի (=Արամանի) երկիր, որը տեղագրվում է Աղձնիքում, կամ՝ «ուրարտական» կոչված մի շարք արձանագրություններում հիշված է Արմե-Ուրմե երկիր, դարձյալ տեղագրվում է Աղձնիքում, կամ՝ հեթիթական արձանագրություններում՝ Թեգ-Արամ երկիր, տեղագրվում է Մոփքին սահմանակից, Եփրատի ոլորտում, Մալաթիա (=Մելիտինե) քաղաքի շրջակայքում, և ահա Հերոդոտը, ըստ որի՝ արմենները տեղագրվում են Մոփքում, Աղձնիքում, մասամբ Կորդուքում:

Օրինաչափության հասնող այս իրողությունը մի կողմից, մյուս կողմից էլ այն, որ միևնույն աղբյուրներում (նաև ուրիշներում) Արմենիա-արմեններ անուններին կամ նրանց նախաձևերին զուգահեռ հիշված են նաև հայաբնակ այլ երկրամասեր՝ բոլորովին այլ անուններով

(օրինակ, թեկուզ, հեթիթական արձանագրություններից հայտնի Հայասան և Ազգին, Հերոզոտի՝ ալարոդները, սասպեյրները, Պակտյուիկեն Քսենոֆոնի՝ կարդուխները, փասիանները, հեսպերիտները, տաոխները, և այլն, և այլն), բացահայտ են դարձնում, որ Արմենիա, արմեններ անունները սովյալ գործածություններում զուտ մասնակիացնող իմաստ ունեն և բնավ էլ էթնոտարբերություն չեն նշանակում, ինչպես սխալմամբ կարծում են և զանազան թյուրիմացությունների տեղիք տալիս: Այսինքն՝ նույն ժողովրդի տարբեր հատվածներին տարբեր անուններով, հիմնականում երկրամասերի անուններով կոչելու շատ սովորական մի երկվույթ, որը հատուկ չէ միայն հայերին, կամ էլ՝ հնագույն ու հին դարերին:

Այսպիսի օրինակները բազմաթիվ են, անգամ ընտրելու հնարավորություններն են համարյա անսահմանափակ, սակայն բերենք դրանցից երկուսը՝ երբ ընդհանրական անունը նաև մասնակիացնող է հանդես գալիս:

Հանրահայտ է, որ հույները կամ հելլենները իրենց իսկ՝ հույն հեղինակների կողմից (ուրիշներից ևս) կոչվել են նաև աթենացիներ, աթալացիներ, բեովտացիներ, դորիացիներ, դելոսցիներ, դելփյաններ, էգինացիներ, թեսալացիներ, լակեդեմոնացիներ, լոկրիացիներ, կիպրացիներ, կորնթացիներ, հոնիացիներ, մակեդոնացիներ, միլետացիներ, միտիլենացիներ, սպարտացիներ, փոկեացիներ և այլն, և այլն, երբ հելլեն-հելլադացիներ անունը տրվում էր հիմնականում բուն Հելլադայի բնակիչներին: Չի խանգարել նաև, որ սրանք ևս (հելլադացիները) զուգահեռ կոչվեն իրենց երկրամասերի անուններով:

Կամ՝ սլավոնները կոչվել են նաև պոլյաններ, կրիվիչներ, դրևլյաններ, ուլիչներ, տիվերցիներ, վյատիչներ, իլմենյաններ, սևերյաններ և այլն, իսկ ընդհանրացնող անունը պահպանվել է միայն սլավոններ և սլովակներ անուններում:

Ահա այս, կարելի է ասել, համաշխարհային սովորույթի համաձայն, որը առկա է նաև այսօր, պետք է ձերբազատել Հայաստանը բազմացեղայնության բարդույթից ու խճճանքներից՝ սոսկ մակերեսային տպավորությամբ ստեղծված: Սակայն հեռուն շփանք: Սույն պահին արմենների հիշատակումը Հերոզոտի մոտ, ի թիվս նրա իսկ հիշած մյուս հայերի, պարտավոր ենք հասկանալ մասնակիացնող իմաստով, նրանց միջև չգնելով էթնոտարբերություններ, Այս իրողությունը, ինչպես տեսանք, ոչ միայն Հերոզոտի, այլև նախահերոզոտյան արտաքին, խիստ հավաստի աղբյուրների թեկադրանքն է, քանզի նրանց վկայությունների հանրագումարը առավել հստակ է ուրվագծում նախահերոզոտյան Հայաստանի տարածքն ու սահմանները, ինչպես նաև՝ էթնոպատկանելությունը (= հայաբնակությունը) և ավելի է պարտավորեցնում այդպես մտածելու:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի մասին հերոզոտյան տեղեկությունների այս քննությանը (գուցե փոքր-ինչ էլ շեղվելով բուն խնդրից), մեր նպատակն էր ցույց տալ, որ նրա և նրան նախորդած արտաքին աղբյուրների միջև էական տարբերություններ չկան, որ էական տարբերություններ չկան նաև նրանց ու հայ պատմիչների միջև և այս բոլորը միասին ավելի ու ավելի են խարխուլում «Ուրարտու» կոչվածի «ոչ հայկականության» տեսությունը, խարխուլում ոչ միայն իրենց համատարած լուսթյամբ, այլև հակառակն ապացուցող անբեկանելի փաստերով:

ՀԱՅ-«ՈՒՐԱՐՏ» ԼԵՉՎԱԿԱՆ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Ուրարտերեն» կոչված լեզուն գիտությունը հայտնի է ընդամենը 110 տարի, այսինքն՝ 1880 թվականից, երբ Ստանիսլավ Գյուլյարը վերծանել սկսեց Հայաստանում հայտնաբերված սեպագրերը:

Այսօրվա դրությամբ հայտնի են «ուրարտական» կամ Վանի թագավորների շուրջ 500 արձանագրություններ, որոնք բաղաձայն էլ գտնվել են պատմական Հայաստանի, այսինքն՝ Մեծ և Փոքր Հայքերի տարածքում, մասնավորապես՝ Վան քաղաքում և Վանա լճի շրջակայքում:

Այս արձանագրություններից շատերը դեռևս իր ժամանակին (մ. թ. V դար) առաջին անգամ տեսել ու նկարագրել է Մովսես Խորենացին: Խոսելով Ասորեստանի թագուհի Շամիրամի՝ Հայաստանում կատարած գործունեության մասին (մ. թ. ա. XX դարի երկրորդ կես), նա գրում է. «Իսկ քարաժայռի բոլոր երեսը հարթելով (Խոսքը Վանի միջնաբերդի քարաժայռի մասին է.— Լ. Շ.), ինչպես գրչով հարթում են մեղրամուր, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհի շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ էր հաստատում» (Ա, գլ. ԺԶ):

Շատ ավելի ուշ Վան քաղաքի և շրջակայքի 42 արձանագրություններ գտավ, պատճենահանեց ու նկարագրեց Ֆ. Ս. Շուլցը, երբ Ֆրանսիական «Ասիական ընկերության» կողմից 1827 թվականին այդ նպատակով գործուղվեց Արևմտյան Հայաստան: Շուլցի ընդօրինակած արձանագրությունները հրատարակվել են 1840 թվականին: Այնուհետև՝ հաջորդաբար հայտնաբերվել են (նաև պեղումների ընթացքում) նորանոր արձանագրություններ, կազմվել են բնագրերի նոր և առավել ընդգրկուն ժողովածուներ, Այսպիսի ընդգրկուն ժողովածուներից են անգլիացի գիտնական Ա. Սեյսի հրատարակությունը «Բրիտանական Ասիական ընկերություն» հանդեսի էջերում՝ սկսած 1882 թվականից, Հ. Սանդալյանի ժողովածուն՝ հրատարակված 1910 թ., Վիեննայում («Les

inscriptions cuneiformes urartiques» վերնագրով), Բ. Նիկոլսկու մասնակի ժողովածուն (1896-ին), ուր ամփոփված են Անդրկովկասում մինչ այդ հայտնաբերված արձանագրությունները, վերջապես, Գ. Մելիքիշվիլու 1960 թ. հրատարակած ժողովածուն՝ «Урартские клинообразные надписи» խորագրով:

Հայաստանում հայտնաբերված շուրջ 500 սեպագիր արձանագրությունները տարբեր են ըստ ծավալների: Ամենաընդարձակը բաղկացած է շուրջ 400 տողից, որը Արգիշտի Ա-ի թողած, այսպես կոչված, Խոփոսյան տարեգրությունն է՝ Վան քաղաքի միջնաբերդի ժայռակոփ պատերին, իսկ ամենահամառոտները բաղկացած են ընդամենը 2—3 բառերից: Մավալային առումով ևս ոչ բոլոր արձանագրություններն ունեն հավասարաչափ արժեք:

Ուրարտական կոչված արձանագրությունների վերծանումներով զբաղվել են դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներից: Եղել է վերծանման երեք փորձ:

Արևելագետ դոկտոր Մորդմանը, ապա նաև Հ. Սանդալյանը փորձել են այդ արձանագրությունները վերծանել հին հայերենի (գրաբարի) օգնությամբ և ընթերցել են հայերեն: Ցավոք, նրանց վերծանման փորձը և ընթերցումը համարվեցին ոչ գիտական, արհամարհվեցին ու տրվեցին մոռացման: Մերժողական վերաբերմունքի հիմնական պատճառն այն էր, որ Մորդմանն ու Սանդալյանը, ի թիվս շատ արձանագրությունների, հայերեն էին ընթերցել նաև Հայաստանում հայտնաբերված ասուրերեն գրված մեկ-երկու արձանագրություն:

Ֆրանսուա Լենորմանը, իսկ հետագայում Նիկոլայոս Մառը առաջարկում էին և փորձում ուրարտական կոչված արձանագրությունները վերծանել վրացերենի միջոցով, որը ևս ոչ միայն շոշափելի արդյունքներ չբերեց, այլև ավելի անհավանական երևաց, քան հայերենով վերծանելու փորձը:

Վերծանման մյուս փորձի հիմնադիրը դարձավ Ֆրանսիացի ասուրագետ Ստանիսլավ Գյուլյարը՝ 1880 թ.: Վերծանման համար, կամ որպես վերծանման բանալի Գյուլյարը օգտագործել է ուրարտական կոչված արձանագրությունների, այսպես ասած, «անեծքի բանաձևը», կամ «անեծքի ֆորմուլան»: Ավելի ճիշտ, այդ բանաձևերում հանդիպող որոշ բառերի կրկնություններ և բայական վերջավորությունների ընդհանրություններ, ինչպիսի կրկնություններ ու ձևեր կային նաև արդեն վերծանված ասուրական արձանագրությունների «անեծքի բանաձևերում»: Եվ այսպես, համադրումների ու համեմատությունների միջոցով, ասուրերենի օգնությամբ, Գյուլյարին հաջողվում է հասկանալ ուրարտական կոչված արձանագրությունների «անեծքի բանաձևը», ընդհանրապես, առանձին բառերի իմաստը՝ մասնավորապես: Դա էլ, այսպես ասած, դուռ է բացում դեպի ուրարտական կոչված անծանոթ լեզվի հնչյունական համա-

կարգը, հետևյալ անցումներով՝ աստուրական հնչյունական համակարգից դեպի ուրարտական կոշված լեզվի բառիմաստների հայտնաբերում, իսկ ուրարտական կոշված բառերից էլ դեպի նույն լեզվի հնչյունական համակարգը:

Վերծանման այս փորձը շուտով ընդունելի համարվեց, մասնավորապես՝ անգլիացի գիտնական Ա. Սեյսի ջանքերով: Օգտվելով Գյուլյարի առաջին քայլերից, Սեյսը վեր հանեց ուրարտական կոշված արձանագրությունների համարյա ամբողջ բառապաշարը, նշեց այդ «լեզվի» քերականական ձևերը, նույնիսկ տվեց ուրարտական կոշված լեզվի քերականության ուրվագիծը:

Հաջորդ ուսումնասիրողները՝ Յ. Տրիդրիխ, Ա. Գյոտցե, Գ. Ղափանցյան, Բ. Պիտտովսկի, Ի. Դյակոնով, Գ. Մելիքիշվիլի, Գ. Զահուկյան և ուրիշներ վերծանումը ավարտուն համարելով ու վերջնական, հիմնական ուշադրությունը դարձրել են ուրարտերեն կոշված լեզվի բառապաշարին, քերականական ձևերին ու օրենքներին, դրանց բացահայտմանն ու բացատրությանը, այլ լեզուների հետ նրա ունեցած աղերսներին կամ ազգակցությանը, անվանաբանության, տեղագրության, դրանց ճշգրտումների և համանման հարցերի վրա:

Ահա այս վերծանման և դրան հետևող ուրարտագետների ջանքերով (նկատի ունենք մեր դարի բոլոր ուրարտագետներին) ստեղծվել են մի շարք պատկերացումներ, այնպես որ կարող է նույնիսկ զարմանալի երևալ հակառակն ասված ամեն մի խոսք, անգամ հիմնավոր խոսքը: Առաջին հերթին նկատի ունենք այն, որ Վանի թագավորների արձանագրությունների լեզուն համարվում է ոչ հայերեն, առանձին, ուրույն լեզու, որ այն, իբր, ծագումնաբանական ազգակցական կապ ունի միայն խուրրիերենի հետ: Սա է փաստորեն մեզ հետաքրքրող հարցերի հարցը, ուստի և խոսենք փոքր-ինչ հանգամանորեն՝ սկսելով, այսպես ասած, խուրրի-«ուրարտ» լեզվական կապից:

Ինչպես տեսանք, խուրրիների և Ուրարտու կոշված երկրի բնակիչների միջև ազգակցական որևէ կապ չի եղել, որ եղել են սոսկ թեթևակի առնչություններ, այն էլ սահմանափակ տարածքում և կարճ ժամանակով: Բավական է ասել, որ խուրրիները ոչ մի աղբյուրով և ոչ մի արձանագրությամբ Հայաստանի բնակիչ չեն համարված: Ոչ էլ մշակութային արժեքների նմանություն կա նրանց միջև: Նրանց լեզվական ազգակցությունը ևս չի ապացուցված, ավելի ճիշտ, ապացուցելու համար համոզիչ փաստեր չկան: Բավական ենք համարում նորից բերել ակնավոր լեզվաբան Գ. Զահուկյանի եզրակացությունը խուրրի-ուրարտ լեզվական կապի և ազգակցության մասին: «Ներկայումս, — գրում է նա, — մի շարք գիտնականների ջանքերով (Յ. Տրիդրիխի, Յ. Բորքի, Ա. Գյոտցեի, Գ. Ղափանցյանի, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի և ուրիշների) հաստատված է (համարվում, — Լ. Շ.) խուրրիտական և ուրարտական լե-

զուների ազգակցությունը: Այդ լեզվաբանությանը անվանում են խուրրի-ուրարտական կամ ալարոդյան: Ի. Մ. Դյակոնովի կողմից փորձ է արվել գրելու այդ ընտանիքի համեմատական քերականությունը, և նույնիսկ վերականգնելու խուրրի-ուրարտական նախալեզվի սկզբնական տեսքը: Սակայն, ցավոք, (նրա) մի շարք դատողություններ խոսում են այդ փորձի վաղաժամության մասին՝ շատ եզրակացություններ հենվում են սոսկ եզակի օրինակների վրա, մեծ տարբերություններ կան այդ լեզուների հնչյունաբանական կառուցվածքում, չեն սահմանազատված փոխառությունները բուն բառապաշարից, բացատրվող (համեմատվող) բառերի ընդհանուր մասը չի ներշնչում (= չի համոզում), չկա համապատասխանություն թվականների հարցում և այլն: Այս բոլոր հարցերի լուծումը ապագայի գործ է» (տե՛ս «Взаимотношение...», 1967, էջ 13):

Ըստ ամենայնի ճշմարիտ է հարգարժան լեզվաբանը, նույնիսկ՝ քիչն է նշել: Ավելի քան 50-ամյա խիստ ջանադիր պրպտումներից ու համեմատություններից հետո, իրոք, այդպիսին է խուրրի-ուրարտ, այսպես ասած, «լեզվական կապը», որը բնավ էլ արյունակից կամ ազգակից լեզվաբանությանի արտահայտություն չէ, և հույս չունենանք, թե ապագան այդքան անհաշտելի տարբերություններին լուծում կտա, կամ՝ կհաշտեցնի:

Համոզված ենք այս բանում ոչ միայն այն պատճառով, որ շատ ակնավոր լեզվաբանների ավելի քան 50-ամյա ջանադիր պրպտումները հիմնավոր ու համոզիչ արդյունքի չեն հասցրել (ապացույց՝ Գ. Զահուկյանի եզրակացությունները): Ոչ էլ այն պատճառով, որ բազում փաստեր տարբեր ուղիներով հաստատում են Հայք-Հայաստանի հայաբնակ լինելը նաև հիշյալ դարերում, այլև այն պատճառով, որ «ուրարտ» անունով ժողովուրդ և, հետևաբար, «ուրարտերեն» կոշված լեզու գոյություն չի ունեցել: Քանիցս ասել ու նշել ենք, որ այդ բանը հաստատող ոչ մի հատիկ փաստ չկա, այսինքն՝ չի հաստատվում աղբյուրագիտորեն: Ընդհակառակը, աղբյուրների բոլոր տվյալները դրա դեմ են:

Ինչ վերաբերում է ուրարտական կոշված արձանագրությունների արդի վերծանված լեզվին կամ, ավելի ճիշտ, վերծանված համարվող լեզվին, այլ բան չէ, քան ոչ բավարար վերծանումով ստացված պատրանք-թյուրիմացություն, որը նման չէ մեռած ու կենդանի լեզուներից որևէ մեկին: Նման լինել չէր էլ կարող, քանի որ այն տարբեր լեզուների՝ ասուրերենի, խեթերենի, խուրրիերենի, հայերենի և այլնի տարբերով կառուցված, այն էլ՝ մեծամբ աղավաղյալ տարբերով կառուցված, շինծու լեզու է: Դրան է հանգեցրել Ս. Գյուլյարի վերծանման բանալին ու վերծանումը: Ի դեպ, եթե նմանություն էլ կա, ապա՝ ավելի շատ հայերենի հետ, քան մեկ ուրիշ լեզվի, չնայած դրանք էլ զուտ մոտավոր են՝ թե՛ անվանաբանության մեջ, թե՛ բառապաշարում, թե՛ քերականա-

կան ձևերում: Եվ, առհասարակ, չի կարող լուրջ արժեք ունենալ և մտավոր չլինել գոյություն չունեցող լեզվի հետ ցանկացած համեմատություն: Պարզապես, համեմատելին պետք է համեմատվողն էլ ունենա:

Այս ամենի հիմքերի հիմքն ու պատճառը Գյուլյարի վերծանման դեռևս պակասավոր բանալին է, որը դեռ չհիմնավորված, կամ՝ բավարար չափով չհիմնավորված, համակողմանի քննություն չբռնած, հրաշագործ միջոցի ուժ է ստացել: Բավական է ասել, որ Գյուլյարը այդ բանալիով ուրարտական կոչված, այսինքն՝ Վանի թագավորների կողմից օգտագործված սեպագրերին ասուրական հնչեղություն է տվել և, փաստորեն, ասուրական հնչյուններով ուրարտերեն կոչված շինծու բառեր է ստացել: Ուղղակի նշենք, որ սա է սխալների սխալը և ուրարտագիտության մյուս՝ ածանցյալ սխալների ակունքը, Դրա վրա են կառուցված ուրարտագիտության ավելի քան 100-ամյա ուսումնասիրությունները կամ տեսական հարցերը՝ ուրարտական կոչված բառերի ու անունների համեմատություններ ու ստուգաբանություններ, քերականական ձևերի ուսումնասիրություններ, հայ-ուրարտական աղբյուրների քննություններ և այլն: Այնինչ, բազում լեզուների ու նրանց օգտագործած այբուբենների կամ գրանշանների օրինակներով կարելի է ցույց տալ, որ ասուրական այս կամ այն սեպանշանի արտասանությունը (պարտադիր չէ բոլորը) կարող էր այլ արտասանություն ունենալ մեկ ուրիշ լեզվում, տվյալ դեպքում՝ ուրարտերեն կոչված լեզվում, իսկ դրանով էլ պայմանավորված են վերծանվող լեզվի թե՛ բառաձևերը, թե՛ բաղմաստները, թե՛ քերականությունը, մի խոսքով՝ լեզուն ընդհանրապես: Այնպես որ, նույնիսկ մեկ կամ երկու սեպանշանի անճիշտ արտասանությունը կարող է ավերակիչ դեր ունենալ վերծանվող, այն էլ՝ անհայտ լեզվի համար, աղավաղյալ տեսքով ներկայացնել այդ ամբողջ լեզուն: Սա վերծանման և լեզվաճանաչողության ամենատարրական օրենքն է, որը, ցավոք, չի գնահատվել տվյալ դեպքում: Ավելի ճիշտ, ցուցաբերվել է անհարկի շտապողականություն՝ հիմնաքարերը դեռ չդրած զբաղվել են զեղազարդման երևակայական աշխատանքներով: Բանն այնտեղ է հասել, որ այդ հիմնաքարի և շտապողականության պատճառով գիտությունը մինչև օրս անհայտ է ուրարտերեն կոչված լեզվի հնչյունական համակարգը, ավելի ճիշտ, ինչպե՞ս են արտասանվել ուրարտական կոչված արձանագրությունների սեպանշանները տեղում: Օրինակ, մեր օրերի ամենահմուտ ուրարտագետներից մեկը՝ Գ. Մ. Մելիքիշվիլին, հետևյալն է գրել այդ առթիվ. «Առայժմ (այսինքն՝ 1960 թ. դրությամբ՝ Ն. Շ.)... մենք ի վիճակի չենք պարզելու «ուրարտական» նշանների իսկական արտասանությունը և ստիպված ենք դրանց տալ նույն հնչյունալին նշանակությունները, որպիսիք նրանք ունեին ասուրերենում»:

Այո, այստեղ ասված է ամբողջ ճշմարտությունը: Այստեղից էլ հարց է առաջանում, եթե դեռևս պարզ չէ «ուրարտական» կոչված, կամ

Վանի թագավորների օգտագործած սեպանշանների իսկական արտասանությունը, էլ ի՞նչ հիմքերով, կամ ի՞նչ իրավունքով է ասվում ու ասվում, թե գիտենք նույն նշաններով գրված արձանագրությունների իսկական լեզուն, կամ՝ էլ ի՞նչ հիմքերով և ի՞նչ իրավունքով է ասվում, թե դա հայերենը չէ, և դրան լուրջ փաստի արժեք է տրվում բանավեճերի ժամանակ, թե, տեսնե՞ք, արձանագրությունների լեզուն հայերենը չէ, հետևաբար դրանց գրողներն ու կարդացողները հայեր չէին, այլ՝ «ուրարտներ», թե մ. թ. ա. IX—VII դարերում Հայաստանի բնիկները հայեր չեն եղել, այլ՝ «ուրարտներ» և այլն, և այլն:

Հարկ է խոստովանել, որ այս հարցում անելիքները դեռ շատ են: Պարզապես անհրաժեշտ է դիմել վերծանման նոր փորձի, այսինքն՝ համակողմանիորեն ու հիմնավորապես պատասխանել այն անպատասխան մնացած հարցին, թե այստեղ՝ Ուրարտու կոչված երկրում, կամ՝ Վանի թագավորությունում ինչպե՞ս են արտասանվել սեպանշանները, ավելի ճիշտ, որ սեպանշանը ի՞նչ նոր արտասանություն է ունեցել, կամ նոր արտասանություն ունեցե՞լ է, թե՛ չի ունեցել: Քանի դեռ չի գտնվել այս հիմնահարցի հիմնավոր ու հանգամանալի պատասխանը, անհնար է խուսափել պատահականություններից ու սխալներից, ինչպիսի վիճակի հետ, փաստորեն, եղած վերծանումով ամեն քայլափոխի առնչվում ենք:

Այսուհանդերձ, թող այն պատկարեցումը շտապվի, որ ուրարտագիտությունը անցած ավելի քան 100 տարում նվաճումներ չի ունեցել: Ընդհակառակը, նվաճումները ևս ակնհայտ են, և կարևոր ենք համարում նշել մի քանիսը:

Առաջին, Վանի թագավորների թողած արձանագրությունների հայտնաբերումը, նկարագրումը և հրատարակումը: Այս գործը սկսվել է 1827 թվականից և շարունակվում է:

Երկրորդ, այն բանի վերջնական ապացուցումը, որ Վանի թագավորների թողած արձանագրությունների լեզուն ասուրերենը չէ, բացառյալ Սարղուր Ա-ի՝ ասուրերեն գրած 10-ը արձանագրություններից և երկլեզվյան երկու արձանագրությունների՝ Իշպուինի թողած Քելիլինի և Ռուսա Ա-ի թողած Թոփուզավայի քարակոթողները:

Ասում ենք՝ «վերջնական ապացուցում», քանի որ ուրարտական կոչված արձանագրությունների նշանները կարդացվել են ասուրական արտասանաձևերով, սակայն արդյունքում ասուրերեն լեզու չի ստացվել:

Երրորդ, ասուրերենի, խեթերենի և այլ լեզուների օգնությամբ հաղողվել է առանձնացնել ուրարտական կոչված արձանագրությունների գաղափարագիր նշանները, օրինակ՝ աստված, թագավոր, երկիր, քաղաք, բերդ և այլ գաղափար արտահայտող նշաններ, որոնք բավականաչափ նպաստել են արձանագրությունների բովանդակությունները հասկանալուն: Իրավ է, այդ նշանները գիտության մեջ ընկալվում են ասուր-

րերեն կամ խեթերեն, կամ խուրրիերեն, ապա՝ թարգմանվում, սակայն կարևորը դրանց ճանաչումն ու առանձնացնելն է, որը, ինչ խոսք, վերժանվող լեզվի համար մեծ ներդրում է:

Չորրորդ, ըստ եղած վերծանման, ուրարտական կոչված արձանագրություններից հայտնի են դարձել բազում տեղանուններ (դրանք երկրների, քաղաքների, այլ բնակավայրերի անվանումներ են (տե՛ս Н. Арутюнян, Топонимика, Урарту, 1985), որոնցից շատ շատերը տեղագրորեն և անվանապես նույնանում են հայկական տեղանունների հետ և դարձյալ նպաստում արձանագրությունների բովանդակությունները հասկանալուն: Այսուհանդերձ, ելնելով վերծանման արմատական սխալից, մտածելի է, որ արձանագրությունների բազում այդ անվանումները (բոլոր) դեռ ճշգրտման կարիք ունեն, որ դրանք աղավաղված են ասուրական արտասանաձևերով: Օրինակ, ասենք, ոչ թե Աբիլիանի կամ Աբիլիանիեխի, այլ՝ ուղղակի Աբեղեանե, ոչ թե Ագա երկիր, այլ՝ Արա երկիր (= Արայի երկիր— Այրարատ), ոչ թե Ալզի, այլ՝ Աղզի (= Աղձնիք), ոչ թե Ալիա, այլ՝ Աղի (= Աղիովիտ), ոչ թե Մուլուկու, այլ Մուլուկ (= Մուլուկ), ոչ թե Ախուրիանի, այլ՝ Ախուրյան, ոչ թե Բաբիլունի այլ՝ Բաբելոն, ոչ թե Գիանիանի, այլ Գառնի, ոչ թե Դայանի, այլ Տայֆ և այլն:

Եվ այսպես, կարելի է օրինակների թիվը կրկնապատկել ու տասնապատկել: Ինչպես տեսնում ենք, սուսկ շնչին շտկումներ են պետք, որ արձանագրությունների անվանումները հայեցի հնչեն: Իսկ դա նշանակում է, որ վիճարկվող վերծանումը այնքան էլ մերժելի չէ, որ այդ վերծանումով քիչ սեպանշաններ են անձիշտ արտասանվում, այսինքն՝ ոչ տեղաբնիկների արտասանությամբ: Ահա, այդ քիչն էլ (առայժմ դժվար է ասել քանիսը) պետք է ճշգրտվի նոր վերծանումով կամ լրացյալ վերծանումով: Ի դեպ, նույնացող տեղանունները անփոխարինելի միջոց են նոր վերծանման համար: Այս իսկ առումով առանձին մասնագետների կարծիքը, թե՛ «Ուրարտու անունից հրաժարվելու դեպքում պետք է հրաժարվենք հայկական տեղագրություն... մեջ հաստատուն տեղ գրաված անուններից» (Գ. Տիրացյան, ՊՔԶ, 1985, թիվ 1, էջ 196), խիստ ապակողմնորոշող մտավախություն է, զգացմունքների վրա ազդելու թույլ միջոց, որովհետև ոչ թե հրաժարում, այլ առավել հիմնավաճ և ճշգրտված ընդունում է առաջարկվում: Եվ առհասարակ ճիշտ չէ մտավախությունը հակադրել փաստերին, սարսափել նախապաշարումների (դոգմաների) կորստից:

Չինգերորդ, ուրարտագիտության մեծագույն նվաճումներից է նաև այն բանի իմացությունը, թեպետ առայժմ անտեսված, որ «ուրարտական» կոչված արձանագրություններում չի հիշատակված հայաստանյան ոչ մի ցեղանուն, ուրեմն՝ Հայաստանում ապրող ոչ մի ցեղ կամ ցեղամիություն ըստ այդ արձանագրությունների նշել հնարավոր չի: Ավելին, կարծեք թե հատուկ նպատակով (երևի ապագա սերունդներին

սխալից զերծ պահելու համար) արձանագրող վարպետները շփոթմունքի որևէ տեղ չեն թողել: Այն է՝ երկրանունները պարտադիր իրենց գաղափարագիր նշանը ունեն, ցեղանունները կամ էթնոանունները՝ իրենց և, ահա, հայաստանյան անվանումներում ամենուր երկիր նշող գաղափարագիրն է դրված: Իսկ այն բանը, որ առանձին ուսումնասիրողներ այս ակնբախ փաստը դեն դրած (նաև ուրիշ փաստեր) և համառորեն բոլոր երկրանունները նաև ցեղանուն են հասկանում (տե՛ս թեկուզ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիան», Երևան, 1981), բացառապես հիմնադուրկ է, քմահաճ և կապ չունի ո՛չ ճշմարիտ գիտության, ո՛չ էլ գիտականության հետ:

Վեցերորդ, պակաս նվաճում չէ նաև, որ վիճարկվող վերծանման շնորհիվ համարյա հստակ ու հիմնավոր գիտենք արձանագրություններում նշված թվականների նշանները (նկատի ունենք թվական անունը): Այս սեպանշաններում նույնիսկ շատ հստակ ու որոշակի օրինաչափություն է նկատվում:

Յոթերորդ, վանի թագավորների արձանագրություններում, ըստ եղած վերծանման, ընթերցված են հարյուրից ավելի բառեր, որոնք և՛ իմաստով, և՛ արտասանաձևերով նույնանում են հայերենում գործածվող բառերի հետ: Ներկայացնենք հետևյալ աղյուսակի տեսքով:

Թիվ/Թիվ	«ուրարտերեն»	հայերեն
1	2	3
Նմանություններ ըստ Գ. Ղափանցյանի		
(տե՛ս Գ. Բ. Ջանուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1967, էջ 428—429)		
1	abilid = ավիլի-միացնել, ավիլացնել	— ավելի— հավելում
2	baba = բաբա— լեռ, սար	— բաբա— բլուր
3	ebani = էվանի— երկիր	— ավան— վան— բնակավայր ցույց տվող վերջ-ց
4	euri = էուրի— տիր	— որեար— մարդիկ, ժողովուրդ, տերեր, մեծեր, տիրորդի
5	*hat = (hatubi)— կտրել, բաժանել	— հատանել— կտրել, բաժանել
6	hus = հուս— հոս— ցցել	— հոսել
7	qi(u)ra = գիուրա— հող	— երկիր
8	pahini = պահինի— արջառ, եղ, խոշոր եղջեր. անասուն	• մվոյոյ 'սոմմո 'մոյոտո — գոյոյո — պախրա
9	pili = պիլի— ջրանցք	— պեղել— փորել
10	Sani = սանի— աման	— սան— կաթսա
11	Serd = շերդ— բաժանել, առանձնացնել, ճեղքել	— շերտ— շերտել— բաժանել, մասնատել
12	uiri = գիրի— պարարտ	— գեր— գիրով
13	uiri = գուրի— պարարտ	— հյուր— լավ խնամվող մարդ
14	ul = ուղ— գնալ, ուղևորվել	— ուղի— ճանապարհ

* Այստեղ և այսուհետև տեխնիկական պատճառներով տարբերիչ նշանները չեն դրվում: Խմբ.:

1	2	3
15	ulh = ուղիս — ոռոգել, հոսեցնել	— ուղիս — ոռոգել, հոսեցնել
16	uduli = ուղիս — խաղող, խաղողի այգի	— տուլի (տողի) — վայրի խաղող, խաղողի որթ
17	sue = ծուկ — ծով, լիճ	— ծով
18	sisuli = ծիսուլի — ծես, արարողություն	— ծես — ծիսակատարություն, արարողություն
19	urh = urpu = ուրփ — ուրփու — զոհել	— որ(ո)փել — որփել — որևէ հեղուկ զդալով կամ բաժակով լցնել ու թափել նույն ամանի մեջ
20	uruli = ուրուլի — հոգի (°)	— ուրու-ուրուական — տեսիլք, ցնորք
21	ueli = գուեղի — զորագունդ, ժողով, հավաք, ջոկատ, աշխարհագոր	— գեղ — գեղ-գեղ-գեղ-ք
22	inokani = ինուկանի — նույն այլ	— ինքն — ինքեան
23	istini = իստինի — այստեղ	— աստէն — այստեղից
24	edini = էդինի — այնտեղից	— անդէն — այնտեղից
25	edia = էդիա — այնտեղ	— էնտի — այնտեղ
26	edini = էդինի — հետևից եկող	— ետինք — ետ մնացող, հետևից եկող
27	mese = մեսե — տուրք	— մեսիմ — նվիրել
28	sutug = շուտուգ — ավերել, պոկել, շորթել, հեռացնել	— շտոգանել — խառնել, բաժանել, քանդել
29	armuzi = արմուցի — սերունդ, ընտանիք	— արմ-պարմ — արմատ-սերունդ, ցեղ
30	seri-ser = սերի-սեր — առանձին, բարձր	— սար — բարձունք, նաև՝ սարակ — գագաթ
31	ulquse = ուլզուսե — առողջություն	— ողջ — ողջություն
32	iph = իպիս — ջարդել, փշրել	— փխուր — փշուր
33	kapi = կապի — շափի միավոր, ինչ-որ շափ	— կապիճ — մի շափ
34	kapi = կապի — կապ	— կապ — կապոց, նաև որպես շափի միավոր
35	patarı = պատարի — քաղաք	— պատ — պատել-պատենել

Նույնություններ ըստ Հր. Աճառյանի
(տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, ՀԼՊ, էջ 429)

36	abilidu = ավիլիդու — անլի, յանլուլ (կրկնվեց)	— անլի, յանլուլ
37	atu = ատու — ուտել	— ուտել
38	agu = տանել, ածել	— ած — ած+եմ
39	arpiuse = առնիուսե — արարք, առնել	— առնել — տիրել, անել, շինել
40	arpiuse = մեծագործություն, հերոսություն	— առնել — գրավել
41	aliki = ալիկի — այլ ոք	— այլ ոք
42	harharsu = խարխարչու — քանդել, կործանել	— խարխարել — քանդել, կործանել
43	iese = իեսե — ես	— ես
44	giura = գիրգրա — երկիր, գավառ	— գավառ, երկիր
45	paru = պարու	— բռնել
46	susi = սուսի	— պարիսպ (°)
47	susi = սուսի — սոսիի տաճար	— սոսի — պաշտամունքի ծառ
48	sia = շիա — շուկ	— շուկ — չվել
49	teru = տերու — դիր	— դիր
50	uli = ուլի — այլ	— այլ
51	ulise = ուլիսե — ուրիշ	— ուրիշ
52	ui = ուի — ու	— ու

Այլ նույնություններ Գ. Զահուկյանի նշած «ուրարական» բառերի հիման վրա* (տե՛ս «Взаимоотношение...», Ереван, 1967, էջ 18—53)

53	bause = բաուշե — խոսք, հրաման, իր, առարկա, բան	— բան — խոսք-ասելիք, իր, առարկա, նաև՝ բան-բաս-ել
54	gie = գիե — գինու մտան	— վիհ — խոր փոս, անդունդ
55	andani = անդանի — դաշտ, մարզ	— հանդ — անդառառան, դաշտ են
56	uedianiգեդիանի — կին	— գեդանի — հիմն. գեդանի կին
57	makuri = մակուրի — գթասիրտ	— մաքուր, նաև՝ ազնիվ, անշահ
58	tase = տասե — ընծա, նվեր	— տուրք — տրվելիք, տալիք, հարկ
59	edi = էդի — տալ, հանձնել	— ետ-ետու — տվեց, տվեցի
60	kuri = կուրի — ոտք	— կուռ — ձեռք
61	zalu = սալու — փայտյա առարկա	— սալա-սլա — փայտյա ճյուղերից գործած իր
62	zilobie = ջիլիլիե — ցեղ, ընտանիք	— ցեղ — սերնդակից, ցեղակից, արյունակից
63	zarie = ծարիե — պողատու այգի	— ծառ — պողատու, ոչ պողատու
64	badusie = բադուշիե — վեհ, վսեմ, փառահեղ, մեծաքանի են	— պատուելի — պատարժան
65	kut-kutia = կուտ-կուտիա — շարժվել, հասնել, տեղաշարժել	— կուտել — կուտակել
66	aptini = փտինի — կողմ	— ափ — կողմ, եզր
67	iphu = իպիսու — ջարդել, կտրել, փշրել	— խփել — հարվածել, հետևանքը նաև՝ ջարդել, փշրել, կտրել
68	tegu = տեգու — տապալել, զլորել, հաղթել, շախախտել, նվաճել են	— թեկ-թեկն ածել — արհամարհել հեռանալ
69	tamh = տամխ — հեռացնել, հեռու տանել, մեկուսացնել	— տալ — բաժանել, մաս հանել
70	tur = տու — փշրել, ոչնչացնել	— տալ — տուր ու դմրոց, խփել, հարվածել
71	taragie-targini-tardini = ուժեղ, հզոր, մեծազոր	— տեր — իշխող, հզոր, մեծազոր
72	taramani = տարամանի — ինչ որ կառույցի անվանում	— դարան — թակարդ, փակոց
73	gab-gar, gab-gas = տիրել, գրավել, դավթել	— կապկապել
74	gargarani = գարգանի — զրահ, պաշտպանական միջոց	— կառկառ — ամրակառույց, անառիկ բերդ, ամրոց («պահելի կառկառի»)
75	garbie = գարբիե — ծալո	— գերք — քարափ, քարփ, ծալո
76	has = հաշ — լսել	— հուշ — հուշել — լսեցնել
77	hubi = հուբի — հովիտ, տարածք	— հովիտ — հարթավայր, գետի հովիտ
78	asuni = աշունի — տոն	— աշուն — տարվա եզանակ, երբ բերքի տոնը
79	atgana = ատգանա — զոհաբերում, զոհաբերել	— հաշտ — աշտ — աշտանել = զոհաբերել, նվիրել
80	artu = արտու — նրանք տվեցին	— առ+տուր = առևտուր
81	garini = գարինի — բերդ	— Գարնի — նաև բերդ, ամրոց
82	usgi = ուջգի — ուժ	— ուժ — ուժգին
83	kurunie = կուրունի — հզոր, ամրակուռ, բարձր	— կուռ — ամրակուռ, կռել — կռիվ ամրացնել
84	sukuri = շուկուրի — կռում, նվիրում	— շուք — փառք՝ նվիրումի համար
85	tek-teku = թեկ-թեկու — գետի ն տապալել, զլորել, հաղթել	— թեք-թեքել — խոնարհեցնել, ենթարկել, հաղթել

* Հայերեն համարժեքները հիմնականում նշվում են մեր կողմից:

Table with 3 columns: 1, 2, 3. Contains entries 86-116 with Armenian and English text.

Այլ նույնություններ ըստ Գ. Զահեկյանի (բերվում են ընտրանքով՝ վերևում շեղվածները, տե՛ս «Ուրարտու-Հայաստան», Երևան, 1988, էջ 139-150)

Table with 3 columns: 1, 2, 3. Contains entries 117-122 with Armenian and English text.

Table with 3 columns: 1, 2, 3. Contains entries 123-132 with Armenian and English text.

«Ուրարտական» դիցաբաններում հայերեն բառեր, արմատներ

- 1 Airaini - այրային՝ այր, քարայր բառով
2 Arsibedini - արծուի (հին արծիւի)
3 Artu'arasi - արտոյ+արաշի (")
4 Astiuzi - աստուծոյ
5 Sinujardi - ծին-ծինոյ-ծնի հովանավոր (")
6 Turani - տուր(թ)-տուրթի (")
7 Ziuquni - ձուկն-ձկան-ձկնորսության (")

Մտն. Սրանց էլ գումարած ավելի քան 100 տեղանուններ և այլ անվանումներ, որոնք նույնանում են հայկական տեղանուններին, կամ էլ դարձյալ ունեն հայերեն բառեր, արմատներ (տե՛ս «Ուրարտու-Հայաստան», էջ 151-168, ն. Վ. Հարությունյան, «Ուրարտուի տեղանուններ» (ոտաներն), Երևան, 1985 և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, գիտությունը իրենց իմաստներով առայժմ հայտնի «ուրարտական» կոչված 200 կամ քիչ ավելի բառերից և արմատներից ավելի քան 130-ը թե՛ արտասանությամբ, թե՛ իմաստով նույնանում կամ նմանվում են հայերենի (հին լեզվի և բարբառների) բառերի և արմատների հետ, այսինքն՝ ավելի քան 65 %-ը: Իսկ սա նշանակում է, որ խոսք պետք է գնա այդ լեզուների ոչ թե ազդեցության կամ փոխազդեցության, այլ ազգակցության, նույնիսկ նույնության մասին:

Նկատենք նաև, որ բերված բառացանկը ոչ թե նվազելու, այլ ավելանալու միտում ունի, քանզի մինչև այսօր հայ-ուրարտա լեզվահամեմատությունները, ցավոք, գեղևս բավարար չեն, կամ էլ նկատելիորեն զփկամություններ են կատարվում, Օրինակ, ընայած հարցի խիստ հրատապության, գեղևս չկա հայ-ուրարտա լեզվահամեմատությանը նվիրված թեկուզ մեկ ուսումնասիրություն, որը բոլոր բնագավառներում և ամփոփ տեսանելի դարձներ եղած իրավիճակը: Ի դեպ, դատելով անանավոր լեզվաբան Գ. Զահեկյանի վերջին 30-ամյա հարակից ուսումնա-

սիրություններից և այլոց գործերից, այս բանը, կարծում ենք, կատարելի է և ցանկալի է, որ կատարվի:

Հայ-«ուրարտու» բառացանկի ավելանալու միտումը պայմանավորված է նաև այլ հանգամանքներով, որոնք առկա են և ընդունված ուրարտագիտության մեջ: Նախ այն, որ «ուրարտական» արձանագարություններից հայտնի ավելի քան 200 բառ էլ առ այսօր մնում են չբացատրված՝ իմաստները հայտնի չեն: Կասկած չի հարուցում, որ այդ զանգվածից ևս կհայտնաբերվեն նույնություններ: Չի բացառվում նաև, որ հայերենը մեծապես կնպաստի դրանց իմաստների բացահայտմանը, մասնավորապես բարբառները: Երկրորդ, տեղանունների և այլ անվանումների զանգվածից կարելի է առանձնացնել բաղադրիչներ, որոնք և՛ արտասանությամբ, և՛ իմաստով նույնանում են հայերենի համապատասխան բաղադրիչների հետ, ինչպիսիք են արդեն ընդունված «տուն», «հովիտ» («hubi») և այլ բաղադրիչները: Գ. Զահուկյանը այս առումով ևս առաջին ուսանելի աշխատանքը կատարել է (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 443—444, «Ուրարտու—Հայաստան», էջ 155—158): Երրորդ, բառացանկի ավելանալուն նպաստելու են նաև վերծանման ճշգրտումները, դրանով իսկ ճիշտ հնչյունափոխություններն ու բառանշատումները: Չմոռանանք, որ «ուրարտական» արձանագրություններում բառանշատումներ չկան, որ «մեռած»—անժանոթ լեզվի բառանշատումը մեծ դժվարություններ է հարուցում, երբ մանավանդ չկա (չի գիտակցվում) մեկ այլ ուղեցույց լեզու: Ի դեպ, եղած փաստերը թույլ են տալիս մտածելու, որ այդպիսի դեր կարող է կատարել հայերենը, քանզի մեռած ու կենդանի լեզուներից ոչ մեկը այդքան մոտ չի կանգնած «ուրարտերեն» կոչվածին:

Ութերորդ, թեպետ ոչ վերջնական վերծանման և լեզվից-լեզու հնչյունափոխություններին, «ուրարտական» կոչված լեզվի հնչյունական համակարգը ավելի շատ առկա է հայերենում: Ի հաստատումն այս իրողության և որպես իրեղեն ապացույց, նախ բերենք Գ. Զահուկյանի կազմած համապատասխան աղյուսակը (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 430—431):

«Ուրարտա»-հայկական հնչյունական համապատասխանությունների ընդհանուր պատկերը ամենից առաջ հավաստի հատուկ և հասարակ անունների զուգադիպությունների հիման վրա.

Ուրարտ.	Հայ.	Օրինակներ
1	2	3
Б	В	Baba «Կու»— բարայ «բլուրք» Burgana— բուրգն Abiliani— Աբեղեանք

1	2	3
d	վ, լ (դ (")) տ	Biaina— վան,— այ —»— Diau(e)hi— Տայք
g	դ	Giarniani— Գարնի (հմմտ. և garini («բերդ, ամրոց») Burgana— բուրգն ամրոց»)
p	փ պ	Surani— Սոփք pili «չրանցք»— պեղ-ել
t	թ	Tuspa— Տոսպ,— այ tia(u) թիւ ասել (")
k	տ ք	Alistu— Աղստեւ Uelikuni— Գեղա(ր)քունի Uskiani— Ոսկեան-ք
t	կ տ	Tuarasini— Տուարսին (-ա-տափ) Tuspa— Տոսպ,— այ tia(u)— ասել, պատմել— թուել— «ասել, պատմել»,
q	կ	ultu— ուղտ,— ու garbi(e)— «ժայռ(")»—կարբի(") (ըստ մեզ՝ քարփի— քարափ, ժայռ. լ. Շ.)
s	2 ս	Quriani (երկիր)— Կուր (գետ) Sirimutara— շիրմ (")
s	ս	sain «աման»— սան «կաթսա» Alistu— Աղստեւ
s	2 ծ	Anase— Անաշ(կերտ) (") Sue «լիճ»— ծով
z	ձ դ խ	Supani— Սոփ-ք Alzini— Աղձնի-ք Huzama— Խոզան harhar-s(u)— խարխարել (խալխալել)
r	հ	Huzana— Խոզան Ahuriani— Ախուրեան
l	ր լ (")	hubi— հովիտ Erimena— Արմեն (արմեն)
m	դ	—»— Alia— Աղի (ովիտ)
n	մ ն լ լ (")	Alistu— Աղստեւ Erimena— Արմեն (արմեն) Sani— «աման»— սան «կաթսա» Uelikuni— Գեղա(ր)քունի
i	ի	Anasa— Անաշ(կերտ)
i	(ը)	—»— tia(u) — ասել, պատմել— թիւ (ասել)
u	ւ դ	Alistu— Աղիստ-ել, Աղստեւ pili «չրանցք»— պեղել Uelikuni— Գեղա(ր)քունի

1	2	3
u	վ (« ու	—» burgana — բուրգն Quri(ani) — Կուր ultu — ուլտ (ը) — Supani — Սոփ-ք " — Tuspa — Տոսպ-այ
a	ա	baba «լեռ» — բարայ «բուր» abili-d(u) — լաւելու
e	ե ա ա	Uelikuni — Գեղա(ր)քունի Erimana — Արմեն (արմեն) («

(տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն — նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 430—431):

Ինչպես տեսնում ենք, «ուրարտա»-հայկական հնչյունական համապատասխանությունների ընդհանուր պատկերը այստեղ պարզից էլ պարզ ներկայացված է, այն էլ՝ ջահուկյանական բժախնդիր հիմնավորումներով (տե՛ս ՀԼՊ, էջ 431 և հետո): Եվ քանի որ այդ հիման վրա ընդհանրացում չի կատարված, դիմենք մեկ ուրիշ ուրարտագետի՝ Ժ. Մ. Դյակոնովի ավելի վաղ կատարած ընդհանրացմանը:

«Հայոց լեզվի հնչյունական համակարգը, — գրում է նա, — բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում (ընդգծ. — Լ. Շ.), որը վկայում է անցյալում լայնարձակ տերիտորիայի վրա հայ-ուրարտական երկլեզվային երկարատև գոյակցության մասին» (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, 1971, էջ 443):

Այստեղ կարևորը փաստն է՝ ուրարտագիտության հերթական նվաճումներից մեկը ևս, և ոչ մեծանուն գիտնականի բացատրությունը, որը, կարծում ենք, փակուղուց դուրս գալու փորձ է միայն: Այն փակուղուց, որը արհեստականորեն և թյուրիմացաբար ստեղծվել է ուրարտագիտության արշալույսին, երբ շատ բան անհայտ էր, երբ զուտ կամայականորեն ընդունելի է համարվել հայ-ուրարտա լեզվական ոչ ազգակցությունը:

Մեր կարծիքով, հնչյունական համակարգի այդ աստիճանի նույնությունը, ըստ գիտնականի՝ «բացահայտորեն ուրարտական բնույթը», չէր կարող լինել ազդեցության հետևանք: Այլպես, անհնար է մտածելն իսկ, որ այդ լեզուներից մեկնումեկը (սովյալ դեպքում հայերենը) «բացահայտորեն» կորցրել է իր հնչյունական համակարգը, մանավանդ որ հնչյունական համակարգը ամենաերկարակյացն է լեզուներում, ամենապահպանողականը լեզվական մյուս բոլոր բաղադրատարրերից:

Մի շատ կարևոր գիտական իրողություն ևս: Ըստ համեմատական լեզվաբանության, նշանավոր տեսաբանների, հնդեվրոպական նախալեզվի հնչյունական համակարգը մեծապես պահպանվել է հայերենում: Այս առթիվ, օրինակ, Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը գրում են. «Հնարավոր է նաև, որ հնդեվրոպական լեզուների համակարգում ամենաարխայիկը և մոտիկը համահնդեվրոպական հնչակարգին հայերենի բաղաձայնական համակարգն է» («Индоевропейский язык и индоевропейцы», т. 1, с. 41):

Կամ՝ «Այսպիսով, հին հայերենի պայթական համակարգի համեմատությունը հնդեվրոպական համակարգի հետ թույլ է տալիս դատելու հայերեն համակարգի բացառիկ հնությունը» (նույն տեղում, էջ 44):

Կամ՝ «Հայերենի պայթական համակարգը գերմաներենի հետ միասին ավելի մոտ է հնդեվրոպական նախահամակարգին» (նույն տեղում, էջ 45):

Կամ՝ «Այս առումով (հնչյունաբանական առումով, — Լ. Շ.) հին հայերենը կարելի է համարել ամենաարխայիկը հնդեվրոպական լեզուների միջավայրում» (նույն տեղում, էջ 79, ընդգծումները — Լ. Շ.):

Արդ, եթե հին հայերենի կամ գրաբարի հնչյունական համակարգը, թեկուզև բաղաձայնական համակարգը ամենաարխայիկն է հնդեվրոպական լեզուների համակարգում և ամենամոտիկը այդ լեզվաընտանիքի նախամայր լեզվի հնչյունական համակարգին, էլ ինչպե՞ս ընդունել կամ ճիշտ համարել գիտնականի բանաձևումը՝ թե «Հայոց լեզվի հնչյունական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ ունի» և դրական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ ունի» և դրանում տեսնել «ուրարտական» ոչ ազգակից լեզվի ազդեցություն: Այսպիսի կարծիքը, մեղմ ասած, փաստերի անտեսում է նշանակում, կանխադրույթից կառնած մնալու ճիգ ու ջանք:

Այստեղ մեծ հանելուկ չկա, ոչ էլ խճողել է պետք: Փաստերով հաստատվող իրողությունն այն է, որ հնչյունական համակարգով ևս «ուրարտական» կոչված լեզուն ու հայերենը նույնանում են, այլ կերպ՝ բացահայտորեն նույնության բնույթ ունեն. որ այդ նույնությունը ազդեցության կամ փոխազդեցության հետևանք լինել չի կարող (շատ է հակապատմական), մանավանդ, որ հայերենում աննշան փոփոխություններով հարատևում է նույն հնչյունական համակարգը հնդեվրոպական նախալեզվից մինչև այսօր: Այսինքն՝ հնչյունական համակարգի կոռուստ կամ մեկ ուրիշի սեփականում տեղի չի ունեցել և ունենալ չէր կարող:

Ինճերոզդ, ուրարտագիտության կարևորագույն նվաճումներից մեկն էլ քերականական ձևերի նույնության հայտնաբերումն է հայերենում և «ուրարտերեն» կոչվածում: Համոզվելու համար նորից դիմենք Գ. Զահուկյանի ուսումնասիրություններին, քանզի իրենց ընդհանրացումնե-

րով և հիմնավորումներով դրանք ամենահուսալին են, միաժամանակ՝ Գ. Ջահուկյանն է դրանց առաջին հայտնագործողը:

1. Տեղանվանակերտ բաղադրիչներ, զգալի քանակ են կազմում և հայերենում, և՛ «ուրարտերեն» կոչվածում:

ա) Տուն բաղադրիչ, «ուրարտերեն»-ում՝ Etiuni—Eton=Մեծ+տուն, է—ի+տուն, բարձր աստծու տուն, Maqaltuni=Մակաղ+տուն, Barzanistun=Բարձր+տուն (գուցե՝ Բարձրանիստ+տուն), Nistun=, Aiduni=Հայ+տուն, Հայատուն, Nirdun=, Tuistuni=, Tunibuni=Տունի+Բունի—Տուն ու բուն, Eridun—Յրիդուն=էրի կամ Արի+տուն և այլն, հայերենում՝ Թորգոմայ+տուն, Հայոց+տուն, Վրաց+տուն, Անվեղ+տուն, Մոփաց+տուն և այլն:

բ) Հովիտ բաղադրիչ, «ուրարտերեն»-ում՝ Tuarasini—hubi=Տուարածի+հովիտ (հայ.՝ Տուարածատափ), Niribai—hubi=Նիրիվայի հովիտ, Quarlini—hubi=Քուարլինի հովիտ, Rusaini—hubi—Ռուսայի հովիտ, հայերենում՝ Աղի+հովիտ, Արճիշակ+ովիտ, Կոգ+ովիտ կամ Կոգայ+հովիտ, Կողան+ովիտ, Բալա+հովիտ և այլն:

գ) Վան (=տեղ, երկիր) բաղադրիչը, «ուրարտերեն»-ում՝ E+bani=երկիր (նակ՝ Մեծ+վան, Մեծ+երկիր, Մեծ+տեղ), Biani=Վյանի—Վանի, Darbani=Թերևս՝ բարձր+տեղ, Durubani=Թերևս՝ Դունա+տեղ, Դունա+վայր, Qualbani=, հայերենում՝ Երուանդա+վան (Երվանդին վանելու տեղ), Բագավան (թերևս՝ Բագայ+վան=Բագանց տեղ) վանքաղաք՝ Վասպուրականի կենտրոնը՝ Դատվան, Վանեվան և այլն:

դ) Աւան-եւան բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Ebani=Ավան (Մեծ ավան իմաստով), հայերենում՝ Վաղարշ+ավան, Թոռն+ավան, Վարդգէսի ավան և այլն:

ե) Աղ-աղի բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Alaini=Աղային, Alate(u')=գուցե՝ Աղատեղ, Alia—Աղիա—Աղի, Aliala=Աղի+աղա, Alistu= Աղիստու—Աղստե և այլն, հայերենում՝ Աղիովիտ (գավառ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգում), Աղի (գավառ Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգում), Աղի (գետ Արաքսի ավազանում), Աղի (գետ Ուրմիո լճի ավազանում), Աղի (գետ Վանա լճի ավազանում), Աղի (գյուղ Աղիովիտ գավառում), Աղի (գյուղ Եկեղեցաց գավառում), Աղի (գյուղ Պարսկահայաստանում), Աղի (լեռ ծաղկանց լեռներում) և այլն:

զ) Դիր բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Aludiri=Աղու+դիր (քաղաք-ամրոց), Surdira կամ Paddirա=Նահիրի քաղաք, հայերենում՝ հիմնականում հասարակ բառերում՝ մեծադիր, բարձրադիր, գեղադիր, ծընրադիր և այլն:

է) Կուռ բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Kuruni=Կուռ—ամրակուռ, պինդ, Kuriaka—Kuria—, հայերենում մեծամբ հասարակ բառերում՝ կռել-կռփել, ամրակուռ, պողպատակուռ, արծաթակուռ և այլն:

ը) Ջիւն—ձյուն բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Danziun=Դան-

ձիւն, Zanziuna=Ջանձիւնա, հայերենում՝ Ջիւնական (նախարարական տոհմանուն):

թ) Հայ բաղադրիչով, «ուրարտերեն»-ում՝ Aña—լեռնանուն, Ai(a)-ganani=բնակավայր, Ajale=բնակավայր, Ajasun=ամրոց-քաղաք, Ajusias, Aidun=Հայ-տուն՝ երկրանուն, և այլն, հայերենում՝ Հայկաշեն, Հայոց ձոր, Հայք, Հայկաբերդ, Այտուանք, Այավանք և այլն:

2. Հայերեն այլ բաղադրիչներ «ուրարտական» տեղանուններում: Andiabe/u Anduarselia, Ubianda տեղանուններում անդ>հանդ—

արտ— գուցե և անդ— «շեք» բաղադրիչներում:

Amuraska տեղանվան մեջ ամուր—պինդ, ամրոց բաղադրիչը:

Arasu տեղանվան մեջ արած (արատ-արոտ) բաղադրիչը:

Armari(ia)li-ի մեջ յ-արմար բաղադրիչը:

Ardarakihhi-ի մեջ արդար բաղադրիչը, Հայերենում նաև Արդարաց

գյուղանուն:

Ardiumak քաղաքանվան մեջ արդիւն բաղադրիչը:

Armuna-ի մեջ արմն բաղադրիչը:

Gaurahi-ի մեջ գաւ-(առ)՝ բաղադրիչը:

Erikuahi-ի մեջ երեկոյ բաղադրիչը՝ արևմուտք իմաստով:

Halua-ի մեջ խաղ, — ոչ «խաղ» կամ խաղ, —ի «ճահիճ» բաղադրիչը:

Harura-ի մեջ հարիւր կամ հարուր (բուսանուն) բաղադրիչը:

Hulmeruni-ի մեջ հողմ, —ոյ (՞) բաղադրիչը:

Hulun-ի մեջ հող բաղադրիչը:

Inisti-ի մեջ նիստ, —ոյ (՞) բաղադրիչը:

Irdua-ni-ի մեջ երդ, —ոյ(՞) բաղադրիչը:

Liqiu-ի մեջ լիկ «լիճ» բաղադրիչը:

Lusia-ի մեջ լոյց, լուց անեմ, լոյս բաղադրիչը:

Lusa-ի մեջ լոյս, —ոյ բաղադրիչը:

Matara-ի մեջ մայր բաղադրիչը:

Nilipahri-ի մեջ նեղ և պախրե—«տավար», «նախիր» բաղադրիչ-

ները:

P/Buinalhi-ի մեջ բոյն, —ոյ բաղադրիչը:

Qualbani-ի մեջ կոյ (կու) և աղբ բաղադրիչները:

Qulbutarrini-ի մեջ կողբ և քառ (՞) բաղադրիչները:

Alburi-ի մեջ աղբյուր բառը:

Ardiunaki-ի մեջ արդյուն(ի)-ը:

Ars/zugu-ի մեջ արծ (արծաթ)-ը:

Aluarsa-ի մեջ արծ (արծնեմ)-ը:

Balduarsa-ի մեջ արծ (արծարծեմ)-ը:

Dilizia-ի մեջ դեղձը:

Saruardi-ի մեջ սար և արդ բաղադրիչները:

Altuquja-ի մեջ աղտ և կու (գոմաղբ) բաղադրիչները:
 Barzusiani-ի մեջ բարձր-ը:
 (Ման. Այս բաղադրիչները ըստ Գ. Զահուկյանի, տե՛ս «Ուրարտու—
 Հայաստան», Երևան, 1988, էջ 157—160: Եվ քանի որ դրանք բոլորը
 չեն, ստորև բերենք նաև մեր նկատածները):
 Abuqu-ի մեջ հավ (հավուք) բաղադրիչը:
 Abuni-ի մեջ հավ (հավունի) բաղադրիչը:
 Adduru-ի մեջ դառ-ը:
 Azameruni-ի մեջ Ազա (ազն) և մայր (մեր) բաղադրիչները:
 Arbu-ի մեջ առու բառը:
 Arzasku-ի մեջ Արճեշը:
 Arkania-ի մեջ արկան-ը (Արղանա-մադեն)
 Artarapsa-ի մեջ արդար և ափ բաղադրիչները:
 Arha-ի մեջ արխ-ը (առու):
 Arhi-ի մեջ դարձյալ արխ-ը (առու):
 Arsabia-ի մեջ արժիվ-ը (Արժուիք):
 Durubani-ի մեջ դառ և վան բաղադրիչները, գուցեն՝ դառ և
 քան(դ)-ը:
 Ziquni-ի մեջ ձուկն (ձկուն) բաղադրիչը:
 Zuaina—Zuani-ի մեջ ձյուն-ը (Ձինական):
 Ki(e)huni-ի մեջ գեղ-ը (գեղեցիկ):
 Kukunu-ի մեջ կրկու բառը:
 Maquru-ի մեջ մաբուր-ը:
 Malmali-ի մեջ մաղ+մաղ-ը:
 Melujani-ի մեջ մեղու բաղադրիչը (Մեղուանոց):
 Musani, Lusuni անունների մեջ մուշ (-մուշուշ-մշուշ) բաղադրիչը:
 Panirasu-ի մեջ պանիր-ը:
 Parala-ni-ի մեջ փարախ-ը (պարաղ>փարախ):
 Pasa-ի մեջ պաս-ը (=սպաս):
 Salurija-ի մեջ սալուր-ը:
 Sirimutara-ի մեջ շիրիմ-ը:
 Surzi-ի մեջ սուր-ը:
 Sura-ի մեջ և սուր-ը:
 Surra-ի մեջ նորից սուր-ը:
 Surikas-ի մեջ դարձյալ սուր-ը:
 Tarihuna-ի մեջ քարխուն-ը (°):
 Tasa/u-ի մեջ քաս-ը (բրբռ. գավաթ):
 Tase—Tasa/u-ի մեջ և քաս-ը:
 Tastami-ի մեջ տաշտ-ը:
 Tela-ի մեջ տեղ-ը:
 Urini-ի մեջ ուտենի-ն:

Urjani-ի մեջ հուր-ը (Հուրյան):
 Usqaja և Uskiani-ի մեջ սսկի-ն (Ոսկեանք):
 Hars-ի մեջ խարս-ը (=հարս):
 Hüzanani-ի մեջ խոզան-ը:
 Sarara, Sarim, Sarni, Sarum, Sarmida և սեղանունների մեջ
 սար-ը:

Sarituni-ի մեջ սար և տուն բաղադրիչները:
 Sarru-iqbi-ի մեջ սար-ը և գուր-ը (°):
 Satiraraga-ni, Satiruni, Sattera սեղանունների մեջ շատ-ը:
 Sezu-ի մեջ սեզ-ը: Գուցեն՝ Sese-ի մեջ սեզ-ը:
 Seres(s)eu—Seris(s)eu-ի մեջ շերեշ (շրթեշտ բույս, Շրեշ բլուր):
 Sura-Sura-ի մեջ սուր-սուր-ը (=Սուրասուր):
 Surdira-ի մեջ սուր և դիր բաղադրիչները, և այլն և այլն (սեղա-
 նունները տե՛ս **H. B. Арутюнян, Топонимика Урарту**):

**3. Տեղանվանակերտ և տոմանվանակերտ ածանցներ «ուրարտե-
 ռեն» կոչվածում և հայերենում:**

ա) Uni—ունի-ունիք վերջածանցով, «ուրարտերեն»-ում՝ Adahuni,
 Abiuni, Apuni, Azameruni, Dirguni, Eruni, Hulmeruni, Iripuni, Lib-
 liani, Luhuni, Luipruni, Musuni, Qaduganuni, Qiehuni, Qur-
 pununi, Kasuni, Tariuni, Uelikuni, Uhuni, Urieiuni, Ziuquni և այլն,
 և այլն, հայերենում՝ Խորխոռունի-Խորխոռունիք, Ռշտունի-Ռշտունիք,
 Պալունի-Պալունիք, Վարաժնունի-Վարաժնունիք, Արշարունի-Արշարու-
 նիք, Տրպատունի-Տրպատունիք, Վահեսունի-Վահեսունիք, Բզնունի-Բրզ-
 նունիք, Հավնունի-Հավնունիք, Պահլաունի-Պահլաունիք և այլն, նաև՝
 Արժրունի, Ամատունի, Որդունի, Տրունի, Գնունի, Մաղխազունի, Ման-
 դակունի, Սլկունի, Բագրատունի և այլն, նաև՝ Կարթունիք, Քաշունիք,
 Վայկունիք, Ասպակունիք, Կրճունիք, Բուժունիք, Մեհնունիք, Մեծնու-
 նիք և այլն և այլն:

բ) Ini-iani-ani=եան-եանք վերջածանցով, «ուրարտերեն»-ում՝
 Abilian i(=Աբեղեանք), Ahuriani (=Ախուրեան), Bihurani, Giarniani,
 Gituhani, Quriani, Darani, Darbani, Zamani, Zuani, Qalani, Mar-
 m(u)ani, Musani, Ruisiani, Taplani, Teriani, Uqu'ani, Uluani, Us-
 kiani, (=Ոսկեանք), Hazani, և այլն, հայերենում՝ Աբեղեանք, Ախու-
 րեան, Գաբեղեանք, Գարիթեան, Գագրիկեան, Տալրեան, Բասեան, Խոր-
 ձեան-Խորձեանք, Հաշտեան-Հաշտեանք, Առաեղեան, Առաեհեան, Գի-
 մաքսեան, Քողեան, Ոսկեանք և այլն:

գ) Ni-ini=նի վերջածանցով, «ուրարտերեն»-ում՝ Aristani, Aruni, Asini,
 Babiluni, Bamni, Didini, Idni, Ijani, Qalani, Quarlini Matni, Me-
 mabsyni, Pazalani, Ruisiani, Tarihigamani, Tejsebani, Uitani, Hal-
 pani, Sarni և այլն, հայերենում՝ Բջնի, Գառնի, Մուղնի, Պաղնի, Պարնի,
 Պաղնի, Քոնի, Առբերանի, Պալունի:

դ) Stania-stan վերջածանցով հիշված են «ուրարտական» երկու բնակավայր: մեկը՝ Aniastania անունով Ajadu երկրում, համապատասխանում է միջնադարյան Անստան գյուղին (Վանի մոտ), մյուսը՝ դարձյալ Aniastania Սանիգուբու երկրում՝ Ուրմիա լճի հս-արևելյան անկյունում, Հայերենում ստան փանցով տեղանունները սովորական են:

4. Նույնիմաստ նախածանցներ և վերջածանցներ «ուրարտերեն»-ում և հայերենում:

ա) Nah=նախ նախածանցը «ուրարտերեն»-ում «բերել», «գալ», «ելնել», «բարձրանալ» իմաստներով, հայերենում նախ-ը «առաջին», «առաջ», «բարձր», «գլխավոր» և այլ իմաստներով (օրինակ, նախագահ, նախարար, նախադուռ, նախաշեմ, նախագիծ, նախագիր, նախաբան, նախադաս և բազում այլ բառեր):

բ) An=ան ժխտական իմաստով նախածանցը, «ուրարտերեն»-ում (օրինակ, an-iarduni=ան-արդյունք, ան-կախ), հայերենում ևս ան-ը ժխտական իմաստով (օրինակ, անգեղ, անտուն, անտեր, անբիծ, անգութ, անգետ և բազում այլ բառեր):

գ) Ka բառը կամ մասնիկը «ուրարտերեն»-ում ունի «առաջ», «մոտ», «ներկայանալ» (*), «վեր կենալ», «կանգնել» (*) իմաստները, հայերենում որպես առանձին բառ և բաղադրիչ համարյա նույնն է (օրինակ, կա՝ այստեղ է, ներկա է, գոյություն ունի, նաև՝ մոտակա, առկա, հարակա, ներկա, հեռակա, մերձակա և այլն):

դ) Ni=նի՝ «ուրարտերեն»-ում որպես որոշիչ հոդ, ինչպես նաև ուղղական հոլովի ձևավորիչ: Հայերենում ի տառի անկումով և որոշիչ հոդը՝ նույն նշանակությամբ (օրինակ, գառն, մատն, ոտն, ձուկն և այլն), իսկ բարբառային ձևերում նաև մատնը, ոտնը, գառնը, ձուկնը, և այլն՝ ի>ը անցումով կրկնակ հոդավորում:

ե) I=ի՝ «ուրարտերեն»-ում՝ անցյալ ժամանակի, եզակի թվի, առաջին դեմքի վերջավորություն (օրինակ, agubi— ես տարա, arubi— ես տվի, ustadi— ես ելա (արշավի), hutiađi— ես աղերսեցի և այլն), հայերենում ևս՝ տուի (տվի), եդի (դրեցի), ազուցի (հագցրի) և այլն:

զ) D=դ՝ «ուրարտերեն»-ում վերջածանց, երևի կատարյալի հիմքի կազմիչ (օրինակ, ar-d=տալ, նվիրել, մատուցել, ter-d=դնել, տեղավորել, հարմարեցնել, eri-d=գալ, ներկայանալ), հայերենում ևս, օրինակ՝ ար+դ=ձև տալ արդուկ=ձև տվող, արդուկել=ձև տալ, ե+դ=դրեց, ե+դի=գրի, դրեցի և այլն:

է) Eia, eai, éa=և, այնպես, ինչպես շաղկապներ «ուրարտերեն»-ում, հայերենում եւ=և շաղկապ:

ը) Tu-hi «ուրարտերեն»-ում վերացական գոյականակերտ բարդ վերջածանց (օրինակ, hutu-tu-hi=հաջողութիւն, tarsua-tu-hi=քաջու-

թիւն և այլն), համապատասխանում է հայերենի թիւն վերջածանցին (օրինակ, թյուրիմացութիւն, հաղթութիւն, իմաստութիւն, արիութիւն և այլն):

թ) I/e «ուրարտերեն»-ում սեռական հոլովի եզակի թվի վերջավորություն: Հայերենում ևս ի պարզ հոլովման բառերը եզ. թվի սեռականում ստանում են ի հոլովիչ-վերջավորությունը (օրինակ, սրտի, ազո-իի, այծի, այտի, բախտի, որովայնի, սրահի, ծայրի և այլն):

5. Քերականական այլ մասնիկներ— նույնություններ: Սրանք ևս շատ են, այն էլ ավելանալու միտումով, սակայն բերենք միայն Գ. Զահուկյանի նկատած նույնությունների մի մասը՝ առանձնացնելով «ուրարտերեն» ու հայերենը:

«Ուրարտ. ag— «տանել, անցկացնել», հայ. ած-եմ, ուրարտ. ar— «տալ», հայ. առնում (առ), ուրարտ. at— «ուտել», հայ. ուտ-եմ, ուրարտ. d— «անել», հայ. դ-ն-եմ, ուրարտ. ini— «այս», հայ.— և, ալ-ն, ն-ա, ուրարտ. man— «լինել», հայ. մնամ, ուրարտ. me— «ինձ» հայ. իմ, ինձ, ուրարտ. me(i)— «մի», հայ. մի, ուրարտ. pari(e)— «մինչև», հայ. առ— «մոտ», «դեպի», ուրարտ. par— «ըչել, տանել», հայ. հորդեմ՝ «ճանապարհ բանալ», ուրարտ. tase— «նվեր» հայ. տա-մ, տուր-մ, ուրարտ. uli «այլ», հայ, այլ և այլն» (տե՛ս «Ուրարտու— Հայաստան», էջ 139):

6. Տեղանվանական-տեղագրական նույնություններ, որպես նաև լեզվական ազգակցության արդյունք: Այս կարգի նույնությունները հարյուրից ավելի են, որոնց անդրադարձանք այլ առիթներով, ուստի և այժմ բավարարվենք Գ. Զահուկյանի նշած մեկ այլ խմբի վկայակոչումով:

«Abaindi—Ավանց (գյուղ Վանի մոտ), Alli—Աղի (գյուղ Վանի վիլ-Արճեշի գվո.), (Alluri/u) լեռնանուն՝ բնակատեղի անունից» — Ալյուր (գյուղ Վանի վիլայիթի Թիմուրի գվո.), Aniastania— Անստան (գյուղ Վանի վիլ.), Anzalia—Անձավ (գյուղ Վանի վիլ. Բերկրի—Աբաղա գավառում, հմմտ. նաև հին Անձալցիք և Անձախիճոք), Arsgu— Արնակ թե՛ Արձկէ (*), Banio— Բանոն (գյուղ Վանի վիլ. Արճեշի գվո.), Birhiluza— Բերկրի (գյուղ Վանի վիլ. համանուն գվո.), Hasrana— Կասր (գյուղ Վանի վիլ. Շատախի գվո., հմմտ. նաև Մոկսի և Խոշաբի Կասրիկ), Qutta—Կութ (գյուղ Վանի վիլ. Կարճկանի գվո.), Siqarra— Ջկուր (գյուղ Վանի վիլ. Կառկառի գվո.) և այլն» (տե՛ս «Ուրարտու—Հայաստան», էջ 160):

7. Գերանունների էական նույնություններ «ուրարտերեն»-ում և հայերենում: Սրանք արտացոլված են բառացանկում:

(Քերականական ձևերի և այլ համեմատությունների հիմքերը տե՛ս Գ. Զահուկյան, Взаимоотношение..., Ереван, 1967, էջ 18—53, նույնի, Հայոց լեզվի պատմություն..., Երևան, 1987, էջ 427—445, «Ուրարտու—Հայաստան»-ում՝ «Ուրարտերենը և հայերենը», էջ 127—168):

ինչպես տեսնում ենք, քերականական ձևերի էական նույնություններ, նմանություններ և զուգահեռներ կան «ուրարտերեն»-ում և հայերենում, թեպետ գիտությունը հայտնի ոչ բոլոր ձևերը կարողացանք ներկայացնել: Ընդգծենք նորից, որ զանազան պատճառներով շատ բան էլ դեռևս գիտությունը հայտնի չէ: Բացի վերծանման պակասություններից, որոնք նկատվում կամ ենթադրվում են, կարևոր պատճառ է և այն, որ «ուրարտ»—հայ լեզվական աղբյուրները, ինչպես նշվեց, դեռևս բավարար չափով ուսումնասիրված և ընդհանրացված չեն: Ավելին, ինչ-որ անտեսանելի թաքու է իշխել այդ ասպարեզում, մի տեսակ խտրական վերաբերմունք, միայն թե շտուժեր կանխադրույթը՝ որ ուրարտացիները հայեր չեն, որ հայերենը սոսկ ազգվել է «ուրարտերեն»-ից, որ «ուրարտերեն» ու հայերենը ազգակից լեզուներ չեն և այլն:

Այս իրողությունը դրսևորվել է անգամ լեզվագիտական մեծ վաստակի և մեծ կարողությունների տեր գիտնականների վերաբերմունքում: Օրինակ, Գր. Ղափանցյանը առանձնացրել է խուռիերեն և «ուրարտերեն» ընդամենը 7 բառ, որից 4-ը վիճելի, և համապատասխան ենթաբաժինը կոչել է «ուրարտական-խուրիական ընդհանուր բառեր», կամենալով ասել (այլ տեղերում նաև ասել է), որ դրանք ազգակից լեզուներ են, իսկ «ուրարտու»-հայկականի համար 29 բառ, որից 20-ի նույնությունը կասկած չի հարուցում, սակայն վերնագրել է «Ուրարտերենի տարրերը հայերենում», այսինքն՝ «ուրարտերենի» ազդեցություն հայերենի վրա (տե՛ս «Ուրարտուի պատմություն», Երևան, 1940, էջ 33—35, 37—40): Իրոք, զարմանալի թվաբանություն է: Երեք կամ յոթ բառերը ազգակցության «ապացույց են», իսկ 29-ը՝ սոսկ ազդեցության հետևանք: Բացի այդ, տեսանք, որ 29-ը չեն, այլ ավելի քան 130-ը:

Կամ՝ Ի. Մ. Դյակոնովը հատուկ գլուխ է նվիրել խուռի-ուրարտական լեզվական կապերին, բժախնդիր մանրամասնությամբ հետախուզել ու քննել է այդ «կապերը», շնայած վերջնարդյունքում չի ապացուցել իր ցանկացածը՝ դրանց ազգակցությունը (ապացույց՝ Գ. Զահուկյանի եզրակացությունը), իսկ «ուրարտու»-հայկականի մասին համարյա ոչինչ, կամ էլ հպանցիկ, մակերեսային խոսքեր (տե՛ս «Языки древней Передней Азии, М., 1967»):

«Ուրարտ»—հայ լեզվաքննությամբ, որն ընդգրկեր տվյալ լեզուների բոլոր բնագավառները, չեն զբաղվել նաև մյուս ուրարտագետները: Եվ, ահա, Գ. Զահուկյանն է առաջինը, որ խախտել է թաքուն և համակողմանի լեզվաքննությամբ պատկանելի նույնություններ է հայտնաբերել կամ հիմքեր տվել այդպիսիք հայտնաբերելու: Ավելին, Գ. Զահուկյանը լեզվական այդ նույնություններն ու նմանությունները չի դիտել միակողմանիորեն՝ սոսկ «ուրարտերեն»-ի ազդեցություն հայերենի վրա, ինչպես ընդունված էր, այլ ապացուցել է նաև հայերենի ազդեցու-

թյուններ «ուրարտերեն»-ում, ինչպես նաև, այսպես կոչված, նոստրատիկ լեզուների ազդեցություններ թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի վրա:

Սրանք, իհարկե, լեզվաբանական անուրանալի նվաճումներ են, հատկապես պատմագիտության համար, սակայն կարծում ենք (իր իսկ բերած փաստերի հիման վրա), որ վաստակաշատ լեզվաբանին մեծապես խոչընդոտում է «ազդեցություն-փոխազդեցությունների» վարկածը, այսինքն՝ հայերենը և «ուրարտերեն»-ը (արձանագրությունների լեզուն) ազգակից չհամարելը:

Կարծում ենք միաժամանակ և, ինչպես տեսանք, հայ-«ուրարտ» լեզվական նմանություններն ու նույնությունները թե՛ էությունաբար և թե՛ քանակով շատ ավելին են, քան «ազդեցություն-փոխազդեցություն» կոչվածը, որ հետևաբար, պետք է փոխել մոտեցումը և ելնել նաև նրանց ազգակցության կամ նույնության հատկանիշից:

Ի դեպ, ասում ենք՝ նաև, քանի որ լեզվական փաստերի առկա վիճակով դեռևս հնարավոր չէ անառարկելիորեն պնդել նրանց ազգակից ոչ ազգակից լինելը: Տարբերություններն էլ քիչ չեն: Հենց սա էլ համարվելու է ուրարտագիտության հերթական և շատ կարևոր նվաճումներից մեկը: Այսինքն այն, որ այսուհետև լեզվական առումով չի կարելի միանշանակ ասել, թե ուրարտացիները հայեր չեն, «ուրարտերենը» հայերենը չէ, «ուրարտական» պետությունը հայկական չէ: Եվ ինչպե՞ս ասել, երբ տեսանք, որ այդ լեզուների հնչյունական համակարգերը հիմնականում նույնն են, տեղանունների մեծագույն մասով նույնանում են, բառային հիմնական ֆոնդով նույնն են, քերականական մի շարք ձևերով նույնն են և այլն: Այնպես որ «Ուրարտու»-ի ոչ հայկականության պաշտպանները զրկվում են իրենց միակ և «ամենազոր» փաստարկից և, համոզված ենք, զրկվում են առհավետ:

Այս պարագաներում առավել արժեք և հնչեղություն են ստանում հայ-«ուրարտ» նույնացնող մյուս փաստերն ու փաստախմբերը՝ ժամանակագրական, տեղագրական, տեղանվանական, մարդաբանական, մշակութային, մասամբ նաև լեզվաբանական և այլ նույնությունները: Այնպես որ, վերոհիշյալ փաստախմբերի առկայությամբ «Ուրարտու»-ի հայկականությունը որևէ կասկած չի հարուցում և «Ուրարտուն» այսուհետև պետք է դիտել հենց այս տեսանկյունից:

Իսկ թե ինչպիսի՞ն է «Ուրարտու» կոչված հայկական պետությունը և ինչո՞ւ չի երևում Հայոց ավանդական պատմագրության մեջ, փորձենք ներկայացնել ստորև:

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԱՌԵՂՇՎԱԾԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Նախքան այս հիմնախնդրի պատասխանը կամ բացատրությունը տալը, անհրաժեշտ ենք համարում շատ համառոտակի վերաշարադրել «Ուրարտու» կոչված պետության պատմությունը, ուշադրություն դարձնելով հատկապես «ուրարտացի» թագավորների արշավանքներին, նվաճումներին, ինչպես նաև տվյալ պետության տարածքային փոփոխություններին: Ի դեպ, նախապես խոստովանենք, որ մեր շարադրանքը փաստական հագեցվածությամբ կամ փաստական առումով լինելու է «Ուրարտու»-ի պատմության ամենավերջին և ընդունված շարադրանքի համառոտագրումը, այսինքն հարազատ ենք մնալու ուրարտագիտության փաստական բոլոր նվաճումներին, սակայն մեկնաբանություններով՝ տրամագծորեն տարբեր, քանզի հայեցակետերն են բոլորովին տարբեր:

Այո, եթե ընդունվածի հիմքում ընկած է, այսպես ասած, «նախաուրարտական Հայաստանը առանց հայերի» անհիմն տեսությունը, կամ էլ՝ հայերին խղճուկ դեր հատկացնելը ծայրամասային անձուկ տարածքներում, այն էլ՝ «նախահայեր» անհեթեթ, ուրիշ ոչ մի ժողովրդի համար չլսված ու չգրված հորջորջումով, ապա մերում՝ ընդհակառակը, «Ուրարտու» կոչվածից էլ շատ ու շատ առաջ և «Ուրարտու»-ի ժամանակ ամբողջ Հայաստանի հայաբնակության տեսակետը, որը բազում աղբյուրներ քրքրելով ավանդել են մեր պատմիչները և, ինչպես տեսանք, հաստատվում է արտաքին աղբյուրների տարբեր ու տարատեսակ փաստերով:

Իսկ այժմ էլ, ահա, նույն իրողությունը փորձենք ապացուցել «Ուրարտու»-ի քաղաքական պատմությամբ, այսինքն՝ «ուրարտական» կոչված, և այլ արձանագրություններով տեսանելի դարձնել, որ «Ուրարտու»-ի իշխողները կամ թագավորները, ինչպես նաև ուրարտացիները կամ բիայնացիները ընդհանրապես այլ ոք չեն, քան հայեր, որ Հայաստանում նրանց կատարած արշավանքներն ու նվաճումներն էլ այլ բան չեն, քան գերագահության համար մղվող պայքար Հայաստանի այլ տարածքների հայերի, մասնավորապես՝ էտիուների (ոչ՝ ծիփուների) երկրի դեմ, որը եղել է նրանց անզիջում հակառակորդը:

Եվ այսպես, սկսենք մեր խոսքը «Ուրարտու»-ի ամենավաղ հիշատակումից: Նշենք նաև, որ այս և հետագա բոլոր մեջբերումները հիմնականում կատարվում են «Հայ ժողովրդի պատմության քրեոտոմատիայից» (Երևան, 1981)՝ ընթերցողների լայն զանգվածներին հասանելի դարձնելու համար, և ամենուր մեր ընդգծումներով:

«Ուրարտու» երկիրը «Ուրուատրի» ձևով առաջին անգամ հիշատակել է Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար (Շուլմանուաշարեդ) Ա-ը՝ թագավորած մ. թ. ա. 1274—1245 թթ.: Աշշուր քաղաքի ավերակներում հայտնաբերված իր արձանագրության մեջ նա գրում է. «Երբ Աշշուրը՝ տիրու... պարզեց ինձ տիրապետության օրինական թագը, այն ժամանակ՝ իմ գահակալության տարին, ուրուատրիները (—ուրուատրիի բնակիչները,— Լ. Շ.) ըմբոստացան իմ դեմ: Ձեռք կարկառեցի Աշշուրին և մեծ աստվածներին՝ իմ տեբերին: Իմ զորքի հավաքը կազմակերպեցի (և) նրանց ամուր լեռնաշղթաներ ևս բարձրացա: Խիմմե, Ուասկուն, Մաշգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի և Ջինգուն՝ նրանց ութ երկրներին և նրանց աշխարհագրորին ևս նաղթեցի: Նրանց 51 քաղաքները (=բնակավայրերը,— Լ. Շ.) փանդեցի, այրեցի, նրանց ուղղափարը, նրանց ունեցվածքը հափշտակեցի, բոլոր ուրուատրիներին երեք օրում խոնարհեցրի իմ տիրոջ՝ Աշշուրի ոտքերի (առաջ): Նրանց ընտրելու սերունդը բռնեցի, ծառայության և իմ աշխատանքի համար վերցրի, լեռների ծանր հարկը նրանց վրա հավիտյան դրի: Արինու քաղաքը (նաև՝ Արիննա,— Լ. Շ.) ամբողջ ու լեռ, որ նախապես ընդվզել էր, արհամարհել Աշշուր աստծուն՝ ևս այդ քաղաքը Աշշուրի և մեծ աստվածների՝ տեբերիս օգնությամբ հաղթեցի, ափերեցի, մոխիր թափեցի վրան, (իսկ) նրա (մնացորդ) փոշին ծողովեցի և իմ քաղաքի՝ Աշշուրի դարպասի մոտ կուտակեցի՝ ապագային (ի սարսափ)» (էջ 14):

Սրանից զատ, նույն արձանագրության մեկ այլ հատվածում էլ կարդում ենք. «...Կութիները, որոնք անթիվ էին ինչպես երկնքի աստղերը և կոտորածի սովոր, ըմբոստացան, ինձ հետ թշնամացան, անախորժ դարձան... Ես թողեցի իմ զորքի ճամբարը, վերցրի իմ լավագույն մարտակառքերի մեկ երրորդը և նրանց դեմ ճակատամարտի նետվեցի: Ուրուատրի (երկրի) սահմանից մինչև Կուլմուխի երկիրը՝ երկար բերուենք (1 բերու=7—8 կմ.— Լ. Շ.), հեռավորության վրա ընկած շրջանը, նրանց բազմաթիվ զինվորների կյանքը շրի պես պարպեցի, նրանց զինվորների դիակներով ընդարձակ դաշտը լցրի...» (էջ 15):

Այսպիսով, ըստ այս արձանագրության, Ուրուատրին (=Ուրարտուն) Ասորեստանին հյուսիսից սահմանակից, լեռնային փոքրիկ մի երկիր է՝ բաղապատ 8 երկրամասերից կամ շրջաններից, 51 բնակավայրերով, այդ թվում նաև Արինու կամ Արիննա քաղաքը, որոնք նվաճվել և հարկատու են դարձել ընդամենը 3 օրում: Կարևոր է իմանալ նաև, որ «ուրուատրիներ» ասվածը կամ անվանումը, ըստ արձանագրության, բնավ էլ ցեղանուն չէ, այլ տեղանվանական իմաստ ունի, այսինքն՝ Ուրուատրի (=Ուրարտու) երկրի բնակիչներ, ինչպես երևում է երկրորդ նշումից: Իսկ թե ինչու է կոչվել «Ուրուատրի» (=«Ուրարտու»), որից էլ՝

«Ուրուատրիններ» կոչվածը, սովյալ արձանագրության շրջանակներում դժվար է պատասխանել: Այդ մասին՝ քիչ հետո:

Հարցին առնչվող ուսումնասիրողների, մասնավորապես, ուրարտագետների կարծիքով Սալմանասար Ա-ի հիշած Ուրուատրի երկիրը գտնվել է Մեծ Հայքի Կորճայք (նախապես՝ Կադմեա Տուն) նահանգի տարածքում, որը, ինչ խոսք, հիմնավոր և անկասկած է: Այսուհանդերձ Կորճայք նահանգի ո՞ր մասում. ա՞նա հարցը, որի շուրջ կան տարակարծիքներ և անորոշություններ, սակայն ուշադրություն դարձնենք դրանցից երկուսի՝ առավել հավանական ճանաչվածների վրա:

Ըստ կարծիքներից մեկի՝ «նա (Ուրուատրին,— Լ. Շ.) գտնվում է Բոհտանում, համարյա Արևելյան Խաբուրի ակունքների վրա» (Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 67—68), իսկ ըստ մյուսի՝ «...Սալմանասար Ա-ը իր զորքերով ներթափանցել է միայն Մեծ Զար գետի ձորը և Ասորեստանին էր ենթարկել այդ գետի աջակողմյան և ձախակողմյան վտակների ձորերում գտնվող շրջանները՝ Արևելյան Խաբուրի հովտի ընդգրկմամբ: Ահա այն տարածքը, որն ընդգրկում էր Ուրուատրու երկրների համադաշնակցությունը» (Ս. Տ. Մեմյան, տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ, ՀԺՊ, հ. 1, էջ 280, ծ. 2):

Այս տեղագրումներից առավել ճշմարտամտը առաջինն է, քանի որ, մյուսի համեմատությամբ, ավելի փոքր տարածք է ենթադրում «Ուրարտու»ին և այլն, սակայն, կարծում ենք, որ դա ևս համարյա աննշան, բայց կարևոր ճշգրտման կարիք ունի: Դատելով արձանագրության համապատասխան նշումներից, ինչպես նաև Ուրուատրի—Ուրարտու—Արարատ (ձիշտը՝ Արարադ) արդեն անառարկելի դարձած նույնությունից, Ուրուատրի երկիրը պետք է գետեղել սովյալ տեղագրումից փոքր-ինչ հարավ-արևմուտք՝ հանելով Արևելյան Խաբուրի ակունքատարածքներից, այսինքն գետեղել նույն՝ Արևելյան Խաբուրի և Տիգրիսի խառնման վայրից դեպի հյուսիս, մինչև Հայկական Տավրոսի արևելյան վանահայաց հատվածի հարավային լեռնաբազուկները, այլ կերպ՝ Արևելյան Խաբուրի վտակ հանդիսացող հետագա Խեզիլ կոչված գետակի ավազանում, նույնացնելով Մեծ Հայքի Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի Կորդուք գավառի հնամենի Արարադ կոչված երկրին՝ Արարադ (այժմ՝ Զուգի դաղ) լեռան շրջակայքին (տե՛ս Կորճայք նահանգի քարտեզը՝ ՀՄՀ, հ. 5, էջ 659): Այսպիսի տեղագրումով ի դեմ «Ուրուատրի»-ի կունենանք Սալմանասար Ա-ի նկարագրած այն փոքրիկ լեռնային երկիրը՝ ընդամենը 51 բնակավայրերով, որն անմիջապես սահմանակից էր Ասորեստանին, կարելի է ասել՝ հյուսիսից կախված էր Ասորեստանի զբաղման, տարածքային առումով, իրոք: Կարող էր նվաճվել Յ օրում, անգամ կենտրոնական բնակավայրի՝ Արինու կամ Արիննա քաղաքի մոխիրը (ինչպես նշված է՝ մի մասը) գետային ճանապարհով հեշտորեն տեղափոխվել դեպի Աշշուր, և, ամենակարևորը, որ Ուրուատրին (=Ուրար-

տուն), այսպես ասած, ի վերջո. գտնում է իր նախաձևը՝ Արարադ—Արարադա երկիր անվան մեջ:

Այսպիսով, Սալմանասար Ա-ը ականատեսի և կատարողի իր վկայությամբ հաստատուն հիմք է տալիս ձերբազատվելու պատմագիտության մեջ տեղ գտած դարավոր խճճանքից և համոզված պնդելու, որ Ուրուատրի—Ուրարտուն անվանապես՝ իր անվան ծագումով, նախապես բնավ կապ չի ունեցել Երասխ—Արաքս գետի հովտում գտնվող Այրարատ (=Այրարատյան նահանգ), Արարատ (=Արարատյան դաշտ կամ՝ «դաշտն Արայի»), Արարատ (=Մասիս) անունների հետ, որ այդպիսի կապ տեսնելը պարզագույն թյուրիմացություն է՝ փաստերում չկողմնորոշվելու արդյունք: Սա էլ այն պատճառով, որ Սալմանասար Ա-ը, պարզապես, Կադմեա տուն կամ Կորճայք նահանգի սահմաններից դեպի հյուսիս չի արշավել, որ Այրարատյան նահանգի կամ Արարատյան դաշտի հետ, բարեբախտաբար, գործ չի ունեցել: Այլ հարց է արդեն, Ուրարտու—Բիայնայի տերերը հետագա դարերում նաև Արաքսի հովտի հետ են գործ ունեցել, այն էլ համառ հետևողականությամբ, որի մասին կխոսվի:

Իսկ թե ստուգաբանորեն ինչ է նշանակում Արարադ—Ուրարտու անունը, վաղուց բացատրված է՝ «Բարձր երկիր», այսինքն՝ աշխարհագրական հատկանիշով ստեղծված անուն (աշխարհագրական և ոչ էթնիկական), ինչպիսին համապատասխանում է նաև Կորճայքի Արարադա երկրին, մանավանդ, որ համանուն լեռնազանգվածով և լեռնային դիրքով բարձր էր Ասորեստանից և, առհասարակ, հարավի ցածրավայրերից: Ինչպես տեսանք, Ուրուատրի կամ Արարադի այս հատկանիշը ևս նկարագրված է Սալմանասար Ա-ի արձանագրության մեջ՝ «...նրանց ամուր լեռնաշղթաները ես բարձրացա» վկայությամբ:

Մի շատ կարևոր հարց ևս՝ ի՞նչ էթնոպատկանություն է ունեցել Արարադա երկիրը կամ Ուրուատրի—Ուրարտուն, այսինքն՝ այն նախնական երկիրը, որի անունից էլ առաջացել են Ուրուատրի—Ուրարտու անվանաձևերը:

Սալմանասար Ա-ի արձանագրությամբ այս հարցին պատասխանելը հնարավոր չէ, քանի որ այնտեղ բացառապես երկրանուններ են հիշված, կամ էլ երկրանունով են հիշված այս կամ այն տարածքի բնակիչները (նկատի ունենք նաև «կուժիներ» կոչվածներին), ուստի ևս ցուցիչ տեղեկություններ են անհրաժեշտ:

Բարեբախտաբար այդպիսի տեղեկություններ ավանդել են հայ պատմիչները, մասնավորապես՝ Սեբեոսի «Պատմությանը» կից Ա զլխի հեղինակը՝ Անանուն Ա (երևի՝ մ. թ. IV դար) և Մովսես Խորենացին: Ի դեպ, ըստ նրանց վկայությունների, երկուսն էլ օգտվել են Մար Աբասի Ի դեպ, ըստ նրանց վկայությունների, երկուսն էլ օգտվել են Մար Աբասի Ի դեպ, ըստ նրանց վկայությունների, երկուսն էլ օգտվել են Մար Աբասի Ի «Պատմություն»-ից (մ. թ. ա. II դար), մեր կարծիքով ևս՝ իրարից անկախ, իսկ Մար Աբասն էլ՝ ասուրաբաբելական աղբյուրների հիման վրա

գրված մ. թ. ա. IV դարի «Մատյան»-ից (Խորենացի, Ա, գլ. Ը-Ք): Այլ կերպ ասած, աղբյուրագիտորեն Անանուն Ա-ի և Խորենացու տվյալ տեղեկությունները ակունք-արմատներով գնում են խոր հնագրերը և դրանով իսկ ափելի կարևորվում:

Այժմ դիմենք փաստերին:

Ներկայացնելով Հայկ նահապետին և Հայք-Հայաստանը ժառանգաբար կառավարող նրա անդրանիկ զարմերին մինչև Արա Գեղեցիկ, Անանուն Ա-ը, որպես ամփոփում, շարունակում է. «Արդ՝ այս են անուանք ազգածինն, արանց, անդրանկելոցն ի Բաբելոն, գնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ: Զի շուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բաբելոնէ կնան և որդուվքն և ամենայն աղխին հանդերձ, և չոգալ բնակեցալ յերկիրն Արարադայ, ի տանն որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուանայ հարն՝ և եղբարբք հանդերձ:

Եւ ապա ետ գնա (Արարադա երկիրը, — Լ. Շ.) Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամենակայ: Եւ ինքն (Հայկը, — Լ. Շ.) շուեաց գնաց անտի ևս ի հիւսիսակողմն և չոգալ բնակեցալ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. և կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարֆ, յանուն Հարցն:

Իսկ երկիրն ըստ նմին պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայազամբֆ հանդերձ:

Եւ արդ՝ այս Հայկ հզար զարութեամբ և բարի անձամբ և կորով աղեղամբ և մարտիկ յոյժ:

Յայնմ ժամանակի (աշտարակաշինութունից հետո, — Լ. Շ.) թագաւորեաց ի Բաբելոն որսորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան, ճոխն շաստուածացեալ...

Եվ վաղվազակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրամանս նորա. բայց մի ոմն Հայկ անուն, նահապետ ազգացն, ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայութիւն նորա. և ոչ կանգնէր ի տան իւրում զպատկէր նորա, և ոչ մեծաբէր զնա աստուածարէն շքով:

... Եւ զարածողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն և դիմէ գնայ ի վերայ Հայկայ սպանանել զնա:

Գայ հասանէ (Բելը, — Լ. Շ.) յերկիրն Արարադայ ի տունն, որ էր նոցա (Բելի նախնեաց, — Լ. Շ.) հայրենի, զոր շինեալն էր ի լեռնոտին. և Կաղմոս փախստական գնաց ի Հարֆ առ հայր իւր ազդ առնել նմա է ասէ. «Դիմեալ գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո, և եկն եհաս մինչ ի տուն անդր և ես կնաւ իմով և որդուվք ահաւասիկ գամ փախստական»:

Առնու Հայկն զԱրամենակ և զԿաղմոս զորդի իւր, և զորդիս նոցա և զորդիս եւթանեցունց դստերաց իւրոց, արս հսկայս և նուազունս թուով:

... Եւ ի դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ արքայի. և ոչ կարաց զգէմ ունել բազմութեան արանց հսկայից սպառազինաց:

Անդ ի դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ, և կամեցաւ ըմբռնել զնա Բէլ ի բուն իւր: Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա, և գնայր նա փախստական. և Բէլ զհետ նորա երթայր պնդագոյն հանդերձ զինակրան իւրով»:

Այնուհետև բերված են Հայկի և Բելի հարց-պատասխանները, նկարագրված է Բելի նետահար մահը և ապա գրված է. «Եւ Հայկն դարձաւ ի տեղի իւր. և չոգալ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ, և բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչև ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ գնա կարուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամենակայ եղբար Հարմայի: Եւ Արամենակայ հրամայեաց երթալ ի հիւսիսակողմն, որ ինքն իսկ դադարեաց զառաջինն:

Եւ եղև յետ մահուան Հայկայ առ Արամենակ զորդիս իւր և զզրստերս իւր և զարս նոցա, և զզորս եւթանեսին և զարս նոցա, զուստերս և զդստերս նոցա և զամենայն աղխ իւր, և չոգալ բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն հարց իւրեանց՝ Հարֆ: Ապա գնայ անտի ևս Արամենակ ի հիւսիսակողմն, և երթեալ իջանէ յերկիր մի խորին դաշտավայր, որ կայ ի մէջ բարձրաբերձ լեռանց. և հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա գետ հորդահոսան (այստեղ արդեն նկատի ունի Արարատյան դաշտը, — Լ. Շ.), որով անցեալ Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն և զառապար» (Սեբեոս, գլ. Ա, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Այժմ էլ դիմենք Մովսես Խորենացուն:

Խոսելով աշտարակաշինության խափանման և Բելի (=Նեբրովթի) բռնակալության մասին, այնուհետև Խորենացին գրում է հետևյալը. «Որում (Բելին, — Լ. Շ.) ոչ կամեցեալ հնազանդ լինել Հայկայ, յետ ծնանելոյ զորդին իւր զԱրամենակ ի Բաբելոնի՝ շու առաբեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդուվք իւրովք և դստերօք և որդւոց որդուվք, արամբք զօրաւորօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղխի: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կաղմեայ որդւոյ Արամանեկայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս:

«Եւ ինքն խաղայ, ասէ (Մար Աբասը, — Լ. Շ.), այլով աղխին ընդ առնուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարֆ, այսինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն թորգոմայ: Շինէ և զիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն»: Յիշի և աստանոր ի պատմութեանս (նորից Մար Աբասը, — Լ. Շ.)՝ ի հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ, առ երկայնաստի միով լեռամբ (նկատի ունի Տավրոսը, — Լ. Շ.), բնակեալ յառա-

չագոյն արք սակաւք, ինքնակամ հնազանդեալ դիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս (Ա. գլ., Ժ, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Հաջորդ գլխում (Ա, գլ. ԺԱ)՝ «Յաղագս պատերազմին եւ մահուանն Բելայ» խորագրով, քննարկվող հարցի համար ուշագրավ են հետևյալ հատվածները: Բերում ենք որոշ վերապատմումներով:

Այս գլխի առաջին հատվածում, դարձյալ ըստ Մար Աբասի, պատմվում է այն մասին, որ Բելը իր որդիներից մեկին ուղարկում է դեպի հյուսիս՝ Հայկի մոտ, դարձի գալու և հպատակվելու պահանջով, սակայն Հայկը «խստագույն պատասխանով» նրան հետ է դարձնում Բաբելոն:

Հաջորդ հատվածներում գրում է. «Ապա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա Տիտանեանն Բէլ ամբոխի հետեակ զօրաց. գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ, մերձ ի տունն Կաղմեայ: Փախստական լինի Կաղմոս առ Հայկ...»

Իսկ Բէլն, յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին, որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ գառ ի վայր հեղեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեանն Հայկայ, ի սիրտ և ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն և խայտակնն աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և զայլսն որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի ջուրքն, մանունս ունելով յինքեան ձկունս: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր՝ ասէ ցնոսա. «Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ՝ դիպել ջանասցուք տեղւոյն, ուր անցեալ կայցէ ի մէջ խոան քաջացն Բէլ: Զի կամ մեղացուք, և աղիս մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ, կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ՝ ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք»:

Ապա նկարագրված է ճակատամարտի վայրը՝ «ի միջոց ինչ դաշտաձև՝ լերանց բարձրագունից» հակառակորդ կողմերի հասնելը ինչ-որ գետի երկու ափերին՝ աջից Հայկի զորագունդը, ձախից Բելի զորքերը (նկատի է առնված հետագա խոշար գետը), ճակատամարտի ընթացքը, Բելի նետահար մահն ու նրա զորքի խուճապահար փախուստը:

Գլխի վերջին հատվածում գրված է. «Բայց զտեղի ճակատուն շինէ (Հայկը,— Լ. Շ.) դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք (այլ ընթերց. Հայկ,— Լ. Շ.), վասն լաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ՝ անուանեց Հայկ գերեզմանս, որ այժմ ասին Գերեզմանակք, Բայց զգիական Բելայ պաճուճեալ դեղովք, ասէ (Մար Աբասը,— Լ. Շ.), երամայէ Հայկ տանել ի Հարէ, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոյ, ի տեւիլ կանանց և որդւոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

«Յաղագս որ ի Հայկայ ազգք եւ ծնունդք, եւ թէ զինչ իւրաբանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց»:

«Բազում ինչ զկնի այսորիկ պատմի ի մատենին (Մար Աբաս,— Լ. Շ.): այլ մեք՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեսցուք:

Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին ի նոյն տեղի բնակութեան, և Կաղմեայ թոռին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգևէ, և յիւրոց ընդոծնացն արս անուանիս: Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթալ դադարէ յանուանեալ դաշտին Հարէ: Սա կեցեալ ամս՝ ծնանի զԱրամանեակ ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արամանեակայ որդւոյ իւրում:

Իսկ նորա (Արամանեակը,— Լ. Շ.) թողեալ գերկուս յեղբարց իւրոց, գեռ և զՄանաւազ, ամենայն աղիսին իւրեանց ի կոչեցեալն Հարէ, և զորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարեմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբ: Եւ ի սոցանէ ասն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և Բզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին ի միմեանց պատերազմաւ, իսկ եռոն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զչէնս իւր, և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին խոռխոռունեաց, արք քաջք և անուանիք, որպէս և որք առ մեօք են այժմ երևելիք:

Իսկ Արամանեակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղայ (Հարքից,— Լ. Շ.) յառեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ ի խորին դաշտավայր մի, ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լերանց, գետոյ կարկաշասահի յարեմտից ընդ մէջ անցանելով» (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Այս գլխի հաջորդ շարադրանքում ևս շարունակվում է տվյալ դաշտի նկարագիրը, որն արդեն անկասկած Արարատյան դաշտն է՝ Երասխի հովտում, շնայած դեռևս, ըստ պատմիչների, անվանակոչված չէ:

Այսպիսով, ոչ թե մեկ, այլ մի շարք նշումներով ակնբախ է դառնում, որ Հայկ նահապետի և նրա թոռ Կաղմոսի առիթներով հիշված Արարադա երկիրը, երբեք էլ Երասխ—Արաքսի հովտի Արարատյան դաշտը չէ, այլ հենց նույն՝ Սալմանասար Ա-ի վկայած «Ուրուատրին» («Ուրարտուն»), ավելի ճիշտ, վերջինները Արարադա երկրի ասուրաբարբելական արտասանաձևերն են: Ի դեպ, մեր համոզումով, Կաղմեան տուն նահանգի այս Արարադա երկիրն է, որ Արատա անունով քանիցս հիշված է մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի սկզբներին վերաբերող շումերական հինգ դյուցազնավեպերում (կամ մեկ դյուցազնավեպի

հինգ վիպերգերում)¹, որ դրանք նույնանում են թե՛ պատմականորեն (ունեցած դերով), թե՛ տեղագրորեն (ավելի քան տասը տեղագրական նմանություններ կան), թե՛ ժամանակագրորեն (Հայկն ու Կադմոսը ևս մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակում, թեպետ կեսերին), թե՛ անվանապես (Արարազ > Արարտա > Արատտա, կամ՝ հակառակ անցումով): Այնպես որ, խոսքը անհայտ երկրի մասին չէ, այլ պատմական ինչ-որ ավանդույթի տեր, հնագույն աշխարհին քաջահայտ երկրի, որի համար էլ թերևս եղել է ուշադրության կենտրոնում՝ Հայկի, Բելի, Սալմանասար Ա-ի, Մար Աբասի, Անանուն Ա-ի, Մովսես Խորենացու, իսկ մ. թ. ա. IX և հետագա դարերի ասուրական թագավորների համար էլ՝ տարածքային այլ ընդգրկումով և այլ էությունամբ:

Ինչ որ է: Անանուն Ա-ի և Մովսես Խորենացու տեղեկություններով արդեն, ինչպես տեսանք, հստակ երևում է Արարազի երկրի էթնոպատկանելությունը, այն էլ ոչ միայն Սալմանասար Ա-ի ժամանակ, այլև մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից: Արդ, եթե հայերի անվանադիր (էպոնիմ) նահապետ Հայկը՝ Բաբելոնից իր նախնիների երկիրը վերադառնալիս, իր ամբողջ աղիտով նախապես հաստատվել է Արարազա երկրում, հպատակելով նախկիններից ապրող արյունակիցներին, մասամբ էլ՝ ոչ արյունակիցներին (երևում է, Սեմի զարմերից ոմանց), եթե նրա անունով Հայկթ-Հայք են կոչվել այդ երկրամասի բնակիչները ևս, այսինքն՝ այդ երկրամասը ևս, և առաջին հերթին ընդգրկվել է հայ անունը կրող ժողովրդի կազմավորման գործընթացում, եթե այդ երկրամասն է հանդիսացել Հայոց հնագույն կամ Հայկյան պետության առաջին կորիզ-կենտրոնը (սա ևս բացահայտ երևում է), թեպետ կարճատև, մինչև Հայկի հաստատվելը Հարթում, այսինքն՝ մինչև պետության երկրորդ կորիզ-կենտրոնում, եթե Հայկը այդ նույն Արարազա երկիրը որպես բաժնեկալված հանձնել ու վերահանձնել է իր թոռ Կադմոսին և նրա զարմերին, որոնք հարատևել, իշխել և ապրել են այնտեղ (և ոչ միայն այնտեղ) հետագա հազարամյակներում և այլն, և այլն, ինչպես ասում են, պարզից էլ պարզ է դառնում, որ Կադմեա տուն կամ հետագա Կործայք կոչված նահանգի Արարազա երկիրը ևս մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից հայաբնակ էր և Հայք-Հայաստանի մասն էր կազմում:

Հայ պատմիչների տեղեկություններից բխող մեր այս եզրակացությունը, կարծում ենք, վիճարկելի չէ, մանավանդ որ արտաքին աղբյուրները բացասող որևէ փաստ չեն ընձեռում: Ավելին, բերված տեղեկությունների նպաստը չի սահմանափակվում միայն Արարազա երկրի ճշգրիտ տեղագրումով, կամ էլ նրա էթնոպատկանելության բացահայտմամբ: Ամենևին: Հենց այն բանը, որ Արարազա երկիրը, ըստ նույն պատմիչների, զուգահեռ կոչվել է Կադմեա տուն, որ ըստ այդմ Կադմեա

տուն է կոչվել նաև ամբողջ նահանգը, որը Արամ նահապետի ժամանակից (ինչպես նշել ենք, մ. թ. ա. 2036—1978 թթ.), ըստ Խորենացու (Ա, գլ. ԺԴ), եղել է Հայոց հարավային կուսակալությունը՝ ընդդեմ Ասորեստանի, և երևում է՝ պահպանել է այդ դերը ձիգ դարեր, կենդանակի, այն ևս Հայաստանի երկրամաս էր և անպայման հայաբնակ: Այսինքն՝ Կադմոսի զարմերի իշխանության և բնակության երկիր:

Ահա այս մեկնակետով հայ պատմիչները (ոչ միայն նշվածները) դարձյալ համահունչ են ասուրական արձանագրությունների տեղեկություններին և կարող են հստակել պատմագիտական մի շարք անորոշություններ ևս: Հեռուն չգնալու համար նորից դիմենք Սալմանասար Ա-ին:

Ինչպես տեսանք, իր պատժիչ արշավանքներից մեկը նա ուղղել է, այսպես կոչված, «կուլթիներ»-ի դեմ, որոնք եղել են բազմաբանակ (սինյակս երկնքի աստղերը), ըմբոստ և ռազմիկ («կոտորածի սովոր»), բնակվել են Ուրուատրի երկրից մինչև Կուլմուխի երկիրն ընկած ընդարձակ տարածքների վրա, Ասորեստանի սահմաններից «երկար բերուններ» հեռու:

Հետազոտողների խիստ հիմնավոր և ընդհանրացված կարծիքի համաձայն այստեղ հիշված Կուլմուխի (այլ ընթերցմամբ՝ Կուլմուխի) երկիրը անվանապես նույնանում է ասուրական հետագա թագավորներ թարձանագրություններից հայտնի Կադմուխի (այլ ընթերցմամբ՝ Կատմուխի, Կադմուհի) անվան հետ (Н. Арутюнян, Топонимика Ур-у, էջ 98, 114) և տեղագրվում է Կադմեա տուն կամ հետագա Կործայք նահանգի Կորդուք գավառում, կամ էլ՝ նույնացվում այդ ամբողջ գավառին, կամ էլ, անգամ՝ Կադմեա տուն նահանգի ամբողջ տարածքին (Н. Арутюнян, նույն տեղում, էջ 99):

Այս տեղագրումները, կարծում ենք, բոլորն էլ ճիշտ են, սակայն նկատի չեն առնված ժամանակը և այլ պարագաներ: Օրինակ, Սալմանասար Ա-ի հիշած Կուլմուխի-Կադմուխին, որը Ասորեստանից «երկար բերուններ» հեռու է, Ուրուատրի-Արարազա երկրից դենը (ըստ ասուրների), պետք է զետեղել Կորդուք գավառի հյուսիս-արևմտյան մասում, որը միաժամանակ Կադմեա Տուն նահանգի հյուսիս-արևմտյան տարածքն է՝ Արևելյան Տիգրիսի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք: Եվ քանզի «Կուլմուխի» (= «Կադմուխի») երկիր անվանումը այլ բան չէ, քան Կադմեա Տուն անվան ասուրական արտասանածը (սա ևս վաղուց ապացուցված է, տե՛ս Н. Арутюнян, նույն տեղում, էջ 99), և Սալմանասար Ա-ն էլ դրա մեջ էթնոհիմաստ չի դրել, ուրեմն՝ զարմանալի չի լինի, որ այդ տարածքում ևս տեսնենք Կադմոսի զարմերին, այսինքն՝ հայերին: Ավելին, Սալմանասար Ա-ի, ինչպես նաև ասուրական հետագա թագավորների վկայությունները Կուլմուխի-Կադմուխի երկրի մասին (հայերեն՝ Կադմեայ Տուն, Կադմեայք, Կադմուք) հնագույն և առաջնակարգ

¹ S. N. Kramer, The SUMERJANS, Chicagq, 1972, էջ 269—267:

ապացույցներ են հայ պատմիչների՝ արդեն մեզ ծանոթ տեղեկությունների արժանահավատության, որոնց վրա, ցավոք, պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել, կամ էլ՝ ուշադրություն չի դարձվել ընդհանրապես:

Այսպիսով, Սալմանասար Ա-ի հիշած Ուրուատրի = Ուրարտու = Արարադ երկիրը հայաբնակ, այսինքն՝ Կադմոսի զարմերի հնամենի բնակավայր, նաև վարչական կենտրոն, Կուդուխի = Կադմուխի = Կադմեայքը՝ հայաբնակ, դարձյալ՝ Կադմոսի զարմերի բնակավայր, և, ահա, դրանց միջև «կուրիներ» (այլ ընթերցմամբ՝ kumu/y — Կյու (ԿՄ)՝ մի՞թե առանձին, նշված հարևաններից տարբեր ցեղեր են, կամ՝ ցեղե՞ր են, ինչպես կարծում են (տե՛ս ՆԺՊ քրեստոմատիա, էջ 16, ժան. 15, հմմտ. Топонимика Урарту, էջ 124):

Մեր կարծիքով, կուրի-կուտի անունով ոչ հայկական ցեղ կամ ցեղեր տեսնելը զանազան դժվարություններ է հարուցում: Նախ այն պատճառով, որ Սալմանասար Ա-ը, ոչ էլ ուրիշները (օրինակ, Թուկուլթի-նի-նուրտա Ա-ը, տե՛ս Топонимика Урарту, էջ 124) այդ անվան մեջ էթնոիմաստ չեն դրել, այսինքն՝ չեն նշել որպես ցեղ, այլ ավելի շատ տեղանուն է հիշեցնում՝ kur Kutu/u կամ kur Quti (um): Երկրորդ, կուրի կամ կուտիներից հարավ Կադմոսի զարմեր են (Արարադա երկիրը), հյուսիս-արևմուտքում ևս կադմեայք (Կուդմուխի = Կադմուխին), ուստի՝ հավանական չի երևում միջանկյալ տարածքում ուրիշ՝ ոչ արյունակից ցեղերի բնակությունը: Երրորդ, kur Kadmuh կամ kur Katmuhi երկիրը, ըստ աստուրական արձանագրությունների, լայն առումով համապատասխանում է Կադմեա Տուն նահանգին (տե՛ս Топонимика Урарту, էջ 98—99), որը մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից (Արամի ժամանակից), ըստ հայ պատմիչների, համակ հայաբնակ էր՝ բնակեցված Կադմոսի զարմերով, ուստի՝ այլացեղ, այն էլ՝ «երկնքի աստղերի շափ» կուրիներին կամ կուտիներին տվյալ նահանգի տարածքներում նորից տեղ չի մնում կամ, մեղմ ասած, անհավանական է: Չորրորդ, կուրիներ-կուտիներ «ցեղի» կամ «ցեղերի» մասին կարծիքը սոսկ մերկապարանոց վարկած է, փաստերի հպանցիկ տպավորության արդյունք, դրանով իսկ ոչ գիտական և անընդունելի: Վերջապես, Kut-i/u անվան kut արմատը կարելի է նույնացնել Կադ-մ-ուս անվան kad արմատին, ճիշտ այնպես և այն օրինաչափությամբ, ինչպես Kud-m-uhi-ն է նույնացվում Kad-m-uhi = Kat-m-úhi-ի հետ: Այսինքն՝ կուրիներ = կուտիներ = կուդիներ ասվածը հասկանալ կադի-ներ = կադմեայք-կադմայաներ: Նկատի ունենալ, որ այս ստուգաբանությամբ վերահիշյալ դժվարությունները իսպառ վերանում են և, այսպես ասած, շինծու մեկ ցեղից էլ ենթադաստվում:

Այսպիսով, փաստերի համատեղ քննարկումից երևում է, որ Սալմանասար Ա-ի երկու արշավանքները՝ ընդդեմ «ուրուատրիների»-ի և «կուդիների»-ի, ընթացել են Կադմեա Տուն կամ հետագա Կորճայք նա-

հանգի Կորդուք գավառում (ի դեպ, նահանգի ամենամեծ գավառը՝ 5825 քառ. կմ), երկուսն էլ ուղղված Կադմոսի զարմերի, այսինքն՝ հայերի դեմ: Ապացույց, թեկուզ, որ նշված տեղավայրերից երկուսը՝ Կուդմուխի-Կադմուխին և Կուդի-Կադին, նաև անվանապես կապված են Կադմոսի անվան հետ: Արդ, կարող է օրինական հարց առաջանալ՝ եթե Կադմոսի անունով է ամբողջ նահանգը՝ Կադմեա Տուն — Կադմուխի, եթե նրա անունով են նաև նահանգի երկու երկրամասեր, այսինքն՝ եթե տվյալ ժամանակ Կադմոսի զարմերն են բնորոշել նահանգի էթնոպատկերը, մասնավորապես՝ Արարադա երկրի, ուրեմն ինչո՞ւ Ուրուատր-Ուրարտու-Արարադա երկիրը անվանապես տարբերակված է մյուսներից, չի կոչվել Կադմոսի անունով, Այս բանը ուշագրավ է դառնում հատկապես, քանզի ըստ հայ պատմիչների, ինչպես տեսանք, Արարադա երկիրը զուգահեռ կոչվել է Կադմոսի Տուն՝ Կադմոս նահանգետի ժամանակից (մ. թ. ա. XXV դար), այսինքն՝ Սալմանասար Ա-ից շուրջ 1200 տարի առաջ:

Հարցի պատասխանը, կարծում ենք, պետք է փնտրել Արարադ երկր-անվան ավանդական, այսպես ասած, հաստատագրված բնույթի մեջ (չմոռանալ աստուրական հնագույն դյուցազնավեպում նրա կարևորումը և նրան տրված Արատտա-Արարտա-Արարդա անունը): Այսինքն այն բանում, որ ավանդույթի ուժով աստուրների համար այն եղել է անփոխարինելի անվանում, անկախ նրանից՝ երկրամասի բնակիչները Կադմոսի զարմե՞րն էին, թե ոչ, կամ մեկ այլ անուն ունեի՞ն, թե չունեին: Սրանով պետք է բացատրել նաև, որ ավելի ուշ դարերում (նկատի ունենք մ. թ. ա. IX—VII դարերը), երբ Արարադա տերերը առավել ընդարձակ տարածքների էին իշխում և, նույնիսկ, փոխել էին վարչական կենտրոնը, այսինքն՝ կենտրոն էին դարձրել Տուշպան կամ Տոսպը և իրենց կոչում էին Բիայնայի կամ Վանի տերեր, աստուրական թագավորները նորից շարունակում են նրանց կոչել ուրարտացիներ-արարադցիներ՝ նկատի ունենալով, կարծում ենք, նրանց հնագույն վարչական կենտրոնը:

Արարադա երկիրը դարձյալ «Ուրուատրի» ձևով հաջորդ անգամ հիշատակել է Ասորեստանի թագավոր Աշուրբեիկալան (Աշուր-Բել-Կալա՝ 1077—1060 կամ 1074—1057 թթ.): Նա «Ուրուատրին» զետեղում է Արևելյան Տիգրիսի շրջանում և ասում, որ իր թագավորության առաջին տարում գրավում է Ուրուատրին և Մաշգուն, իսկ երկրորդ տարում՝ Ուրուատրին, Մաշգունը և Խիրուան (Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 67):

Այս տեղեկությունը, իհարկե, թույլ է տալիս Արարադա երկրի նախորդ 200-ամյակի քաղաքական վիճակի մասին մոտավոր ենթադրություն գալու (այսինքն՝ Սալմանասար Ա-ի մահից մինչև Աշուրբեիկալա), սակայն առավել ճշմարտամտի համար կարևոր ենք համարում դիմել նաև Թիգլաթպալասար Ա-ի (1115—1077 թթ.) արձանագրությանը՝ դարձյալ հայտնաբերված Աշուրի ավերակներում (տե՛ս ՆԺՊ քրեստոմատիա,

էջ 16—20): Իրավ է, այս արձանագրութեան մեջ Ուրուատրի, Ուրարտու կամ Արարադ չի հիշված, սակայն Կադմուխի (Kadmuhi) երկրի շուրջ տասը հիշատակումները և նրա դեմ ձեռնարկած արշավանքները, կարծեք թե, լրացնում են այդ բացը: Սա էլ այն պարզ պատճառով, որ Կադմուխի երկիրը (=Կադմեա Տուն նահանգը), ինչպես տեսանք, շատ ավելի վաղ ժամանակներից ընդգրկել է նաև Արարադա երկիրը, այսինքն՝ Ուրուատրի—Ուրարտուն, կամ, ավելի ճիշտ, վերջինն է եղել նահանգի կորիզ-կենտրոնը և «Կադմեա Տուն» անվան առաջին կրողը:

Ըստ արձանագրության, Թիգլաթպալասար Ա-ը Հայաստան է արշավել վեց անգամ, որից երեքը՝ դեպի Կադմուխի երկիր, մեկը՝ դեպի Ալզի, Պուրուլումզի և Շուբարի երկրներ (այսինքն՝ Աղձնիք), մյուսը՝ նաիրիի 23 երկրների (այլ անգամ՝ 60, 42, 30 երկրներ են նշված) համագործակցության դեմ, մեկ ուրիշը՝ դեպի Խանիգալթատ՝ «անհնազանդ Միլիդիա քաղաքի» դեմ: Մեր կարծիքով, այս բոլոր արշավանքները ուղղված են հայերի դեմ, սակայն, նկատի ունենալով, որ հենց այդ հարցն է վիճելին, ուշադրություն բեռնեք Կադմուխի երկրի կամ Կադմեա Տուն նահանգի դեմ ձեռնարկած արշավանքներին: Եվ որպեսզի առար-

Հաջորդական.	Գավառները	Տարածքը՝ քառ. կիլոմետրերով
1	Կորդուք	5825
2	Կորդրիք Վերին	1075
3	Կորդրիք Միջին	1025
4	Կորդրիք Ներքին	625
5	Այրարուանք	325
6	Ալզառք	302
7	Մոթոզանք	875
8	Որսիրանք	1250
9	Կարթունիք	550
10	Ճահուկ	2450
11	Աղբակ Փոքր	405

Մանրաբլբուն. 1. Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգը արևմուտքում սահմանակից էր Աղձնիք նահանգին՝ սահմանաբաժան էր Արևելյան Տիգրիսը կամ Ջերմ գետը, այժմ՝ Բոհոտան, հյուսիսում՝ Մոկք և Վասպուրական նահանգներին, արևելքում՝ Պարուկահայք նահանգին, հարավում՝ Ասորեստանին:

2. Գավառները թվարկված են ըստ «Ախարհացոյց»-ի՝ արևմուտքից արևելք հաջորդականությամբ:

3. Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի ընդհանուր տարածքը կազմել է 14.707 քառ. կմ, իսկ հարևան Մոկք նահանգը՝ իր 8-ը գավառներով ընդամենը 2962 քառ. կմ:

կայական դառնան մեր պատկերացումները, բերենք Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի 11 գավառների ցուցակը՝ ըստ «Ախարհացոյց»-ի: Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգ՝ Կորճայք (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Ախարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 108, 109, 117), նախապես՝ Կադմեա Տուն:

Այժմ վերադառնանք արձանագրությանը:

«Իմ թագավորության սկզբին,— ասում է Թիգլաթպալասար Ա-ը,— 20.000 մուշեբե և նրանց հինգ թագավորները (= առաջնորդներ,— Լ. Շ.), որոնք հիսուն տարի է (այսինքն՝ մ. թ. ա. 1165-ից,— Լ. Շ.) նվաճել էին Աշշուրին՝ տիրոջս, հարկ ու տուրք բերող Ալզի (=Աղձնիք,— Լ. Շ.) և Պուրուլումզի (Ալզիի մոտ, Աղձնիքում,— Լ. Շ.) երկրները (և) ոչ մի թագավոր ճակատամարտում չէր թեքել նրանց կուրծքը, հույսը դրին իրենց հզորության վրա և եկան, նվաճեցին Կադմուխի երկիրը: Իմ տիրոջ՝ Աշշուր աստծու հույսով հավա՛հեցի իմ մարտակառքերն ու զորքեր... անցա Քաշիյարա լեռան դժվարին վայրը. նրանց 20 000 ռազմիկների և նրանց հինգ թագավորների հետ Կադմուխի երկրում շափվեցի, նրանց պարտության մատնեցի, նրանց մարտիկների դիակները ինչպես հեղեղ կիտեցի... նրանց գլուխները կտրեցի (և) նրանց քաղաքների շուրջը ցորենի կույտերի նման դիզեցի... նրանց զորքից մնացած 6000-ը, որոնք փախել էին իմ զենքից, (եկան (և) գրկեցին իմ ռա՛հերը: նրանց ընդունեցի և որպես իմ երկրի ժողովուրդ համարեցի (ՀժՊ քրեստոմատիա, էջ 16—17, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Այսպիսով, ըստ այս տեղեկությունների, Թիգլաթպալասար Ա-ը արշավել է դեպի հյուսիս, ուր, ինչպես տեսանք, Կադմեա Տուն նահանգի Կադմեա Տուն կամ Կադմեայք գավառն էր, ասուրական արտասանությամբ Կադմուխին, հետագա Կորդուքը՝ Արևելյան Տիգրիս և Արևելյան Խարուր գետերի միջագետքում: Այս ընթացքում Թիգլաթպալասարը անպայման պետք է անցներ Արարադա երկրով (կամ Ուրուատրի—Ուրարտուով) և անկասկած անցել է, սակայն չի նշել, ապա նոր հասներ Քաշիյարա լեռները, մեր կարծիքով՝ Հայկական Տավրոսի արևելյան հատվածը: Անցնելով լեռների հյուսիսակողմը, քանզի Տավրոսյան լեռները արևմուտք-արևելք ուղղվածություն ունեն, Թիգլաթպալասար Ա-ը պատե՛րազմել է այստեղ նոր հաստատված մուշկերի դեմ, որոնց բնակավայրը ևս կոչել է Կադմուխի, այսինքն՝ Կադմեայք-Կադմուսի զարմերի երկիր: Ուրեմն՝ ասուրների համար «Կադմուխի» էր ոչ միայն Կորդվաց լեռներից հարավ տարածվող երկիրը՝ մինչև Ասորեստան, այլև նույն լեռներից հյուսիսը՝ մինչև Վանա լճի հարավային ափեր, ուր հետագայում (զուցեն այդ ժամանակից) կազմավորվել է Մեծ Հայքի Մսկք նահանգը, ինչպես կարծում են, այդ նույն մուշկերի անունով: Երևում է նաև, որ մուշկերը այստեղ են եկել և հաստատվել ոչ որպես «նվաճողներ», ինչպես ներ-

կայացրել է Թիգլաթպալասարը, այլ տեղաբնիկների համաձայնությամբ և դաշնակցութեամբ՝ ընդդեմ ընդհանուր հակառակորդ Ասորեստանի: Այս առթիվ ուշագրավ է Ն. Ադոնցի հետևյալ եզրակացությունը. «Մի բուռ մուշկերի քաջարի դիմադրությունը Ասորեստանի հզոր թագավորին՝ քաջալերեց նրա լծի տակ գտնվող հարևան ցեղերին ու ժողովուրդներին: Առաջինը գլուխ բարձրացրեց Կուտմուխին, նա, որին ներխուժողների դեմ պաշտպանել էր Թիգլաթպալասարը, ըստ երևույթին, առանց երախտագիտության որևէ զգացում ներշնչելու» (Հայաստանի պատմություն, էջ 55):

Այո, հենց այս՝ «երախտագիտության» պակասն է նաև հիմքն այն բանի, որ մուշկերը Կադմուխի երկրի նվաճողներ չեն երևում, այլ, ընդհակառակը, դաշնակիցներ ու զինակիցներ, որ Կադմուխի բնակիչներն էլ, այսինքն՝ կադմեայք, նոր չէին «գլուխ բարձրացնում» հզոր Ասորեստանի դեմ, այն էլ՝ մուշկերի քաջարի դիմադրությամբ ոգևորված, Հիշենք թեկուզ Արա Գեղեցիկ (ըստ Խորենացու թագավորած՝ 1978—1968 թթ.) և Շամիրամ «սիրախան» պատմությունը, որը հայ-ասուրական հակամարտությունների խիստ պարտավորեցնող նկարագիր է, կամ՝ փորձենք մի պահ հավատալ: Հիշենք նաև Սալմանասար Ա-ի պատժիչ արշավանքները Ուրուտարի-Ուրարտու-Արարադ և Կուտի-Կադի երկրների դեմ: Վերջապես, ինչու հեռուն գնալ, դիմենք իր իսկ՝ Թիգլաթպալասար Ա-ի՝ Կադմուխի կատարած երկրորդ արշավանքի նկարագրությանը:

«Այդ ժամանակ (այսինքն մուշկերի դեմ՝ Կադմուխի կատարած արշավանքից հետո, — Լ. Շ.) դեպի անհնազանդ Կադմուխի երկիրը, որը դադարեցրել էր Աշշուրի՝ իմ տիրոջ, հարկն ու տուրքը, իրոք արշավեցի: Ամբողջ Կադմուխի երկիրը նվաճեցի, նրանց ուղղափարը, նրանց հարստությունը և ունեցվածքը խլեցի, նրանց քաղաքները կրակով այրեցի, քանդեցի և ոչնչացրի: Կադմուխի երկրի մնացած (մարդիկ), որոնք իմ զենքից փախել էին, անցան Տիգրիս գետի (մեր կարծիքով՝ նկատի ունի Արևելյան Տիգրիսի միջին հոսանքը՝ Տավրոս լեռների արևելյան զուգահեռ մասում, — Լ. Շ.) մյուս կողմը գտնվող Շերեշն քաղաքը, որը իրենց ամրոցը դարձրին: Իմ մարտակառքերն ու զինվորները վերցրի, ուղղաձիգ ու դժվարանց լեռների ճանապարհները պղնձե բրիչներով հարթեցի՝ իմ մարտակառքերի և զորքերի անցման համար հարմարեցրի, Տիգրիս գետը անցա, նրանց Շերեշն ամառ քաղաքը նվաճեցի, նրա ուղղափարը (դիակները) աղբակույտների նման դիզեցի, նրանց արյունը Տիգրիս գետում և լեռների բարձունքներում թափեցի:

Այդ ժամանակ բարխիների զորքը (ստուգաբանորեն՝ բարխի-լեռնակառ, լեռնաբնակ, — Լ. Շ.), որը եկավ Կադմուխի երկիրը փրկելու և օգնելու, ոչխարի նման զգեստեցի, նրանց ուղղափարի դիակները լեռների ստորոտում կույտների վերածեցի, նրանց ուղղափարի մարմին-

ները (հանձների) նամե գետին, (նկատի ունի Արևելյան Տիգրիսի հետագա կեծան կոչված վտակը, — Լ. Շ.)՝ տանելու դեպի Տիգրիս գետը»:

Ապա Թիգլաթպալասար Ա-ը հայտնում է, որ իր ձեռքով բռնել է նրանց Քիլի-Թեշշուր թագավորին՝ Քալի-Թեշշուրի որդուն, որին կոչել են նաև Իրրուպի (ըստ Ն. Ադոնցի՝ Շարրուպի), տարել նրա հարազատներին ու լավագույն ունեցվածքը, այրել, ոչնչացրել նրա պալատն ու քաղաքը: Հայտնում է նաև որ Պանաու լեռան վրա եղած նրանց ամրակառույց Ուտախինաշ քաղաքի բնակիչները վախից փախել են իրենց բարձր լեռները, որ, ի վերջո, Ուտախինաշի թագավոր Շարի-Թեշշուրը՝ Խաթթուխի որդին, ստիպված մեծամեծ նվերներով եկել, անձնատուր է դարձել իրեն, իսկ ինքը՝ «Ընդունեցի նրա այս (հարկն ու տուրքը), նրան ազատեցի, իմ տերության ծանր լուծը հավիտյան նրա վրա դրի: Ընդարձակ Կադմուխի երկիրը ամբողջությամբ նվաճեցի, իմ ոստերին խնամեցրի...» (տե՛ս ՀԺՊ քրեստոմատիա, էջ 17—18, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ահա այսպիսին է Կադմուխի կատարած երկրորդ արշավանքի վերջնապարզությունը՝ անհնազանդ և ընդարձակ Կադմուխի երկիրը ամբողջությամբ նվաճեցի, իմ ոստերին խնամեցրի:

Թիգլաթպալասար Ա-ի հաջորդ արշավանքը ուղղված է եղել Շուրարթու երկրի դեմ՝ «ենթարկել է հզոր և անհնազանդ շուրարթուներին», նորից հարկատու դարձրել Ալգի և Պուրուլումգի երկրները: Սրան էլ հաջորդել է Կադմուխի կատարած երրորդ արշավանքը:

«Իմ փառությամբ զայրույթի մեջ — ասում է նա, — երկրորդ անգամ դեպի Կադմուխի երկիրը գնացի (նկատի չի ունեցել մուշկերի դեմ՝ Կադմուխի կատարած արշավանքը, — Լ. Շ.), նրանց բոլոր քաղաքները նվաճեցի, նրանց ուղղափարը, նրանց հարստությունը և ունեցվածքը բռնազրավեցի, նրանց քաղաքները կրակով այրեցի, քանդեցի, ոչնչացրի, նրանց մնացած զինվորները, որոնք վախեցել էին իմ անհղ զենքից և իմ մոտալուստ ուժեղ ճակատամարտից, իրենց կյանքը փրկելու համար լեռների լեռների դժվարամատույց, ուղղաձիգ վայրերը: Նրանց հետևից բարձր լեռնաշղթաների գագաթները և դժվարանց լեռների ժայռերը բարձրացա, որոնք մարդու ոտքի համար անմատչելի էին. նրանք ինձ հետ պատերազմ, կռիվ և ճակատամարտ տվեցին, նրանց պարտության մատուցեցի, նրանց ուղղափարի դիակները լեռների կիրճերում ու բարձունքներում թափեցի, նրանց ուղղափարը, հարստությունը, ունեցվածքը լեռների ծերպերից իջեցրի: Կադմուխի երկիրը՝ նրա ողջ սահմաններով, Թիգրիսի և իմ երկրի սահմանների մեջ ընդգրկեցի» (ՀԺՊ քրեստոմատիա, էջ 18—19, ընդգծ. — Լ. Շ.):

1. Ինչպես տեսնում ենք. Կադմուխին տարածքապես, տնտեսապես և ուղղափարապես ինչ-որ փոքրիկ, անզոր և աննշան երկիր չէ, որ Թիգլաթպալասար Ա-ը իր ամբողջ զորությամբ («մարտակառքերն ու զորքերն հավաքած») բախվել է ուղղափարապես բավականաչափ զորեղ

մեկ այլ ուժի, իսկ հաջողություններն էլ, շնայած սնապարծական հայտարարություն-նկարագրություններին, այնքան էլ գոհացնող չեն: Այլապես, ավելորդ կրտսնային միևնույն երկրի դեմ պարբերաբար և արագարագ կրկնված նրա պատժիչ արշավանքները, այն էլ անընդհատ սաստկացող նրա ցասումով ու զայրույթով:

2. Այսուհանդերձ, արշավանքների երթուղիներից և տեղագրական այլ նշումներից երևում է, որ Քիզլաթպալասար Ա-ի արշավանքները ուղղված են եղել ոչ թե ամբողջ Կադմուխի երկրի կամ Կադմեա Տուն նահանգի դեմ, այլ նույն նահանգի մեջ մտնող նույնանուն՝ Կադմուխի կամ Կադմեա Տուն կոչված գավառի դեմ, այսինքն՝ հետագա Կորդուք կոչված գավառի, որը նահանգի ամենամեծ գավառն է, ունեցել է 5825 քառ. կմ տարածք, այն էլ վաղ միջնադարի վիճակով:

3. Ասում ենք «վաղ միջնադարի վիճակով», քանզի երևում է նաև, որ Կադմուխի կամ Կադմեա Տուն գավառը Քիզլաթպալասար Ա-ի ժամանակ ավելի մեծ տարածք է ունեցել: Այն է՝ հարավում ընդգրկել է նաև Արարադա երկիրը, այսինքն՝ Ուրուատրի-Ուրարտուն, որը տարածքապես համապատասխանում է Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի հետագա ներքին Կորդրիք կոչված գավառին, տարածքը 625 քառ. կմ, իսկ հյուսիսում, ինչպես տեսանք, հետագա Մոկք կոչված ամբողջ նահանգը, որը տվյալ ժամանակ հենց Կադմուխի էլ կոչվել է, այսինքն եղել է գավառի նույնանուն մասը, տարածքը 2962 քառ. կմ: Այսպիսով, Կադմուխի կամ Կադմեա Տուն գավառը տվյալ ժամանակ ունեցել է 9412 քառ. կմ տարածք (5825+625+2962), այսինքն՝ 2059 քառ. կմ-ով ավելի, քան Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի տարածքի կեսը: Սա, իրոք, պատկանելի տարածք է, եթե, մանավանդ, նկատի ունենանք նրա լեռնաշատ բնույթը, ժամանակի ռազմական հնարավորությունները և այլն, և կարող էր բավականաչափ «տառապանք» պատճառել Ասորեստանի հզոր տիրակալին, ինչպես և պատճառել է:

4. Արձանագրության թեկուզև ակամա նշումներով ակնբախ է, որ Կադմուխի բնակիչները, այսինքն՝ կադմեայք, այսինքն՝ գավառի հայ բնակիչները և նրանց հետ դաշնակցած մուշկերը համառ և հերոսական պայքար են ծավալել ահարկու նվաճողի դեմ և հասել որոշակի հաջողությունների: Ապացույց են թեկուզ Քիզլաթպալասար Ա-ի արագորեն իրար հաջորդած երեք պատժիչ արշավանքները (ընդամենը իր թագավորության առաջին հինգ տարիներում), ինչպես նաև հակառակորդների դիմադրության մասին նրա իսկ ակամա խոստովանությունները: Օրինակ, Քաշիյարա լեռների դժվարանց վայրերը մտնելը, և մուշկերի դեմ (մեր կարծիքով, ոչ միայն մուշկերի) լեռան կիրճերում ու բարձունքներում «մաքառելը», կամ Կադմուխի բնակիչների դեմ «ուղղաձիգ ու դժվարանց լեռներ» բարձրանալը, ոչ դուրին գետանց կատարելը, նրանց ամրակառույց Շերեշե և Ուռախինաշ քաղաքները «հերոսաբար» գրա-

վելը, «փախչողներին» հետևից համառորեն ընկնելն ու կռվելը, կամ Կադմուխի բնակիչների դեմ մեկ անգամ ևս (գուցե և շատ անգամ) լեռների դժվարամատույց, ուղղաձիգ վայրերը՝ զորքով բարձրանալը, «բարձր լեռնաշղթաների գագաթները և դժվարանց լեռների ժայռերը» համարյա մագլցելը՝ դարձյալ զորքով ու ռազմակառքերով, նրանց դեմ «պատերազմ, կռիվ և ճակատամարտ տալը» և այլն և այլն: Այո, ծանր, շատ ծանր են եղել Ասորեստանի այդ հզոր տիրակալի նվաճումները (ուղղակի չի խոստովանել) և դրան համապատասխան՝ տեղաբնիկների համառ ու հերոսական դիմադրությունը (բոլորովին չի խոստովանել), և այդ հերոսական դիմադրության կազմակերպողը, առաջամարտիկը, մեր կարծիքով, լինելու էր Արարադա երկիրը, այսինքն՝ Ուրուատրի-Ուրարտուն, քանզի նա էր Կադմուխի-Կադմեա Տուն գավառի և նույնանուն նահանգի իշխանական նստավայր կենտրոնը՝ արդեն ավելի քան 1200 տարի:

5. Ընդունելի համարելով Կադմուխի երկրի կամ Կադմեա Տուն գավառի նվաճումը Քիզլաթպալասար Ա-ի կողմից, գուցե և ամբողջ նահանգի վրա նրա գերիշխանության հաստատումը, այսուհանդերձ երեւում է, որ այն եղել է ոչ երկարատև, քանզի Աշուրբելկալայի ժամանակ, ինչպես նշվեց, նորից արշավանք է կազմակերպվել դեպի Ուրուատրի-Ուրարտու-Արարադ, նորից խոսվում է Ուրուատրի, Մաշգուն և Խիրուա երկրների նվաճումների մասին: Ի դեպ, այստեղ նկատի ունենալ, որ Մաշգունը, ըստ Սալմանասար Ա-ի, Ուրուատրիի ութ երկրամասերից (շրջաններից) մեկն է, իսկ Խիրուան, գուցե, նույն ութ շրջաններից մեկ ուրիշը՝ Սալուա կոչվածը:

Ինչևէ, Ուրուատրին-Ուրարտուն-Արարադը՝ Կադմեա Տուն կամ Կադմուխի գավառի և համանուն նահանգի նստավայր կենտրոնը Աշուրբելկալայի ժամանակ, թագավորության նախաշեմին, նորից անկախացած է, նորից անհնազանդ և նորից նվաճվում է, այն էլ, ըստ Աշուրբելկալայի, երկու անգամ՝ իր թագավորության առաջին և երրորդ տարիներին (տես Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 67):

Արդ, այն հարցին՝ արդյո՞ք վերջնական եղան Ուրուատրիի-Ուրարտուի-Արարադի կամ, ընդարձակ առումով, Կադմուխի-Կադմեա Տան նվաճումները, միանշանակ և համոզված կարելի է պատասխանել՝ ՈՉ, նվաճումները, միանշանակ և համոզված կարելի է պատասխանել՝ ԱՅՈՒՆԱԿԱՆ, շնայած հաջորդ ավելի քան 200 տարիները ևս Ուրուատրի-Ուրարտու-Արարադ երկրի համար, այսպես ասած, համակ լուծության ժամանակներ են՝ չկան կամ չեն հասել ոչ ուղղակի, ոչ էլ անուղղակի տեղեկություններ: Եվ, ահա, այդ 200-ամյա լուծությունը նորից խախտում են մ. թ. ա. IX և հետագա դարերի ասուրական թագավորները, ինչպես նաև երբեմնի Արարադ-Ուրարտու կոչված տիրակալների զարմերը, որոնք այժմ իրենց կոչում են Բիայնայի (=Վանի) տերեր, և համատեղ պահանջում ու թեւադրում են, որ Կոչված 200-ամյակում Ուրուատրի-Ուրարտու-Արարադը

չհամարվի նվաճված (խոսքն, իհարկե, տեականորեն նվաճված լինելու մասին է) որ, վերջապես, բացատրելի են դարձնում ուշարտական կամ բիսյակական պետության հանկարծակի առաջացման անբացատրելի հրաշքը: Իսկ թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ, նորից կխոսեն փաստերը:

Սակայն, նախքան համապատասխան փաստերին դիմելը, որպեսզի մեր խոսքը հենց նույն՝ Ուրարտու կոչված երկրի (նկատի ունենք այսուհետը) և պետության մասին միակողմանի ու միաթև շղառնա, և դույզն ինչ պատկերացում ունենանք Հայաստանի վերոհիշյալ 200-ամյակի անցուդարձերից, համառոտակի ծանոթանանք «Նաիրի»-ին, կամ նաիրյան երկրների դաշնությանը. ի՞նչ է «Նաիրի»-ն, ի՞նչ տարածքներ է ընդգրկել, ի՞նչ էթնոպատկանելություն է ունեցել:

բ. «ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ» ՆԱԻՐԻԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

Նաիրին ընդհանրական երկրանուն է և երբեք, և ոչ մի աղբյուրով էթնոիմաստ չի ունեցել: Մ. թ. ա. XIII դարից ասուրական թագավորները այդպես են կոչել Հայքը (= Հայաստանը), որին մինչև այդ անվանում էին Արամանի (= Արմանի): Այլ կերպ ասած, Նաիրին Ասորեստանից և Հյուսիսային Միջագետքից հյուսիս տարածվող «երկրների» ընդհանրական անվանումն է՝ ասորեստանյան արձանագրություններում (ՀՄՀ, հ. 8, էջ 145): Նաիրին հիշատակել են նաև Բիսյակյի տերերը կամ թագավորները, հետևելով ասուրական ավանդույթին: Նրանք իրենց հաճախակի կոչում են նաև Նաիրիի տերեր, նկատի ունենալով ամբողջ Հայքը (= Հայաստանը) կամ էլ նրա առանձին երկրամասեր:

Մասնագիտական ուսումնասիրություններում «Նաիրի» անունը ունեցել է երկու ստուգաբանություն: Ըստ մեկի՝ այն առաջացել է աքքադերեն *naṣu* = «գետ» բառից, որով կնշանակի գետերի երկիր (նաև՝ գետերի և լճերի երկիր); ըստ մյուսի՝ ասուրական *nuṣa* կամ *nuira* = «կրակ» բառից, որով՝ կրակների երկիր, նաև՝ հրաբուխների և կրակների երկիր (տե՛ս ՀՄՀ, հ. 8, էջ 145, հմմտ. Ա. Վարպետյան, Ովքե՞ր են... արիացիները, էջ 46 և այլն):

Այս ստուգաբանություններից մեր կարծիքով, առավել հավանականը; առաջինն է՝ Նաիրի = «գետերի երկիր», մանավանդ՝ երբ նկատի ենք ունենում յուրաքանչյուր գործածության ժամանակը (մ. թ. ա. XIII դար), սակայն քննարկվող հարցի համար մեկի կամ մյուսի նախադասելի լինելն այնքան էլ էական չէ: Էականն ու կարևորն այն է, որ երկու դեպքում էլ «Նաիրի» անունը Հայաստանի աշխարհագրական առանձնահատկությամբ առաջացած անվանում է, այսինքն՝ ժագումնաբանորեն և էթնոիմաստ շունի՝ որևէ ցեղանունից չէ և, ինչպես ասվեց, իր բոլոր գործածություններում երբեք ցեղանվան իմաստ չի արտահայտել: Ու-

տիև՝ ճիշտ չեն բոլոր նրանք, ովքեր Նաիրի անվանը զուտ արհեստակա-նորեն, առանց փաստի ու փաստարկի, էթնոիմաստ են ներարկում: Այնպես որ՝ «Նաիրյան ցեղեր» ասելու փոխարեն, պետք է և պարտա-վոր ենք (սա ևս գիտականության պահանջն է) գործածել «Նաիրյան երկրներ» արտահայտությունը *matati Nairi*), ինչպես գործածել են ար-ձանագրողները:

«Նաիրի երկրներ» ընդհանրական անվանումը առաջին անգամ (առ-այժմ՝ առաջին) հանդիպում է Թուկուլտի-Նինուրտա Ա թագավորի (մ. թ. ա. 1243—1221, նաև 1244—1208 թթ.) արձանագրություններից մե-կում, ուր նա պատմում է Նաիրիի 43 դաշնակից «թագավորների» (= երկ-րամասերի տերերի) դեմ իր կովի ու հաղթանակի մասին (տե՛ս ՀՄՀ, հ. 8, էջ 146):

Նաիրիի երկրների մասին հաջորդ անգամ պատմել է Թիգլաթպա-լասար Ա-ը՝ արդեն մեզ ծանոթ արձանագրության մեջ: Կադմուխի կա-տարած երրորդ արշավանքից հետո (ենթադրվում է իր թագավորության չորրորդ տարում՝ մ. թ. ա. 1112 թ.) նա նախապատրաստվում և ար-շավում է «դեպի հեռավոր թագավորների երկրներ, որոնք Վերին ծովի ափին էին (նկատի ունի Սև ծովը, — Լ. Շ.) և որոնք երբևէ չէին նվաճ-վել»: Այս հայտնում է, որ հաղթահարել ու անցել է 16 հզոր լեռների անանցանելի ճանապարհներով (16 լեռները հաջորդաբար թվարկված են), ապա անցել Պուրատու գետը (= Եփրատ-Արածանի) և ապա ինչ-որ տեղ ճակատամարտ տվել Նաիրյան թագավորների ու նրանց միաս-նական զորքերի դեմ: Ի դեպ, անուն առ անուն թվարկված են նաիր-յան 23 երկրներ՝ առաջինը՝ Թումմե, վերջինը՝ Դայանու (= Տայք): Ահա՛ «Նաիրի երկրի 23 թագավորներ, — ըստ նրա, — իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու իրենց զորքերը միավորեցին, կռիվ ու ճա-կատամարտ ցանկացան: Իմ դաժան (ու) ահեղ զենքով ես նրանց մո-տեցա, նրանց բազմաթիվ զինվորներին... շարդեցի: Նրանց զինվոր-ների դիակները լեռների բարձունքներում... դիզեցի: Նրա 120 մարտա-կառքերը ցանկառառում ես գրավեցի: Նաիրիի երկրների 60 թագա-վորներին և նրանց օգնության եկածներին իմ տեգերով հետապնդեցի մինչև Վերին ծովը (= Սև ծով, հիշված երկրորդ անգամ, — Լ. Շ.): Նրանց խոշոր կենտրոնները նվաճեցի... Զիբրի մեծ երամակները, ջո-րիները, հորթերը, նրանց գաշտերի անթիվ անասուն(ներ)ը բերեցի: Նաիրիի երկրների բոլոր թագավորներին կենդանվույն ձեռքբերվա բռ-նեցի, (նրանց) ներում չճարեցի, նրանց կյանքը փրկեցի գերեզմարու-թյունից ու կալանավորությունից... Նրանց հալաբա որդիներին պատանդ վերցրի: 1200 ձի, 2000 (խոշոր եղջերավոր) անասուն որպես հարկ նրանց վա գրեցի (և) ազատ արձակեցի զեպի իրենց երկրները:

Դայանու երկրի թագավորին՝ Սենիին, որը շէր հնազանդվել իմ տիրուը՝ Աշշուրին, գերեզմարված և կալանավորված Աշշուր՝ իմ ֆաղաբ

բերի, ներում շնորհեցի և իմ Աշշուր քաղաքից նրան կենդանի թողեցի՝ մեծ աստվածների փառքը փառաբանելու համար: Ընդարձակ նախրի երկրին իր ողջ սահմանով ես տիրեցի (և) նրանց բոլոր թագավորներին իմ ոտքերին խոնարհեցրի:

Իմ արշավանքը շարունակելով (հետադարձին, — Լ. Շ.)՝ Խանիգալ-բատ երկրի ուժեղ և անհնազանդ Միլիդիա քաղաքը գնացի. նրանք իմ ուժեղ մարտական զորհից վախեցան, իմ ոտքերը գրկեցին: Ես նրանցից այս քաղաքը չնվաճեցի, պատանդներ վերցրի: Նրանց վրա հարկ դրեցի տարեցտարի մեկ «իմերուի» չափ հանքաքար՝ զոհաբերության համար» (2Ժ, քրեստ., էջ 20—21):

Նախրիի մասին Քիզլաթպալասար Ա-ի տեղեկությունները այս արձանագրությամբ չեն ավարտվում, չնայած դա է ամենահանգամանալին և հիմնականը:

Ալաշկերտի մոտ (Խոտանլուում կամ Յոնջալուում) հայտնաբերված իր մի արձանագրության մեջ նույն Քիզլաթպալասար Ա-ը հայտնում է. «Քիզլաթպալասար, աշխարհի թագավոր, Աշշուրի թագավոր, շորս երկրամասերի թագավոր, նախրի երկրների նվաճող՝ Թումմեից մինչև Դալանի, Խարխիից մինչև Մեծ ծով ընկած երկրների նվաճող» (Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 59):

Իր մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ՝ Բիրկալեյն գետնուղիում հաստատած, Քիզլաթպալասար Ա-ը ասում է, որ գրավել է ամեն ինչ՝ սկսած Ամուրրու երկրի Մեծ ծովից (=Միջերկրականից) մինչև Նախրիի ծովը (=Վանա լիճ) և երեք անգամ հասել է Տիգրիսի ակունքը (թերևս Արևմտյան Տիգրիսի), երեք անգամն էլ նախրիի երկրների դեմ (Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 62):

Մեկ այլ արձանագրությամբ Քիզլաթպալասար Ա-ը նորից հայտնում է, որ միայն Նախրիում նա հպատակեցրել է 60 թագավորների, սակայն նույն արձանագրության վերջում, իր սխրագործությունները ամփոփելիս, գրաված երկրների թիվը համարում է 42-ը: Ի դեպ, իր իսկ ասելով, Նախրիի թագավորները ապրում էին «Վերին ծով»-ին մոտիկ, և հաղթանակից հետո նրանց հետապնդում է մինչև «Վերին ծովը» (Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 63—64):

Քիզլաթպալասար Ա-ի մեկ ուրիշ արձանագրության պահպանված կտորում Նախրիի թագավորներն այլևս 60-ը կամ 42-ը չեն, այլ միայն 30, որոնց թթերին նա օղակ անցկացրեց «ինչպես ցուլերի» և տարավ Աշշուր: Հստ Ն. Ադոնցի. «Դրանք հավանաբար Նախրիի 23, Մուշկիի 5, Կուտմուխիի և Ուրրախինայի 2 թագավորներն են» (Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 64):

Մի տեղեկություն ևս, որը կարևոր ենք համարում, չնայած Նախրիին չի նշված: Քիզլաթպալասար Ա-ը պատերազմական՝ զործողություններ է ծավալել նաև Մուզրի և Կումանի երկրների դեմ: Հստ արձանագրու-

թյան, նա անցնում է էլամունի, Քալա և Խարուսա լեռներով, հաղթում է Մուզրիին և երկիրը կրակի ճարակ դարձնում: Կումանին օգնության է հասնում իր հարևան Մուզրիին, սակայն պարտություն է կրում: Քսան հազարի չափ նոր ուժեր են օգնության գալիս, Քիզլաթպալասարը հարձակվում է նրանց վրա և փախուստի մատնում, հետապնդելով մինչև Խանուսա լեռը՝ Մուզրիի սահմանը: Խանուսայի բերդը, ինչպես նաև թագավորական քաղաք Կիբսունան գրավելուց հետո, Կումանիի թագավորը հաղթական թագավորից գուժ է հայցում և «ընկնում նրա ոտքերը» (տե՛ս Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 62—63):

Ն. Ադոնցն այս երկրները տեղագրում է հետևյալ կերպ. «Կումանին և Մուզրին (կամ Մուծրին) երկու թագավորություններ են (հիշված են՝ երկրներ, ոչ՝ թագավորություն, — Լ. Շ.): Կիբսունան Կումանիի մայրաքաղաքն է: Զախոյից տասը կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող ներկա Գիֆշե գյուղը, Արևելյան Խաբուրի ափին, պահպանել է Կիբսունան անունը, որը ծանոթ է նաև Կիբսու հորջորջմամբ: Դա ճշտում է Կումանիի տեղը Խաբուրի հովտում, Ջեբել-Աբիադ լեռան փեշերին:

Մուզրին գտնվում էր Կումանիի հարավում, Դեհնկի շրջանում, ուր Մուսիրի կոչված քրդական ցեղը պահպանել է նրա անունը:

Կումանեցիներն այն միևնույն ժողովուրդն են, որ երևան են գալիս Ասարխադոնի օրով Կումա անվան տակ, ուրեմն առանց — Նի վերջավորության, ինչպես Կիբշու՝ Կիբշունիի փոխարեն, կամ Թուշխա՝ Թուշխանիի փոխարեն:

...Երկու ժողովուրդները (ժողովուրդ կոչելու ոչ մի հիմք չկա, — Լ. Շ.)՝ Կումանին և Մուզրին, սեմական աշխարհին չեն պատկանում, ավելի շուտ, ինչպես մյուս լեռնցիները, կապված են Հայաստանի բնակչության հետ» (2Պ, էջ 63):

Մուզրի և Կումանի երկրների այս տեղագրումները համարյա չեն առարկվել, եթե նկատի չունենանք առավել ճշգրտման փորձերը: Այն է՝ տեղագրել ոչ թե Արևելյան Խաբուրի ավազանում, ինչպես Ն. Ադոնցը, այլ՝ Մեծ Զաբի վերնազավառում և միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Կումանիին (տե՛ս Н. Арутюнян, ТУ, էջ 121—122, 145—146): Սույն պահին, սակայն, կարևորվում է այն, որ դրանք ևս զետեղվում են Կարմեա Տուն կամ Կորճաթ նահանգի տարածքում: Օրինակ, Ն. Ադոնցի տեղագրումը կամ Կորճաթ նահանգի համապատասխանում է Կորճաթ նահանգի Տմորիք գավառին կամ ավելի ուշ՝ Ներքին Կորդրիքին, իսկ մյուսը, այսպես ասած՝ «ճշգրտվածը», որը, կարծում ենք, թույլ է հիմնավորված, նույն նահանգի Որսիրանք և Փոքր Աղբակ գավառների տարածքներին: Ինչևէ, երկու դեպքում էլ Կարմեա Տուն կամ Կորճաթ նահանգը չի բացառվում, իսկ նա պատկանում է Քիզլաթպալասար Ա-ի նվաճած նախրյան երկրների առավել ամբողջական տեղագրմանը կամ՝ նրա սահմանների ճշգրտմանը, ինչպես նաև այլ հարցերի բացատրության:

Արդ, նորից դիմենք հոտանլուի արձանագրութեանը, ուր Քիզլաթ-պալատար Ա-ը իրեն համարում է Նաիրի երկրների նվաճող և ապա բացատրում, որ դա նշանակում է «Թումմեից մինչև Դայանի, Բարխիից մինչև Մեծ ծով ընկած երկրների նվաճող»: Սրան էլ ավելացնենք, որ Նաիրիի եզրերկրներից մեկը՝ Դայանին՝ ըստ Քիզլաթպալատարի, հասնում էր կամ մերձ էր «Արևմուտքի վերին ծովին» կամ, պարզապես, «Վերին ծովին»:

Նաիրիի մասին Քիզլաթպալատար Ա-ի այս նշումները վաղուց արդեն քննարկված և հիմնավոր բացատրություններ են ստացած, ուստիև, ապացուցվածը նորից չապացուցելու համար, մեզ մնում է սոսկ վերհիշել դրանք: Օրինակ, մեր կարծիքով, ապացուցված է և կասկած չի հարուցում, որ «Վերին ծովը» Սև ծովն է, իսկ նրան հարող Դայանին Մեծ Հայքի Տայք նահանգը (տե՛ս Н. Арутюнян, ТУ, էջ 70—71), որ «Մեծ ծովը» Մեջերկրականն է, իսկ Խաբիի երկիրը գետեղվում է Արևելյան Տիգրիսի կամ Բոհատանի վերին հոսանքների և Մեծ Զարի միջև: Ենթադրվում է նաև, որ հարավում Խաբիին սահմանակցել է Մեխրի, Կումմե և Կիրրուրի երկրներին, արևմուտքում՝ Կադմուխին և Բարխիին, հյուսիսում՝ Խուրուշկիային: Բացի այս, աղբյուրներում տարբերակվում է նաև «Ներքին Խաբի» երկիր, որին մասնագետները տեղագրում են Խուրուշկիայի և Խաբիի միջև (տե՛ս նույն տեղում, էջ 217—219): Այլ կերպ ասած և կարճ ասած, թե «Ներքին Խաբիին», թե մյուս Խաբիին, որոնք համարվել են Նաիրիի ծայրամասը, տեղագրվում են Մեծ Հայքի Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգում:

Այսպիսով, Քիզլաթպալատար Ա-ի նշած Նաիրիի երեք սահմանակետերը համարյա կասկած չեն հարուցում, դրանք են. հարավ-արևելքում՝ Մեծ Զարը, հարավ-արևմուտքում՝ Միջերկրականը (այս ուղղությամբ բացատրելի չափազանցում կա), հյուսիս-արևմուտքում՝ Սև ծովը: Մնում է, փաստորեն, Թումմե (—Տումմե) երկրի նշումը, որի տեղագրման շուրջ կան լուրջ տարակարծիքներ:

Հնարավոր շփոթից զերծ մնալու համար ասենք, որ այս երկրանունը սկզբում ընթերցվել է «Նումմե», «Նիմմե» կամ «Նեմմե» ձևով, որը, սակայն շուտով ճշգրտվել է (ըստ Խոտանլուի արձանագրության) և ընդունելի դարձել «Թումմե» (=Տումմե) ընթերցումը, լատիներեն արասա-նություններ՝ Tummelū—Tum(m)una: Ի դեպ, կարծում ենք, որ այս դեպքում պարտադիր չէ —ն տառադարձել բ-ով և Տումմե անունը կարգավ թումմե, ուստիև՝ այսուհետ գործածելու ենք Տումմե անվանաձևը:

Մասնագիտական ուսումնասիրություններում Նաիրիի այս երկիրը՝ Տումմեն, որը Քիզլաթպալատարի երկու տարբեր արձանագրություններում (Աշշուրի և Խոտանլուի) հիշված է որպես Նաիրիի եզրերկիր, գետեղվում է Հայաստանի բոլորովին տարբեր վայրերում: Ըստ է. Ֆորբերի, Տումմեն գտնվել է Վանից 68 կմ հեռավորության վրա, որի անունը պահ-

պանվել է Թում գյուղի անվան մեջ, Ն. Ադոնցը այս առթիվ գրել է. «Թում կամ ավելի շուտ՝ Թյուն գյուղը, ինչպես ներկայումս արտասանվում է, չի կարելի նմանեցնել Թումմեին հենց այն բանի համար, որ Ասորեստանի թագավորը Վանա լիճը չի շրջանցել, այլ վերադարձել է նույն ճանապարհով, որով եկել էր Թումմե և իր վերադարձին հպատակեցրել Մեխտենե քաղաքը: Չկա մի նշան, որից երևար, թե նա շրջանցել է լիճը՝ իր մայրաքաղաքը գնալու համար» (ՀՊ, էջ 62, ծ. 1): Առարկելով է. Ֆորբերին, Ն. Ադոնցը միաժամանակ գտնում է, որ Թումմե երկիրը պետք է փնտրել Մանազկերտից Խոտանլու կամ Յոնջալու ընկած տարածքում, ավելին, հակված է Յոնջալուի շրջակայքում գետեղել Թումմե երկիրը, այսինքն՝ Հայաստանի կենտրոնում, Արածանի գետի վերին հոսանքների մերձակայքում: Քիզլաթպալատար Ա-ի հիշած Նաիրյան 23 երկրներից վեցը այդ տարածքներում տեղագրելուց հետո, կամ առաջարկելով իր տեղագրումները, եզրակացրել է. «Այսպիսով, ցուցակի 23 երկրներից վեցը տեղագրվում են Մելազկերտի և Ուշ-քիլիսեի միջև ընկած տարածության վրա: Ավելացնենք նաև Թումմեն՝ ճակատամարտի թատերաբեմը, Յոնջալուի դաշտում, եթե մասնագետները չհամաձայնվեն այն նույնացնել Իսումբո-ծումբի հետ» (ՀՊ, էջ 61, ընդգծ.— Լ. Շ.):

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ս. Երեմյանը Տումմեն նույնացնում է հին հայկական Տմորիֆի հետ և ըստ այդմ Քիզլաթպալատար Ա-ի հիշած Նաիրյան 23 երկրները գետեղում Տմորիֆից—Տայք ընկած տարածքում՝ Մեծ Հայքի հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք ձգվող անկյունագծի մերձակայքում (տե՛ս ՀՀ հանրագիտարան, 8, էջ 146): Վերջապես, կան նաև ամենավերջին, ընդհանրական համարված և, այսպես ասած, «խաղաղարար» մի կարծիք, որը և նպատակահարմար ենք համարում բերել ուսերին բնագրով. «Из приведенных выше данных как буд-то видно, что на Древнем Востоке существовали две разные области под одним и тем же названием— Тумме-Тумми: одна на северо-западе, северо-западнее Малатии, между Сивасом, Кайсери и Гюрюном (она же хеттск. Tummaia, антич. Dōmava, а другая— на юго-востоке, южнее (юго-восточнее) Киррури (см.), т. е. южнее Джуламерк—Чэлемерика» (Н. Арутюнян, ТУ, стр. 188—189).

Ինչպես տեսնում ենք, Քիզլաթպալատար Ա-ի հիշած Նաիրյան 23 երկրներից մեկը և առաջինը՝ Տումմե եզրային երկիրը, մեծ մասի կարծիքով տեղագրվում է Մեծ Հայքի հարավ-արևելքում («Հին Արևելք» ծիբով տեղագրվում է Մեծ Հայքի հարավ-արևելքում (Հին Արևելք) նշումը շատ է ընդգրկուն և դրանով իսկ ապակողմնորոշող), ավելի ճշնորդաբար, Մեծ Հայքի Կադմեա Տուն կամ Կորճայք նահանգի հարավ-արևելքում, որը տարածքային ավելի կամ պակաս ընդգրկումով մտյան մասում, որը տարածքային ավելի կամ պակաս ընդգրկումով համապատասխանում է նույն նահանգի երբեմնի Արարադա երկրին (=Ուրուտարի—Ուրարտու), ավելի ուշ՝ Տմորիֆին, վաղ միջնադարի՝

ՆԱԽՈՐԻ ԵՐԿԲԱՏՈՒՑԱԿՆԵՐ ԸՍՏ ԱՍՏՈՒՐԱԿԱՆ ՔԱԳԱՎՈՐՆԵՐ

<p>Ըստ Քիզաբալայաուր Ա-ի (1115—1077)</p>	<p>Ըստ Շամոյի-Ռամվա Ք-ի (825—812 թթ., ըստ է. Բիկեմանի, Շամոյի Աղագ Ե)</p>	<p>Ըստ Աստուրնագիրպալ Ք-ի (883—859 թթ.)</p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Քումնե, նաև՝ Տումնե 2. Քունուրե, նաև՝ Տունուրե 3. Քուալի, նաև՝ Տուալի 4. Կինդուրի, նաև՝ Քինուարի 5. Ուզուլա 6. Ուզամունի, նաև՝ Ունգամունի 7. Անդիարե 8. Պիւկիկենի, նաև՝ Պիւթիկենի 9. Ատուրգիկենի, նաև՝ Աթուրգիկենի 10. Կուլթարագիկենի, նաև՝ Կուլթարիկենի 11. Շինիլիկենի, նաև՝ Շինիլիկունի 12. Խիմուա, նաև՝ Հիմուա 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Քաբարուրան (Իշխանը Սիրա- աշմե) 2. Հարմիշանդա (Իշխ. Ամանար) 3. Ղարունի (Իշխ. Զարիշու) 4. Հունգուր (Իշխ. Զարիշու) 5. Կիպպարուտակա (Իշխ. Սա- նաշու) 6. Ուշտաշա (Իշխ. Արգարաա) 7. Կինուկա (Իշխ. Շումաա) 8. Գինգիլի (Իշխ. Տաստանի) 9. Արիմաա (Իշխ. Բիսիրային) 10. Կիպարուշա (Իշխ. Պարունուշաա) 11. Ուլիա (Իշխ. Աշպաշաշտաաունի) 12. Կինգիշտիկենկա (Իշխ. Ամա- մաաշ) 13. Մասիբաուշ (Իշխ. Մարսիճու) 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Քումնե (Տումնե, Տմորթ) 2. Կիրուրի 3. Սինիսի 4. Սիմիրա 5. Ուլմանիա 6. Ազավա 7. Խարգա 8. Խարմաա 9. Կիրգանա 10. Խուրուշա 11. Կիրիի(այտեղ նշված է Արաադա լեռ)
<ol style="list-style-type: none"> 13. Պարտուրի, նաև՝ Պարտուրի, Պալթիլի 14. Ուիրամ 15. Շուրուրիա 16. Աբանի 17. Ազանի 18. Կիրենի, նաև՝ Քիրենե 19. Ալբայա, նաև՝ Ալբաա 20. Ուգինա 21. Նազարիա 22. Աբարսիունի 23. Դայանի, նաև՝ Դայանու 	<ol style="list-style-type: none"> 14. Լուկաա (Իշխ. Մամանիկա) 15. Գիմամու (Իշխ. Զամանգար) 16. Յիմադուրի (Իշխ. Սիրաաշու) 17. Աբգանա (Իշխ. Գրիշտա) 18. Ասասի (Իշխ. Ադադաանու) 19. Գինճունճու (Իշխ. Ուրսի) 20. Գինգիկենա (Իշխ. Բաարա) 21. Կինդուտաուշ (Իշխ. Աուուա) 22. Կիրու (Իշխ. Գիլիքնակուուշ) 23. Զուզարուրա (Իշխ. Զարանու) 24. Գինգիլդա (Իշխ. Իրտիսաաի) 25. Տալլուա (Իշխ. Բաադադուաա) 26. Նանի (Իշխ. Շուուա) 27. Մասիբաա Աբտասիբաի 	<ol style="list-style-type: none"> 16. Խալզիդիկա 17. Իճալա 18. Կինարու 19. Կիրու (Կիրի) 20. Մուպի (Շուպի) 21. Կիրիի
<p>Տե՛ս Ն. Աղոնց, 2Պ, ԵՐ., 1972, էջ 58, հմտ., լեռ, Երկիր, հ. 1, էջ 183, ՀՃՊ ԲԻՅԱՄ., էջ 19:</p>	<p>Տե՛ս Մ. Շարեն, Հայաստան, Քրդս- տան և Քրեմլոյան Պարսկաստան, քա- րթկական-ասորիստանյան սեպագրերու համաձայն, Կիսենա, 1904, էջ 8—9, լեռ, Երկիր, հ. Ա, էջ 183:</p>	<ol style="list-style-type: none"> 22. Խուրուկա 23. Կիրգանա 24. Իստարաա 25. Գիրա 26. Քիտուրա 27. Կիրիի <p>Տե՛ս Հ. Սանտալեան, Ասորիստա- նեայ և Կարսի սեպագրեր արձանագրու- թիւնք, Կիսենա, 1901, էջ 108—122, հմտ. լեռ, Երկիր, Ա, էջ 199—202:</p>

գրումներին: Իսկ սա նշանակում է, որ Վանա լիճը Մեծ Հայքի «Ներքին ծովն է» համարվելու, այսինքն՝ կենտրոնական լիճը, ինչպիսին իրոք եղել է հազարամյակներ շարունակ:

Իրավ է, պրոֆ. Լեոն՝ ինչ-ինչ պատճառներով Մեծ Հայքը չի նշել, չի ընդգծել, սակայն, կարծում ենք, դա չի կարևորը: Կարևորն այն է, որ նրա ուրվագծումներով ևս Նախիթն նույնանում է Մեծ Հայքին (թե- կուզե՞ն՝ աշխարհագրորեն) և այս իրողությունն է, որ պետք է նկատի առնվի: Այսինքն ըստ Լեոնի ևս՝ Նախիթ=Մեծ Հայք (ըստ մեզ՝ Մեծ Հայք = Նախիթի), Ուրարտու=Նախիթի մասը, հետևաբար, Ուրարտու=Մեծ Հայքի մասը: Ահա սա է փաստերի ընձեռած վերջնարդյունքը: Այնպես որ Նախիթն «Փոքր» տեսնելու կամ «փոքրացնող» կարծիքները փաստերի ոչ համատեղ, հպանցիկ մեկնություններ են, հաճախ էլ ցանկալին տեսնելու բացահայտ ճիգեր և բնավ իրենց չեն արդարացնում: Ավելին, հիմ- քեր կան մտածելու, որ փաստերի առավել հանգամանալի և առավել ճշգրիտ ուսումնասիրություններով ի հայտ կբերվեն Նախիթի, այսպես ասած, արևելյան կեսի երկրները ևս (արևմտյանը տեսանք), գուցե ևս 100 երկիր, այսպիսով Նախիթի ավելի քան 200 երկիր ենթադրվում է, այսինքն՝ համարյա այնքան, որքան Մեծ Հայքի գավառներն են (195 կամ 201)՝ ըստ «Աշխարհացոյց»-ի:

Հիմքեր կան, որ հնագույն և հին դարերում, իսկ Հայաստանի աշխարհագրական պայմաններում՝ մասնավորապես, վարչական և տարած- քային բաժանումները շատ ավելի հաստատուն և հարատևող են եղել: Այնպես որ, Մեծ Հայքի և Նախիթի գավառաբանականների համապատասխանությունը (կամ համարյա համապատասխանությունը) բնավ էլ վարմանալի և պատահական չպետք է երևան:

Նախիթն և Մեծ Հայքը նույնանում են նաև էթնիկապես՝ իրենց նա- յաբնակչությամբ:

Նկատի ունենալով փաստերի առատությունը և դրանք քննարկելու մեր սահմանափակ հնարավորությունները, փորձենք փաստարկել ընդ- հանրացումներով:

ա. Մ. Թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից Մեծ Հայքի բնիկները (հայերի նախնիները) Հայկ նահապետի անունով իրենց աստիճանաբար կոչում են Հայկ-Հայք-Հայեր (նախապես կոչվել են Հարեթյաններ, Քորգոմյաններ), այնպես որ նույն հազարամյակի վերջերին արդեն այդ ամբողջ տարածքը ծագել է ծագ հայախոս և հայաբնակ էր: Այսինքն՝ ծագել է ծագ հայախոս և հայաբնակ էր Առաջավոր Ասիայի հյուսիս- արևելյան այն տարածքը՝ շուրջ 320.000 քառ. կմ, որը հետագայում (Ար- շակունիների ժամանակ և հետո) հասկացվում էր բուն Հայաստան: Նկատենք նաև, որ Մեծ Հայքը այդ ժամանակից սկսած ավելի քան 4000 տարի՝ ընդհուպ մինչև առաջին աշխարհամարտը, երբեք չի հա- յաթափվել (նկատի չունենք ուշ դարերի մասնակի արտագաղթները) և

չի կրել այնպիսի զանգվածային էթնոփոփոխություն, որ մեկ ուրիշ ցե-ղամիություն կամ ժողովուրդ պայմանավորեր նրա էթնոպատկերը: Ավե-լին, եղած փաստերով նույնիսկ հակապատմական է երևում թեկուզ եր-կու հավասարազոր և հավասարաբանակ ոչ արյունակից ժողովուրդների զուգահեռ գոյությունը (տե՛ս Գիրքը դարերի խորքից, 1984, «Մանկա-վարժ», ամսագիր, 1990, թիվ 11, էջ 19—35, 1991, թիվ 5, էջ 29—40):

Ահա այս իրողությունների թեւադրանքով, որոնք, ինչպես նշվեց, հիմնավորված են այլ առիթներով (ի դեպ, առ այսօր մեր հիմնավորում-ները չեն առարկված), կասկած չի մնում, որ Նախիթն հայաբնակ էր, որ Նախիթում ուրիշ՝ ոչ հայկական, երկրի էթնոպատկերը բնորոշող ցեղեր ու ժողովուրդներ փնտրելը չի արդարացվում, պարզապես՝ փաստեր չկան:

բ. Նախիթի հայաբնակության անհերքելի ապացույց է նաև Հայաստան—Նախիթի նույնությունը, որը պատմագիտական ուսումնասիրություն-ներում, ցավոք, մինչև մեր դարի 70-ական թվականները, ինչ-ինչ պատ-ճառներով չէր նկատվում կամ չէր ցույց տրվում: Այս «ավանդույթը» խախտեց մերօրյա հմուտ պատմաբան և մերազնյա միակ խեթագետ Վ. Խաչատրյանը:

Դեռևս 1973 թ. հրատարակած իր «Хайаса и Наирн» հոդվածում (տե՛ս «Լեաքեր» հաս. գիտ., 1973, թիվ 11, էջ 37—47), հենվելով մ. թ. ա. XIII դարի սկզբների խեթական և ասսուրական համաժամա-նակյա թագավորների միմյանց հղած նամակների վրա, նա խիստ հա-մոզիչ և անառարկելի փաստերով ապացուցել է (մեր կարծիքով՝ ապա-ցուցել է վերջնականորեն), որ Հայաստ և Նախիթ անվանումները տրված են միե՛նույն երկրին, որ նույն երկիրը, որին խեթերը Հայաստ են ան-վանել, ասսուրները այդ նույն ժամանակ կոչել են Նախիթ: Եվ քանզի, վանել, ասսուրները այդ նույն ժամանակ կոչել են Նախիթ: Եվ քանզի, Հայքի գրեթե ամբողջ տարածքը (ինչը նշված հոդվածում ապացուցել է նաև Վ. Խաչատրյանը), ուրեմն՝ Հայաստ ևս նույն տարածքն է ընդ-գրկել, ավելի ճիշտ, Հայք—Հայաստ է, որ որոշ ժամանակ (մ. թ. ա. XIII—VII դդ.) ասսուրների կողմից Նախիթ է կոչվել:

Հայաստ—Նախիթ նույնությունը ավելի է կարևորվում Հայաստ ան-վան հանրահայտ և բոլորի կողմից ընդունելի ստուգաբանությունը: Ըստ այդմ, մասնավորապես՝ ըստ վերջին ճշգրտման (Ք. Գամկրիխձե, Վ. Իվանով, Վ. Խաչատրյան և ուրիշ.) Հայ—աստ անվան բուն բաղադրիչը «հայ» բառն է, իսկ «աստ»-ն խեթալուծիական լեզուներին հատուկ՝ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող վերջածանց: Այսպիսով, «Հայաստ» ասվածը նշանակում է հայերի երկիր, ճիշտ այնպես, ինչպիսի-սա՝ ասվածը նշանակում է հայերի երկիր, ճիշտ այնպես, թե- իմաստ ունեն Հայք և Հայաստան անունները: Ուրեմն՝ Նախիթ ևս, թե- պետ ոչ անվանապես, նշանակում է հայերի երկիր, սոսկ այն տարբե-

րուծյամբ, որ Հայասան էթնոթագում և էթնոհիմաստ ունի, այսինքն՝ էթնոտանուն է, իսկ նախորին՝ աշխարհագրական անվանում:

Ահա այս են թելադրում գիտությունը հայտնի համապատասխան բոլոր փաստերը և այսպիսի բացահայտող-հեղաբեկող դեր ունի Վ. Խաչատրյանի տվյալ կարծիքը կամ, ավելի ճիշտ, գիտական խիզախումը, որը շուրջ 20 տարի անտեսված է հանիրավի:

գ. նախորին հայաբնակությունը, թեպետ ակամա, «փաստարկում են» նաև մեր ընդդիմախոսները՝ ընդունելի համարված տեսակետների երգվյալ հետևորդները և կրողները:

Գաղտնիք չէ, որ մինչև վերջերս (մինչև 50—60-ական թվականները) իշխում էր հայ ժողորդի միգրացիոն կամ գաղթի տեսությունը (հիմնադիր Զ. Մանանդյանը), ըստ որի նախաուրարտական և ուրարտական կոչված ժամանակաշրջանների Հայաստանը (նկատի ունենալ տարածքը) համարվում էր բացառապես ոչ հայաբնակ, այլ կերպ՝ իշխում էր տվյալ ժամանակներում Հայաստանը առանց հայերի տեսությունը, իսկ արմենների (իբրև թե հայերի հնդեվրոպացի նախնիների) հայաստանաբնակ լինելը ընդամենը մ. թ. ա. VII դարի վերջերից (Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հ. Ա, էջ 7—34):

Եվ, ահա, 50-ական թվականներից այս տեսությունը առաջին լուրջ ճեղքերը տվեց՝ վերանայվեց նախ ժամանակագրորեն: Այն է, խեթական և ասսուրական թագավորների տեղեկությունները՝ Հայաստ, Թեգարմա կամ Թեգ-Արամա, Արմե-Շուպրիա կոչված երկրների մասին, ուսումնասիրողներին բերեցին այն հաստատուն համոզման, որ դրանք մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից հայերի նախնիներ հանդիսացող արմենների և հայասների (փոխանակ ասվեր՝ հայերի) բնակավայրեր են, որ Հայասան, ըստ նրանց, զբաղեցրել է ամբողջ Բարձր Հայք նահանգը և Փոքր Հայքի արևելյան՝ եփրատամերձ տարածքները, Թեգարման կամ Թեգ-Արաման՝ Եփրատի ոլորանի շրջանները, Արմե-Շուպրիան՝ Աղձնիք նահանգը:

Այսպիսով, Մեծ Հայքի արևմտյան և հարավային զգալի տարածքներ առաջին անգամ գիտականորեն համարվեցին հայաբնակ՝ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից, ինչպիսի կարծիքը հետագա տարիներին ավելի հիմնավոր դարձավ և ամրապնդվեց: Ավելին, «Ուրարտու»-ի հայկականությունը հաստատող փաստերի ճնշման տակ իշխեց մտքերին և դարձավ անկասկածելի:

Այս իսկ առումով կարևոր ենք համարում ուշադրություն հրավիրել 22 ԳԱԱ ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանի «Ուրարտական տերությունը և հայերը» հոդվածին (տե՛ս «Ուրարտու Հայաստան», Երևան, 1988, էջ 47—126), որը ժայռեծալը ունի ուրատապաշտպան (այսինքն՝ Ուրարտուն ոչ հայկական) նպատակադրում և հենց դրանով էլ ուշագրավ է: Ծանոթացնելով գիտություն մեջ իշխող տվյալներին (կարծիք-

ներին), որոնք վերաբերում են Հայաստան-Ազգի, Թեգարմա (ըստ ասսուրների՝ Թիլ-Գարիմմու), Մալդիա կամ Մալաթիա, Իսուվա (= Իսուա, Իշուա), Մուփա (Սոֆենե, Մոփթ) և այլ հարակից երկրներին, Գ. Սարգսյանը եզրակացրել է. «Այսպիսով, վերին Եփրատի հովտի երկրները, սկսած հյուսիսում ընկած Հայաստանից մինչև հարավում տեղավորված Մելիտենեն, համատարած կերպով առնչվում են հայերի ցեղանուններին (ճիշտն ու հիմնավորը՝ տեղանուններին — Լ. Շ.): Պարզ է դառնում, որ հենց այստեղ է գտնվել հայ ժողովրդի կազմավորումը սկզբնավորող ցեղերի նախնական բնակավայրը» (նույն տեղում, էջ 54, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ասենք, որ այս եզրակացությունը ևս, ինչպիսին բնորոշ է մեր բոլոր ընդդիմախոսներին, զերծ չէ շփոթավորված մտքերից, և դա նրանց «մեղքը» չէ, պարզապես՝ տարուբերվում են փաստականի և ոչ փաստականի արանքում, որից էլ՝ զանազան խուսանավումները, հակասությունները, անորոշություններն ու շփոթավորումները: Օրինակ, սույն պահին նկատի ունենք տեղանունները «ցեղանուններ» կոչելը, որը ոչնչով և երբեք չի հիմնավորված, կամ՝ Մեծ Հայքի արևմտյան տարածքները հայկական ցեղերի «նախնական բնակավայր» համարելը (այստեղ առարկելին և շփոթավորը «նախնական» բառն է՝ միայն արևմտյան տարածքների համար), որը, այսպես ասած, սարգսյանական հերթական գաղտնաբայ է և տուրք հայերի՝ իրեն արդեն սպառած միգրացիոն տեսության և այլն, սակայն սույն պահին կարևորն այն է, որ Գ. Սարգսյանը ևս Մեծ Հայքի արևմտյան այդ տարածքները վերջապես հայաբնակ է համարում և, մեր կարծիքով, շնամարել չէր կարող: Այսինքն՝ հայաբնակ է համարում այն տարածքները, այն էլ՝ «նախնականի» ցուցիչով, որոնք ըստ Թիգլաթպալասար Ա-ի, ինչպես տեսանք, նախի են կոչվել: Ուրեմն՝ անհիմն չէ մտածելը, որ ոչ միայն այդ տարածքները, այլև ամբողջ նախնի հայաբնակ էր: Չենք կասկածում, որ այս եզրակացությանը կհանգրվեր նաև Գ. Սարգսյանը, եթե նրան շխտչնդոտեին առանձին կանխադրություններ (Ուրարտուն ոչ հայկական, հայերի միգրացիոն տեսություն՝ թեպետ վերջինը ոչ բացահայտ) և եթե կարողանար համատեղ քննել բոլոր համապատասխան փաստերը, քննել առանց այլափոխումների, առանց հարմարեցումների:

դ. նախորին հայաբնակության ապացույց է նաև «Ուրարտու» կոչվածի հայաբնակության ապացուցումը, որին և նպատակամղված է մեր այս աշխատությունը: Սա էլ այն պարզ պատճառով, որ «Ուրարտուն» նախորին մասն է կազմել (մեծատարած կամ փոքրատարած՝ էական չէ) և, բացի այդ, հիմքեր չկան դրանց էթնիկապես տարբերակելուն, մանավանդ՝ միմյանց հակադրելուն:

Այսպիսով, փաստերը թելադրում են հետևյալ էթնոնունությունը՝ Հայք=Հայաստ=Նախի=Ուրարտու կամ Բիայնա=ՀԱՅԱՍՏԱՆ, որից ամեն մի շեղում, մեր համոզումով, գիտականորեն ձախողված է: Ձախող-

ված է հատկապես Հայաստանը խորրիարենակ համարող զուտ շինծու տեսությունը, ինչի մասին արդեն խոսվել է:

Նաիրի=Մեծ Հայք հայաբնակությունը կարելի է ապացուցել նաև այլ փաստերով, ավելի ճիշտ, հարստացնել մանրամասներով, սակայն չծավալվենք՝ ընդհանրացումները բավարար համարելով, և վերադառնանք նույնացնող այլ հիմքերի:

Արդ, Հայք=Հայասա=Նաիրի նույնացնող հիմքերից է միասնական պետության գոյությունը բոլոր երեք դեպքերում:

Մեծ Հայքի միասնական պետության գոյությունը արդեն բավականաչափ փաստարկվեց սույն աշխատության սկզբում, ցույց տրվեց, որ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից (Արամի ժամանակ՝ 2036—1978 թթ., և հետո) այն ունեցել է համահայաստանյան և համահայկական ընդգրկում: Ցույց է տրվել նաև այլ առիթներով՝ ըստ հնագիտական և հայ պատմագրության տվյալների:

Հայասայի համար, հաճախ էլ՝ Հայասա—Ազգի անվանումով, պետության այդպիսի միասնական վիճակ նկարագրում-ներկայացնում են խեթական, արձանագրությունները՝ մ. թ. ա. XV—XIII դարերում, իսկ Նաիրիի համար՝ ասսուրական թագավորները, մասնավորապես Թիգլաթպալասար Ա-ը (1115—1077 թթ.):

Տարբեր ոլորտի այդ աղբյուրները, կարծեք թե, մեկը մյուսին լրացնելով հաստատում են այն իրողությունը՝ ավանդված հայ պատմիչների, մանավանդ Մովսես Խորենացու կողմից, որ պատմական Հայաստանում մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերից մինչև մ. թ. ա. XI դարի կեսերը, իրոք, անընդմեջ գոյություն է ունեցել համահայաստանյան և համահայկական մեկ միասնական պետություն, թեպետ տարբեր անվանումներով, որին արտաքին աղբյուրները, ի տարբերություն հայկականի, նույնիսկ թագավորություն են կոչում:

Այս իրողությունը գուցե չի երևում առաջին հայացքից, հաճախ էլ այլափոխված է ներկայացվել (դարձյալ հայերի՝ միգրացիոն տեսության և «ոչ հայկական» Ուրարտուի պատճառով), սակայն բավականաչափ նկատելի է: Օրինակ, խեթական համապատասխան բոլոր արձանագրություններում Հայասան կամ Հայասա-Ազգին երևում է որպես մեկ միասնական և մեկ ժողովրդի (բոլոր հիմքերով՝ հայերի) թագավորություն, ժառանգաբար իրար հաջորդած թագավորներով (ըստ Ն. Ադունցի՝ Կարաննի, Մարիյա, Հուկկանա, Աննիյա— տե՛ս շՊ, 1972, էջ 46), պալատական կարգ ու կանոնով (ի դեպ «պալատ» բառի հաճախակի գործածությունը), ավագանու խորհրդով և պետական գործակալներով, բավականաչափ ռազմունակ միասնական զորաբանակով և զորտեսակներով, մանավանդ՝ խեթերի ուշագրությունը խիստ արժանի ռազմականքերով. և պետությանը հատուկ այլ հատկանիշներով:

Արդ, այս կարգի տեղեկություններն այնքան ակնառու են, որ Հայաստանում միասնական և լիարժեք պետական կառույց չտեսնելը, կամ էլ «ռազմական դեմոկրատիա» համարելը, այսինքն՝ պետության սաղմնային վիճակ, հավասար է փաստերը անտեսելուն, կամ էլ դրանք իմաստափոխելուն:

Նաիրիի միասնական պետության մասին, ի տարբերություն Հայասա-Ազգի, անուղղակի տեղեկություններ են հասել: Ինչպես տեսանք, Թիգլաթպալասար Ա-ը, անուն առ անուն նշելով Նաիրիի 23 երկրներ, որպես ընդհանրացում հայտնում է. «Ընդամենը Նաիրի երկրի 23 թագավորներ, իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու իրենց զորքերը միավորեցին, կռիվ ու ճակատամարտ տալ ցանկացան»: Ապա, նկարագրելով ճակատամարտն ու իր հաղթանակը, հայտնում է՝ այժմ արդեն որպես նույն արշավանքի (ոչ ճակատամարտի) իրողություն. «Նաիրիի երկրների 60 թագավորներին և նրանց օգնության եկածներին իմ տեղերով հետապնդեցի մինչև Վերին ժովը»: Ապա՝ նորից նույն արշավանքի առիթով. «Նաիրիի երկրների բոլոր թագավորներին կենդանվույն ձեռքերովս բռնեցի, (նրանց) ներում շնորհեցի, նրանց կյանքը փրկեցի գերվարությունից ու կալանավորությունից... նրանց ազատեցի...»: Ապա՝ «նրանց հպարտ ուղիներին պատանդ վերցրի»: Վերջապես՝ ընդարձակ նաիրի երկրին իր ողջ սահմանով ես տիրեցի, նրանց բոլոր թագավորներին իմ ոտքերին խոնարհեցրի» (տե՛ս շԺՊ, քրեստ., էջ 19—20):

Արդեն մեզ քաջածանոթ այս տեղեկություններն այժմ հետաքրքրում են այլ առումներով:

ա. Ինչ հասկանալ Նաիրիի 60 և ավելի թագավորներ ասելով: Արդյո՞ք դրանք, այսպես ասած, թագավորներ են, կամ՝ միթե՞ Նաիրին, իրոք, այդքան շատ թագավորներ է ունեցել:

Հարցը նորույթ չէ, ոչ էլ պատասխանը անիմանալի: Պատմագիտության մեջ հարցին բացառապես բացասական պատասխան է տրված, այսինքն՝ այդ «թագավոր» կոչվածները բնավ էլ թագավորներ չեն, որը հիմնավոր կարծիք է: Սակայն նույնքան էլ հիմնադուրկ և առարկելի է, երբ այդ «թագավոր» կոչվածները, ըստ իշխող կարծիքի, հենց այնպես, քմահաճորեն հորջորջվում են ցեղառաջնորդներ (տե՛ս Փ. Ղափանցյան, ՌԺՊ, 1940, էջ 14, շԺՊ, շՂ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, էջ 282—283 և այլ աշխատ.), հակասելով իր իսկ՝ Թիգլաթպալասար Ա-ի և ասսուրական այլ թագավորների շափազանց հստակ և անկասկածելի նշումներին:

Նկատի ունենանք նախ այն, որ Թիգլաթպալասար Ա-ը և մյուսները հետևողականորեն դրանց երկրատերեր են համարում և երբեք՝ ցեղատերեր կամ ցեղառաջնորդներ: Տվյալ դեպքում բոլորովին հարկ չկա կասկածելու սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին:

Երկրորդ, զուգահեռ փաստերը ևս (Մեծ Հայքի, Հայասայի, «Ուր-

արաւու»-ի մասին) հուշում ու թելադրում են, որ դրանք և նմանները երկրատերեր են և ոչ ցեղառաջնորդներ, որ այդ փաստերը ևս պետք է նկատի առնվեն:

Վերջապես, նաև այն, որ Նաիրիում թեպետ համաճարայն տիրակալ կամ տիրակալներ (իրար հաջորդած) չեն հիշվում, սակայն այդպիսիք ենթադրվում են: Ենթադրվում են Նաիրյան երկրների միասնական պայքարով (այդ մասին քիչ հետո), ինչպես նաև Մեծ Հայքի, Հայաստանի, «Ուրարտուի» մասին եղած փաստ-օրինակներով, ըստ որոնց նրանք կոչվել են նահապետներ (Մեծ Հայքի դեպքում) կամ թագավորներ (մյուս դեպքերում): Այսպիսով՝ համաճարայն տիրակալները կամ թագավորները անտեսված են, իսկ երկրատերերը խնամքով, այն է՝ տասնյակներով հիշված, որը և էական շփոթների տեղիք է տալիս: Թե ինչի հետևանք է այս երևույթը, դժվար չէ բացատրել, պարզապես՝ աստուրական թագավորների փառատենչական նկրտումների հետևանք, ուրիշ ոչինչ:

բ. Բերված և այլ փաստերից բացահայտ երևում է, որ Նաիրին, այն էլ՝ հաճախակի, որքան հնարավոր է միասնական պայքար է մղել իր հզոր հարևանի՝ Ասորեստանի դեմ, ուստի՝ հերթական հարց է առաջանում՝ ինչպիսին է եղել այդ միասնությունը:

Պատմագիտության մեջ հարցին տարատեսակ, հաճախ էլ անորոշ պատասխաններ է տրված: Իշխողն այն է, որ դա եղել է ցեղերի դաշնակցություն, ի դեպ, չի էլ նշվում ինչպիսի՞ ցեղերի՝ արյունակից, թե ոչ արյունակից: Այս առթիվ հետևյալն է գրված «Հայ ժողովրդի պատմության» բուհական դասագրքում. «Նշված դարերում (մ. թ. ա. XIII—XI,— Լ. Ծ.) Նաիրի երկիրը մի միասնական ցեղային միություն չէր այստեղ ավելի շուտ գոյություն ունեւր ցեղերի դաշնակցություն, որի կազմի մեջ մտնում էին բազմաթիվ ցեղեր, Երբեմն նաև փոքր ցեղային միություններ (Մեծ)»-ից նկատելի վախ կա,— Լ. Ծ.):

...Ցեղային առաջնորդի կամ ցեղապետի պաշտոնը Նաիրյան ցեղերի մոտ արդեն ժառանգական էր» (հ. 1, Երևան, 1963, էջ 56—57):

Այս եզրակացության մեջ միակ հիմնավորը (տե՛ս նախաշարադրանքը) «պաշտոնների ժառանգականության» ընդունումն է, այն էլ ոչ թե ցեղառաջնորդի կամ ցեղապետի (ցեղային՝ ժողովրդավարությունը այդպիսին չի հանդուրժել), այլ՝ երկրատերերի կամ իշխանների, որոնց Ասորեստանի թագավորները, ինչպես ասվեց, ի շահ իրենց՝ սնապարծության ու փառքի «թագավորներ» են հորջորջել: Իրողություն, որն արդեն պետության գոյության ապացույց է: Իսկ բուն միտքը, թե՛ Նաիրի երկիրը

¹ Ի դեպ, արդարացի լինելու դեպքում, աստուրական թագավորները տվյալ հարցում այնքան էլ «մեղավոր» չեն, քանզի քաջ հայտնի է, որ համապատասխան գաղափարագիրը ոչ միայն «թագավոր», այլև «տեր», «իշխան», «առաջնորդ» և նման իմաստ ունի, որ դրանցից մեկնումեկի ընտրությունը լինելու է ըստ բովանդակության:

նույնիսկ ցեղային միություն էլ չէր, որ ցեղերի դաշնակցություն էր, պարզապես հակասում է մեր բերած ոչ քիչ փաստերին, ուստիև պետք է վերանայել:

Սա դեռ ոչինչ՝ վերանայելը վերանայել, գոնե խոսվել է և, ինչպես տեսանք, հստակ կարծիք կա, սակայն կան նաև առավել զարմանալիս ու մտահոգիչը. Բանն այն է, որ Հայոց պատմության ամենավերջին և ամենագիտական կոչված շարադրանքում (ՀԺՊ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1, 1971) Նաիրին և նրան աղերսվող հիմնահարցերը համարյա ուշադրության չեն արժանացել, նույնիսկ համապատասխան զուլիս կամ ենթազուլիս չկա: Ավելին, եթե նկատի չունենանք «Ուրարտու»-ի առիթով գրված ընդամենը մեկ ու կես էջը՝ 282—284 (պատկերացրեք, մինչև մ. թ. հրկրորդ դարն ընդգրկող մոտ 1000 էջանոց հաստատվող հատորում) և էլի մի քանի սոսկ անվանական նշումներ, կարելի է ասել, Նաիրին իր եղած-չեղածով դուրս է նետված Հայոց պատմությունից: Դուրս են նետել դակնոստյան այն հիմնազուրկ կարծիքի թելադրանքով, թե Հայաստան և Նաիրին (վերջին հարցում՝ գաղտնաբայլերով) որևէ կապ չունեն հայ ժողովրդի հետ: Մեր կարծիքով, այս և՛ այս կարգի հիմնահարցերը Հայոց պատմության ընդհանուր դասագրքային շարադրանք պետք է մտնեն կամ շմտնեն գիտական լուրջ բանավեճերից հետո, նույնիսկ ակադեմիայի նախագահության հսկողությամբ և ոչ անհատի կամ առանձին անհատների քամահաճույցով: Այլապես, պատմությունը կղաղարի պատմություն լինելուց, կղառնա լավ կամ վատ հորինվածք, հեռու գիտականությունից:

Նաիրիի միասնությունը, մեր կարծիքով, արդեն վաղուց կազմավորված միասնական, համահայաստանյան պետության հովանու տակ գործող, հիմնականում արյունակից ցեղերի միություն է: Ի հաստատումն մեր այս եզրակացության, նկատի ունենք հետևյալ փաստերն ու փաստարկները.

ա. Մեծ Հայքում և Հայաստանում վաղուց և այդ ժամանակ գոյություն է ունեցել միասնական համահայաստանյան կենտրոնացված պետություն, և քանզի տարածքապես Նաիրին նույնանում է Մեծ Հայքին կամ Հայաստանին, ուրեմն՝ նույն կարգի պետություն Նաիրիում կասկած չի հարուցում:

բ. Կասկած չի հարուցում նաև Նաիրիի էթնոնույնությունը, քանզի Մեծ Հայքն ու Հայաստան վաղուց և այդ ժամանակ հիմնականում մեկ ժողովրդի բնակության երկրներ են: Ուրեմն՝ Նաիրիի միասնական պայքարը մեկ ժողովրդի միություն է մեկ պետության հովանու ներքո:

գ. Վերը նշվեց և դա ակնառու փաստ է, որ Նաիրիում նույնիսկ տեղական պաշտոնները՝ երկրատերերի կամ երկրամասերի իշխանների (մեր համոզումով՝ նախարարների) անցել է ժառանգաբար, որը դարձյալ պետության գոյության ապացույց է:

դ. Նաիրիի բազմաթիվ երկրների միասնական, համառ ու տևական պայքարը հզոր Ասորեստանի դեմ (նկատի շունենք միայն Թիզլաթ-պալասար Ա-ին դիմագրավելը)՝ իր քանակական և որակական (ոազմական) տարբեր դրսևորումներով, այն էլ՝ Հայաստանի բնականորեն տարանջատված պայմաններում, այն էլ՝ տվյալ դարերում (ճանապարհների պակաս, հաղորդակցության այլ միջոցների համարյա բացակայություն և այլն) անհնար է պատկերացնել առանց միասնական-կենտրոնացված պետության, առանց էթնոմիության և էթնոնույնության: Այնպես որ, իշխող կարծիքը, թե Նաիրին նույնիսկ ցեղային միություն էլ չէր, որ ցեղերի դաշնակցություն էր (պարզ է՝ ոազմական), ոչ միայն հակասում է փաստերին, այլև դառնում սին հայտարարություն: Եվ, իրոք, եթե մի պահ մտածենք, որ Նաիրիում չկա միասնական պետություն և չկա էթնոնույնություն, ուրեմն՝ ի՞նչ հրաշքով են նրանք այդպես հաճախակի բռունցքվում ահարկու նվաճողի դեմ, ի՞նչ ուժ է նրանց իմի բերում, խիզախումների մղում, այն էլ ասսուրական փառամոլ թագավորների խոստովանություններով: Հարցեր, որոնք հասկանալի պատճառներով չեն առաջացել, առաջանալու դեպքում էլ, համոզված ենք, հիմնավոր պատասխան չէին գտնի չոկ ինքնապաշտպանության գործոնը ղկայակոչելով, մանավանդ՝ էթնոբազմազանության պայմաններում: Իսկ եթե, վերջիվերջո, մեր ընդդիմախոսները հանգեն այն գաղափարին, թե ինչ-որ կազմակերպող ուժ եղել է, կամ-ակամ կհանգեն պետության ընդունմանը, հենց միասնական-կենտրոնացված պետության ընդունմանը: Ուրիշ ճանապարհ չկա, և ինչո՞ւ մաքառել փաստերի դեմ, եթե մեր նպատակն, իրոք, ճշմարիտ պատմության վերհանումն է:

ե. Ասսուրական համապատասխան բոլոր արձանագրություններում Նաիրին միշտ ու մշտապես հանդես է բերված որպես մեկ ամբողջություն, մանավանդ՝ մինչև մ. թ. ա. XI դարի կեսերը, և չիք որևէ բացառություն, անկախ այն բանից, որ նրա ընդգրկված շատ ու շատ երկրներ հաճախակի թվարկված և նշված են:

զ. Ասսուրական համապատասխան բոլոր արձանագրություններում նաիրցիները հանդես են բերված «նրանք» դերանունով և հոլովաձևերով, որոնք ունեն ոչ միայն էթնոմիության, այլև էթնոնույնության իմաստ, քանզի եթե նաիրյան միասնության մեջ եղել կամ նկատվել են էթնոտարբերություններ, իսկույն նշվել-առանձնացվել են: Դրանք, իհարկե, սակավ դեպքեր են (այդպես էլ պետք է լիներ ըստ այլ աղբյուրների), բայց կան, ինչպիսին է հատկապես մուշքերի օրինակը՝ ըստ Թիզլաթ-պալասար Ա-ի, Ուրեմն, եթե չկան կամ սակավ են էթնոտարբերությունները Նաիրիում, պետք չէ, այսպես ասած, տարրալուծել, քայքայել նրա (նրանց) էթնոնույնությունը, պարզապես՝ պետք չէ և գիտական չէ էթնոտարբերություններ հորինելը, ինչպիսիք են, օրինակ, հայասներ, դայաներ կամ տայեր, շուպրիներ, կադմուխներ կամ կարդուխներ, կու-

տիներ, ուրարտներ, բիաներ և այլ, և այլ զարմանալիքներ՝ երկունքված սոսկ երկրանուններից: Ի դեպ, մեր օրերում մոզոնված օրինակներից է, այն էլ՝ պատմականը կրկնակ խեղաթյուրելով, «ազեր» կամ «ազերիներ» էթնոհորինվածքը:

է. Նաիրյան երկրների էթնոմիության և էթնոնույնության համար ուշագրավ է նաև Թիզլաթպալասար Ա-ի մեզ արդեն ծանոթ նշումը, թե՛ «նրանց հպարտ ոռդինեերին պատանդ վերցրի»: Այստեղ ուշագրավը հատկապես «հպարտ» բառն է, հատկանիշ, որը խոստովանել է հակառակորդը, այն էլ Թիզլաթպալասար Ա-ի նման փառամոլ թագավորը, որն ուրիշների, մանավանդ հակառակորդների, հետ փառք կիսելու հավանություններ չի դրսևորում: Նկատենք նաև, որ արձանագրության բնագրում ուղղակիորեն չի հիմնավորված (չի ցուցադրված) Նաիրիի բնագրում ուղղակիորեն չի հիմնավորված (չի ցուցադրված) Նաիրիի «մետոհիկ որդիների «հպարտ»-ությունը, ոչ էլ սպասելի էր այդպիսի «մեծարանք»: Ահա, այստեղից էլ հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ, այդուհանդերձ, Նաիրիի «թագավորների» (= երկրատերերի) որդիները «հպարտ» են համարված:

Հարցի պատասխանը փնտրելիս, մեր կարծիքով, պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Ամենայն հավանականությամբ նաիրցիների, այսինքն՝ հայերի «հպարտ» հատկանիշը և դրա ակամա խոստովանությունը թելադրված է պատմական հիշողությամբ: Հիշողությամբ այն բանի, որ Թիզլաթպալասար Ա-ի աստվածացյալ նախնիները՝ Նեբրովթ-Բելը, Բար-շամը իրենց բանակներով կործանվել էին Հայքում (= Նաիրիում)՝ հանդիպելով Հայոց նահապետներ Հայկի (Բելը), Արամի (Բարշամը) հպարտ և ազատասեր գործունեությանը: Նույնիսկ աշխարհահռչակ և աշխարհահատենչ Շամիրամն իր դյուբանքներով չէր կարողացել ընկճել Արա Գեղեցիկի (մ. թ. ա. մոտ 1978—1968 թթ.) հպարտ և ազատատենչ ոգին: Ի դեպ, Հայոց նահապետների տվյալ հատկանիշը ավելի վաղ դարերում դարձյալ վկայել են ասսուրա-բաբելական ուրտի աղբյուրները:

Օրինակ, քաղցեական աղբյուրներով Մար Աբասը, իսկ Մար Աբասի միջոցով էլ Մովսես Խորենացին բերել է Բելի նամակը՝ ուղղված Հայկ նահապետին, ուր ասված է. «Բնակեցէր, ասէ (Բելը,— Լ. Շ.) ի մէջ ստոթեան սառնամանեաց. այլ շեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան»: («Գու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է (Բելը,— Լ. Շ.), սակայն սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է (Բելը,— Լ. Շ.), սակայն տաքացրու և մեղմացրու քո հպարտ բնավորութեան ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրիր՝ որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակության տեղ ընտրել», (գիրք Ա, գլ. Ժա, ընդգծ.— Լ. Շ.):

Այժմ Արամի մասին. «Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր (Մար Աբասը,— Լ. Շ.), լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարած-

նաց կոխելով զսահմանս հայրենեացն և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց»։ (Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան թե տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ աղգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա», (Գիրք Ա., դ. ԺԳ, ընդգծ.— Լ. Շ.)։

Ինչպես տեսնում ենք, անկասկածելի փոխհամաձայնություն կա ասուրաբաբելական հնագույն և հին աղբյուրների միջև, նույնիսկ զարմանքի հասնող փոխհամաձայնություն։ Այո, զարմանք առ այն, որ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից սկսած Հայոց նահապետների բնավորության ավյալ հատկանիշը՝ «կապուտ»-ուժյունը, իր գործնական դրսևորումներով, այսինքն՝ Հայոց հատկանիշը նկատելի է դարձել և հիշատակման արժանի ասուրաբաբելական աշխարհում և այդպես ավանդվել դարեր շարունակ՝ մինչև Թիգլաթպալասար Ա-ը և հետո էլ, քանի դեռ հիշատակելու արժանի է եղել։ Մի խոսքով, Թիգլաթպալասար Ա-ը խիստ հարմար և պատմականորեն վավերացված փաստ է ընտրել իրեն մեծարելու՝ վկայակոչելով նախորդների ընդհանրական և քաջանական հատկանիշը, հատուկ ընդգծելով նաև, որ նրանց (նախորդների) երկրները մինչ այդ «երբևէ չէին նվաճվել»։ Այս փաստերը, ինչ խոսք, պատմագիտական այլ և այլ նշանակություն ունեն, սակայն չծավալվենք և նորից ընդգծենք, որ ըստ այդմ նախին էթնոնույնական երկիր է («նրանց հպարտ որդիները» տարբերակված չեն), որ նախորդները հայեր են նաև, այսպես ասած, բնավորությամբ։

Նախին և նախորդները նյանևում են Հայք-Հայաստանի, այսինքն՝ հայերի հետ նաև իրենց ռազմական հնարավորություններով, պատկանելի հզորություններով (այն էլ հակառակորդների անուղղակի նշումներով), նույնիսկ ինքնապաշտպանական ռազմական գործողություններով։

Այս առումով ամենաակնառուն և ամենաբնորոշն այն է, որ և Հայքի, և Հայաստանի, և նախորդի բնիկները որպես կանոն մղել են հերոսական ինքնապաշտպանական պատերազմներ, իսկ նվաճողական՝ երբեք, այն էլ, նորից ընդգծենք, հենց իրենց՝ նվաճողների տեղեկություններով։ Այսինքն՝ և՛ մեկ, և՛ մյուս դեպքերում գործ ունենք հայ ժողովրդի հազարամյակներ որդեգրած կեցվածքի և խաղաղասիրական հոգեբանության հետ, որը արձագանքված է մեր բանահյուսության, պատմագրության և գրականության համարյա բոլոր դարերի գործերում։ Այսպիսի համապատասխանությունները, դարձյալ կարծում ենք, պատահական լինել չեն կարող և անպայման արժանի են ամենայն ուշադրության։

Ի հաստատումն այս իրողության, բազում փաստերից բերենք մեկը միայն՝ պատմական մի զրույց Տիրիթ-Տրդատ թագավորի մասին։ «Վերին

Հայաստանի թագավոր Տիրիթը, երբ գալիս է Հոռմ՝ ներոնից թագ ստանալու, Հոռմի իշխանները նրան զարմացնելու համար ման են ածում քաղաքում և ցույց են տալիս Հոռմի մեծամեծ ու երևելի շենքերը, այդ թվում նաև այն հսկայական շենքը, ուր դտնվում էր ճերակույտը, և ուր պահվում էին օրենքների բազմաթիվ գրքերը։ Երբ Տիրիթը ճաշի է նըստում, ներոնը նրան հարցնում է. Հայոց աշխարհում էլ այսպիսի օրենքներ կա՞ն։ Տիրիթը պատասխանում է. Հայոց աշխարհի օրենքները քիչ են, բայց լավն են. և ամեն մարդ սլարտավոր է իմանալ դրանք. և եթե հայոց ազգն իր օրենքները լավ սլահի, հոռմալեցիք չեն կարող մոտենալ Հայաստանին։

Իսկ որո՞նք են Հայաստանի այդ օրենքները, որ մենք դեռևս չենք լսել, — հարցնում է ներոնը զարմանքով։ Առաջին օրենքն այն է, որ մեր թուրք ժանդոտ լինի և մանգաղներն էլ հայելու նման փայլուն։ Երկրորդ օրենքն էլ այն է, որ գատարանի դռանը կանաչ խոտ լինի բուսած, իսկ տաճարի դուռն էլ միշտ ցեխոտ լինի, — պատասխանում է Տիրիթը» (Ա. Ղաևալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 282—283)։

Այո, այսպիսին է եղել հայի հոգեբանությունը հազարամյակներ շարունակ, այդպիսին են նաև հայասացիների և նախորդների հոգեբանությունը, սոսկ այն վերապահություններ, որ հաճախ էլ հարկադրված թուրք ևս շողացել է նրանց ձեռքին՝ հայերի, հայասացիների, նախորդների, որ դրանով ևս նրանք նույնանում են։

Ինչ վերաբերում է հիշյալ «երկրներ» (իրականում՝ երկրի) ռազմական հզորություններին և հերոսական դիմադրություններին, մերթ ընդ մերթ էլ պատժիչ հակահարձակումներին, թեպետ ոչ համատեղ, բավականաչափ ցույց է տրվել պատմագիտական ուսումնասիրություններում, մանավանդ որ առարկություններ էլ չկան, ուստի և նորից հիմնավորելու անհրաժեշտություն չի առաջանում հատկապես, քանզի սկզբնաղբյուրներով խիստ տեսանելի, անվիճելի իրողություն է։

Կարելի է, իհարկե, էլի փաստեր, փաստարկներ վկայակոչել հօգուտ ավյալ նույնության, սակայն մեկը ևս և ամենակարևորը՝ Հայք-Հայաստանի նույնությունը բաժանող-տարբերակող կիմբե չկան, եթե չենք գնում փաստերը արհեստականորեն տարանջատելու, դրանով իսկ այլափոխելու մոլար ճանապարհով։ Այս շատ կարևոր փաստը ևս պետք է նկատի ունենալ հնարավոր բանավեճերում, այլապես թյուրիմացությունները զանազան տեսք ու երանգով եղել են, կան և կլինեն։

Այսպիսով, Հայքը՝ ըստ հայ պատմիչների (ասուրաբաբելականի միջոցով), Հայաստան՝ ըստ հեթիթական արձանագրությունների, նախին՝ ըստ ասուրականի, ներկայանում են որպես մեկ էթնոպատկանություն, և միասնական պետություն ունեցող երկիր, պատկանելի հզորության, որից ակնածել են հարևան հզոր թագավորությունները՝ ասուրականը և հեթիթականը։ Այնպես որ Հայք-Հայաստան-Նախին մեկ

միասնական էքոնոմիայի տարբեր ժամանակափուլեր համարելը փաստերի համատեղ ֆենոլոգիայի թելադրանք է, և կարծում ենք՝ անբեկանելի թելադրանք:

Ահա այս՝ ավելի քան 1200 տարի արդեն գոյություն ունեցած (մինչև Սալմանասար Ա-ի հիշատակումը) էթնոմիասնական պետության, այսինքն՝ համահայաստանյան և համահայկական պետության փոքրիկ երկրամասերից մեկն է բուն «Ուրարտուն», երբեմնի Արարադա երկիրը, Հայկյան պետության առաջին կորիզ-կենտրոնը, ապա և Հայոց հարավային կուսակալությունը, Հայկի թոռ Կադմոսի (կադմեանների) ժառանգական սեփականությունը, հայաշունչ և հայաբույր՝ թե մինչև Սալմանասար Ա, թե նրանից հետո, թեպետ հետոն «Նաիրի» կոչվածի կազմում հիշված:

Արդ, այս տեսանկյունով ևս վերադառնանք Ուրարտուի քաղաքական ու տարածքային հետագա վիճակին կամ փոփոխություններին և տեսնենք այն հիմնականը, որին հետամուտ ենք:

Գ. «ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ» ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱՄՔՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Սալմանասար Ա-ից հետո ընդհուպ մինչև մ. թ. ա. IX դարի 80-ական թվականները՝ շուրջ 400 տարի, «Ուրարտու» անունով երկիր այլևս չի հիշատակված, չնայած, ինչպես տեսանք, այդ նույն տարածքը կամ փոքրիկ երկիրը այլ անուններով նշված է սովյալ 400-ամյակի արձանագրություններում՝ հիմնականում Թումմե-Տումմե-Տմորիք անվանումով: Երևում է նաև, որ Արարադ-Ուրարտուն հիշյալ 400-ամյակում շարունակել է մնալ նաիրյան միասնության երկրներից մեկը, իսկ թե տարածքային ու քաղաքական ի՞նչ ձեռքբերումներով, կամ ունեցե՞լ է, թե ոչ, դժվար է հիմնավոր խոսք ասել, պարզապես սովյալ 400-ամյակի արձանագրությունները նման հնարավորություններ չեն տալիս:

Այսուհանդերձ, աստուրական հետագա արձանագրությունները և զուգահեռ այլ փաստեր ցույց են տալիս, որ Ասորեստանի դեմ մղած համառ, հերոսական և տևական պայքարում (մ. թ. ա. XIII—IX դարեր) աստիճանաբար քայքայվել է նաիրյան երկրների դաշնությունը, այսինքն՝ հայ ժողովրդի միասնությունն ու հզորությունը, և մ. թ. ա. IX դարի 60-ականից իրեն զգացնել է տալիս «Ուրարտուն»՝ այդ դաշնության երբեմնի ոչ այնքան հզոր, կամ իր հզորությունը «չցուցադրած» երկիրը:

Այժմ արդեն, այսպես ասած, նոր ժամանակներում, Ուրարտուի մասին առաջին անգամ խոսել է Ասորեստանի մեկ ուրիշ թագավոր՝ Սալմանասար Երրորդը (մ. թ. ա. 860—825 թթ.): Իր թագավորության առաջին տարվա արշավանքի մասին նա գրում է.

«Թագավորությանս սկզբին՝ առաջին իսկ տարում, երբ մեծ վայել-

չությամբ արքայական գահիս վրա նստեցի, մարտակառքեր և զորքեր գումարեցի, Սիմիսի երկրի լեռնանցքը մտա, Նիննիի Այրիդի ամուր բերդաքաղաքին մոտեցա: Քաղաքը հարձակմամբ զրավեցի և տիրեցի, նրանց բազմաթիվ պատերազմողներին սպանեցի, անասունները ավարի առա: Քաղաքի դիմաց կառափներից կոթող կառուցեցի, նրանց դեռահաս աղջիկներին և տղաներին խարույկի մեջ այրեցի... Արիդից ելա, սեպ ու նեղ շավիղներ, դժվարին լեռներ, որոնք երկաթյա դաշույնի սայրի պես դեպի երկինք էին ցցված, պղնձի և բրոնզի թիերով հարթեցի, մարտակառքերն ու զորքը շարժեցի և Խուբուշթա քաղաքին մոտեցա: Խուբուշթա քաղաքը և իրեն պատկան (իր վիճակից) 100 քաղաք հրով այրեցի: Կակիան՝ Նաիրիի (բստ այլնի՝ Խուբուշթայի, — Լ. Շ.) թագավորը և իր զորքի մեացորդները զենքերիս սաստկությունից զարհուրեցին և ամուր լեռները բարձրացան: Նրանց հետևից լեռները ելա, լեռների մեջ սաստիկ ճակատամարտ տվեցի, նրանց հաղթեցի: Լեռներից մարտակառքեր, զորքեր, ձիեր, ձիասարքեր առա տարա: Իմ տեր Աշշուրի վեհափառության սարսափը նրանց ընկճեց, ցած իջան, ոտքերս զրկեցին, նրանց հարկ ու տուրք դրեցի: Խուբուշթա քաղաքից ելա, ուրարտացի Արամի բերդաքաղաք Սուգուհայից մոտեցա. քաղաքի վրա հարձակվեցի, այն տիրեցի: Նրա զորքերից շատերին սպանեցի, կողոպուտն առա տարա, նրա քաղաքի դիմաց կառափներից կոթող շինեցի: Իր երկրից 14 քաղաք հրով այրեցի: Սուգուհայից ելա, դեպի Նաիրիի ծովը (=Վանա լիճ, — Լ. Շ.) ցած իջա. զենքերս ծովում լվացի, աստվածներիս զոհեր մատուցեցի: Նույն ժամանակ իմ արձանը շինեցի, պերճափայլ տիրոջս՝ Աշշուրի փառքն ու իմ գործերը նրա վրա գրեցի, ծովի մոտ կանգնեցրի¹:

Սալմանասար Գ-ի պայքարը Ուրարտուի դեմ նկարագրված է նաև նրա թագավորության երրորդ տարվա արշավանքի առիթով: Նորից բերում ենք ամբողջ արշավանքին վերաբերող հատվածը:

«Թագավորությանս երրորդ տարում Աղինիի որդին՝ Ախունին իմ ահեղ զենքերից վախեցավ, իր թագավորական Թիլ-Բարսիպ քաղաքը լքեց, Եփրատ գետն անցավ: Նինվեից մեկնեցի (և) Թիլ-Բարսիպ քաղաքը, Պիթրու քաղաքը, որոնք Եփրատի մյուս ափին էին և որոնց Թիգլաթպալասարը՝ իմ հայրը նվաճել էր, ես ինքս նվաճեցի... Այնտեղից խիստ-Չամանի երկրի վրա իջա: Բիտ-Չամանից ելա Նամդանու, Միր-Խիսու երկրները կտրեցի անցա: Թեք, նեղ շավիղներ, դժվարագնաց լեռներ, որոնց գագաթները դեպի երկինք էին բարձրանում՝ ինչպես եր-

¹ Արձանագրության այս և հաջորդ հատվածները բերվում են Հ. Սանտալեյանի «Թագավորությանս» մեր կողմից արևելահայերենի վերածած և լրացված բստ այլոց (տե՛ս Հ. Սանտալեյան, Ասորեստանեայ և պարսիկ սեպագիր արձանագրությունը, Վիեննա, 1901, էջ 140—142, հմմտ. Լեո, երկեր, հ. 1, էջ 206—211, Ն. Աղոնց, 2Պ, էջ 78—91, 2ԺՊ քր., էջ 22—24):

կաթյա սրի ծայրը, բրոնզյա թիերով հարթեցի, իմ մարտակառքերն ու զորքը շարժեցի գնացի, իշա ինզիտի երկրի Իսուա երկիրը: Ինզիտի (= Անձիտի, — Լ. Շ.) ամբողջ տարածքը իմ ձեռքն ընկավ: Նրանց քաղաքները ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Նրանց անբավ հարստությունը, ունեցվածքը, գույքը ավարի առա, տարա, Ծս պատվիրեցի իմ թագավորական, անձի մի մեծ պատկերը շինել և նրա վրա իմ մեծ տիրոջ Աշշուրի, և իմ հզորության փառքը արձանագրեցի: Այն կանգնեցրի Սալուրիի մեջ՝ Կիրեկիի փեշին:

Ինզիտի երկրից մեկնեցի, Արսանիաս (= Արածանի, — Լ. Շ.) գետն անցա, Սուխմի երկրին մոտեցա: Նրա բերդաքաղաք Ուաստալին (ըստ այլոց՝ Ուաշթալ, — Լ. Շ.) տիրեցի, Սուխմի երկրի ամբողջ տարածքը ավերեցի, քանդեցի, հրո ճարակ դարձրի: Նրանց քաղաքի տիրոջը՝ Սուալին իմ ձեռքերով բռնեցի: Սուխմիից մեկնեցի, Դայանի երկիրը իշա: Դայանի ամբողջ երկրին տիրեցի, նրա քաղաքներն ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Նրանց ճոխ ունեցվածքը՝ ինչքը, գույքը կողոպտեցի: Դայանիից ելա, ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաք Արզասկուին (ըստ այլնի՝ Արծաշքու, — Լ. Շ.) մոտեցա, Արամեն հույսը դրեց իր զորքերի բազմության վրա, կռիվ ու ճակատամարտ տալու համար իր բազմաթիվ ձիավորներին իմ դեմ հանեց: Նրան պարտության մատնեցի և նրա ձիերն ու ռազմական հանդերձանքը հափշտակեցի: Հզոր զենքերիս սաստկությունից և ուժգին ճակատամարտից զարհուրած, Արամեն իր քաղաքը թողեց, Աղզուրի երկրի լեռները բարձրացավ: Նրա հետևից լեռները գնացի, լեռների մեջ սաստիկ ճակատամարտ տվի, նրա պատերազմողներից 3400 հոգի տապալեցի, Ռամմանի նման (ըստ այլնի՝ Աղազի նման, — Լ. Շ.) նրանց վրա փոթորիկ տեղացի, նրանց արյունով լեռը բրդի պես ներկեցի, նրա ճամբարը գրավեցի, նրա մարտակառքերը, հեծյալները, ձիերը, չորինները, հորթերը, գույքը, կողոպտեմն ու հարուստ ինչքը լեռներից տարա: Արամեն իր կյանքը փրկելու համար բարձրացել էր մի անմատչելի լեռան վրա: Իմ առնական ամբողջ զորությամբ վայրի ցուլի պես նրա ամբողջ երկիրը ոտնակոխ արեցի, նրա քաղաքները ավերեցի: Արզասկուն՝ իր շրջակա քաղաքների հետ, ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Նրա դուռն առջև կառափներից բուրգ առաջացրի: Ոմանց կենադնի գերաններից կախեցի, ոմանց էլ գերանների շուրջը ցրց հանեցի:

Արզասկուից մեկնեցի և Իրիտիա լեռը բարձրացա, Իրիտիա լեռան վրա թագավորությանս մեկ մեծ պատկերը կանգնեցրի, որա վրա իմ տիրոջ՝ Աշշուրի փառքը և Ուրարտուում գործած իմ սխրանքները արձանագրեցի:

Իրիտիայից մեկնեցի, Արամալի քաղաքին մոտեցա. նրա քաղաքները թալանեցի, ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի:

Արամալիից մեկնեցի Զանզուինա քաղաքին մոտեցա... իմ ճակա-

ամարտից սարսափեց և ընկավ ոտքերս: Նրանից ձիեր, հարկեր, արյուններ, ոչխարներ ընդունեցի, թողություն շնորհեցի... Վերադարձիս իշա նախորի ծովը, Աշշուրի հզոր զենքերը ծովում լվացի և զոհեր մատուցեցի: Իմ թագավորական անձի մի մեծ պատկեր պատվիրեցի և այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի՝ իմ մեծ տիրակալի փառքը և իմ քաղաքործությունները (և կանգնեցրի ծովի մոտ):

Սովից մեկնեցի և մոտեցա Գիլգան երկրին: Գիլգանի թագավորը՝ Ասուուն, իր եղբայրների, որդիների հետ դիմավորեց ինձ և թագավորական անձիս ոտքերը գրկեց: Նրանից ստացա ձիեր, ձիասարքեր, եզներ, ոչխարներ, յոթը երկսապատանի ուղտ: Պատվիրեցի իմ թագավորական անձի մի շատ մեծ պատկեր: Այնտեղ արձանագրեցի Աշշուրի, մեծ տիրակալի, իմ տիրակալի փառքը, և իմ վեհապետության հզորությունը, որ ես գործադրել էի նախորում, և այն կանգնեցրի նրա քաղաքի մեջտեղը, տաճարի մեջ:

Գիլգանից ես մեկնեցի և մոտեցա Շիլախային՝ Խուբուշքիայի Կակի թագավորի բերդաքաղաքին: Հարձակվեցի քաղաքի վրա, այն գրավեցի: Նրանից վերցրի 3000 գերի, եզներ, ոչխարներ, ձիեր, մտրուկներ, հորթեր, անթիվ անհամար և բերեցի իմ Աշշուր քաղաքը:

Ես մտել էի Անզիտի երկրի լեռնանցքով, իսկ դուրս եկա Կիրուրի (երկրի) լեռնանցքով, Արբելե քաղաքի վերևում»:

Այս արշավանքի առթիվ Ն. Աղոնցը հետևյալ շատ կարևոր լրացումն է կատարել. «Այս պատմությունը մյուս վավերագրերում ամփոփված է հետևյալ կերպ՝ «Ես մտա Ալզի երկրի լեռնանցքը: Ալզի, Սուխմի, Դայանի, Թումմե երկրները, Արզաշկունը՝ Ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաքը, Գիլգան, Խուբուշքիա երկրները ես նվաճեցի» (29, էջ 84):

Սալմանասար Գ-ի երրորդ արշավանքը դեպի նախոր տեղի է ունեցել նրա թագավորության 15-րդ տարում:

«Թագավորությանս 15-րդ տարում, — գրում է նա, — դեպի նախոր երկիրը գնացի: Տիգրիս գետի ակունքներից մեկի վրա՝ լեռան քարածնրպի մեջ իմ արքայական պատկերը շինեցի: Իմ հզորության փառքը և դյուցազնական քաղաքործություններս նրա վրա արձանագրեցի: (Ապա) Տունիբունի երկրի լեռնանցքը մտա, ուրարտացի Արամեի քաղաքները՝ մինչև Եփրատի (= Արածանի, — Լ. Շ.) ակունքը, ավերեցի, քանդեցի, հրով այրեցի: Եփրատի աղբյուրակունքը գնացի, աստվածներինս զոհեր մատուցեցի: Այնտեղ Աշշուրի զենքերը փառավորեցի:

Դայանիի թագավոր Ասիան ոտքերս գրկեց (և) հարկի փոխարեն բազմաթիվ ձիեր ընդունեցի: Իմ թագավորական պատկերը կառուցեցի, նրա քաղաքի մեջտեղ կանգնեցրի: Եփրատի ակունքից վերադառնալուս ժամանակ, դեպի Սուխմե երկիրը գնացի, (նրա) հինգ ամուր քաղաքները, նրանց շրջակայքի քաղաքների հետ նվաճեցի, կոտորած կազմակերպեցի, նրանց ինչքը ավարի առա: Սուխմեից ես մեկնեցի: Ի դի

(=էնզիտ=Անձիտ,— Լ. Շ.) երկրին մոտեցա, (նրա) երկու ամուր քաղաքները, նրանց շրջալայքի քաղաքների հետ միասին նվաճեցի, նրանց կոտորածը կազմակերպեցի, նրանց ունեցվածքը հափշտակեցի: Էնզիտը ես մեկնեցի, Մելիդու երկրի դիմացը Եփրատին ես մոտեցա (և) Մելիդու երկրի (Թագավոր) Լալլիի տուրքը՝ արծաթ, ոսկի, կապար և բրոնզ ես ստացա, իմ թագավորական կոթողը կանգնեցրի Եփրատի ափին»:

Սալմանասար Գ-ի վերջին կամ շորրորդ արշավանքն հետևյալն է.

«Թագավորութանս 27-րդ տարում պատերազմիկ կառքերս և զորքերս հավաքեցի, իմ թուրթան Դայան-Աշուրին՝ բազմաթիվ բանակներս զորավարին, զինվորներս առաջնորդ նշանակեցի և Ուրարտու երկիրն ուղարկեցի, նա իջավ Զամանիի երկիրը, մտավ Ամաշի (ըստ այլնի՝ Ամմատուբիի,— Լ. Շ.) լեռնանցքը և անցավ Արսանիա գետը: Ուրարտացի Սեդուրին իմացավ, իր զորքերի մեծաքանակ բազմութիւնը ապավինելով, իմ դեմ ելավ կռիվ ու ճակատամարտ տալու: Ես նրա հետ պատերազմեցի, նրան հաղթեցի, ընդարձակ դաշտը լցրի նրա ռազմիկների դիակներով»:

Այսպիսով, Սալմանասար Գ-ը շոքս արշավանք է կազմակերպել դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, իր իսկ նշումներով՝ դեպի Նաիրի: Առաջին երեք արշավանքները՝ իր թագավորության առաջին (մ. թ. ա. 860 կամ 859 թ.) երրորդ (մ. թ. ա. 858 կամ 857) և տասնհինգերորդ (մ. թ. ա. 846 կամ 845 թ.) տարիներին, անձամբ ղեկավարել է ինքը և, ի թիվս նաիրյան այլ երկրների, հիշատակել է նաև Ուրարտուն, ավելի ճիշտ, ուրարտացի Արամեն կամ Արամուն է հիշված ու նրա երկիրը, իսկ շորրորդ արշավանքը՝ իր թագավորության 27-րդ տարում (մ. թ. ա. 834 կամ 833 թ.) հանձնարարել է իր զորավար (թուրթան) Դայան-Աշուրին, որի ընթացքում հիշվում է ուրարտացի Սեդուրը (=Սարգուր):

Սալմանասար Գ-ի վերահիշյալ արշավանքների մանրամասներից բացահայտ երևում է երկու շատ կարևոր իրողություն: Առաջին, Ուրարտուն շարունակում է դիտվել որպես նաիրյան, այսինքն՝ Հայք—Հայաստանի երկիր: Երկրորդ, ուրարտացի Արամեի իշխած երկիրն արդեն, բուն Ուրարտուի համեմատությամբ, շատ ավելի մեծ տարածքներ է ընդգրկել, այսինքն՝ ուրարտացի Արամեն, բուն Ուրարտուից գատ, իշխել է նաև Նաիրիի կամ՝ Հայք—Հայաստանի այլ երկրների վրա:

Դժվար է, իհարկե, Սալմանասար Գ-ի տեղեկություններով հստակորեն որոշել Արամեի պետության կամ թագավորության սահմանները, սակայն առանձին տեղավայրերի նրա նշումներով հնարավոր է, գոնե, մոտավոր պատկերացումը: Ըստ այդ նշումների, նրա հյուսիսային սահմանները հասնում էին մինչև Արամանի (Արսանիա) գետի ակունքամերձ տարածքները, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Բագրևանդ գավառը (հետագա՝ Ալաշկերտ): Այս ուղղությամբ Արամեի պետությունը սահմանակից է համարված Դայանի (=Տայք) երկրին: Նույն ուղղությամբ՝ Վանա լճի

հյուսիս-արևմտյան տարածքում, հիշված է նաև Արամեի թագավորական (=Թագավորանիստ) քաղաք Արգասկուն, ըստ ուսումնասիրողների՝ Արձեշը կամ Արծկեն: Այս երկու նշումներով (այն է՝ Արածանիի ակունքներ, Արձեշ կամ Արծկե) կարելի է ենթադրել, որ Արամեի պետության հյուսիսային սահմանը Հայկական Պար լեռնաշղթան էր: Արևմուտքում՝ Վանա լճից արևմուտք, սահմանը հասել է մինչև Արածանի (Արսանիա) գետի միջին հոսանքները, այսինքն՝ նրա պետությունը ընդգրկել է Մեծ Հայքի Տուրքերան կամ Տարոն նահանգը, այլ անունով՝ Հարքը, նահանգի առումով: Արևելքում՝ Վանա լճից արևելք, եթե նկատի ունենանք նաև Արամեի հաջորդ (ըստ ոմանց՝ ոչ անմիջական) Սարգուր Ա-ի արձանագրությունը՝ Վանում կամ Տուշպայում պարսպ կառուցելու մասին, և այդ ժամանակից սկսած Տուշպա-Վանի մայրաքաղաք դառնալը և այլն, կարելի է համոզված պնդել, որ «Բիայնա» կամ «Բիաինիլի» կոչված երկիրը ևս, այսինքն՝ «Ուրարտու» պետության կենտրոնագավառը (հետագա վասպուրական նահանգի Տոսպ գավառը, այլ անունով՝ Հայոց ձորը իր շրջակայքով) Արամեի թագավորության կազմում է եղել: Ավելին, չի բացառվում նաև, որ նախկին՝ Արգասկու թագավորանիստ քաղաքի գրավումն ու ավերումը՝ Սալմանասար Գ-ի կողմից, Արամեին մղել է (Արամեին, և ոչ՝ Սարգուր Ա-ին) նոր, առավել ապահով մայրաքաղաքի ընտրությունը: Սարգուր Ա-ին նոր, առավել ապահով մայրաքաղաքի ընտրություն, ինչպիսին եղավ, փաստորեն, Տուշպա-Վանը: Հարավում՝ Վանա լճից հարավ, Արամեի պետության սահմանակետ է նշված Սուգունիա ամրոցը: Այս առթիվ Ն. Ադոնցը գրում է. «Սուգունիա բնակավայրի տեղը հայտնի չէ: Անշուշտ, դա Ուրարտուի սահմանների վրա գտնված պահակակետերից մեկն է, հավանաբար՝ Մեծ Աղբակի մուտքի մոտ: Երկու Աղբակները (նկատի է առնված նաև Կորդուբի Փոքր Աղբակ գավառը,— Լ. Շ.) միմյանցից բաժանված են մի լեռնաշղթայով, որ բարձրանում է Զուլամեբկի վերևում, Կարա-սու գետի երկայնքով, որը թափվում է Զաբի մեջ՝ աջ կողմից: Այդ լեռնաշղթայում կա մի անցք, որի երկու կողմերում՝ մուտքի և ելքի մոտերքում, գտնվում են երկու գյուղ. մեկը կոչվում է Սիկանիս, մյուսը՝ Սուկան (ընդգծ.— Լ. Շ.): Այնտեղ Սուգունիայի հիշատակը տեսնելը գալթակղեցուցիչ է: Զաբի հովտի մուտքը փակելու համար դրությունը նպաստավոր է: Այնտեղից մինչև Վանա լիճը հազիվ հարյուր կիլոմետր է: Ասորեստանի թագավորը հասել է լճին խոշաբի հարյուր կիլոմետր է: Սալմանասարի քարակոթողը կանգնեցվել է, հավանաբար, այն բլրի վրա, որն այժմ ողողված է լճի ջրերով» (29, էջ 79—80):

Մեծավաստակ պատմաբանի այս տեղադրումը, կարծում ենք, առարկելի չէ և առ այսօր չի առարկվել: Ըստ այդմ, եթե նույնիսկ Արամեի պետության հարավային ամենածայրամասային սահմանակետերից մեկը համարենք Սուգունիան, նշանակում է այդ պետությունը Վանա լճի հարավում ընդգրկում էր Կորդուբ կամ Կարմեա Տուն նահանգի հյուսիս-

արևմտյան տարածքները, մասնավորապես՝ Փոքր Աղբակ և դրանից արևմուտք ընկած գավառները, ինչպես նաև Մոկզ նահանգը ամբողջությամբ, Ուրեմն, եթե համառոտագրենք վերոբերյալ արդյունքները, Արամեի պետությունը ընդգրկել է Վանա լճի շրջակա տարածքները. հյուսիսում մինչև Հայկական Պար, արևմուտքում՝ մինչև Արածանի գետի միջին հոսանքներ, հարավում՝ մինչև Փոքր Աղբակ գավառի Սուգունիա ամրոց, Արևելքում՝ Բիախնիլին, մինչև Մուսասիր երկիրը:

Այսպիսով, օրինական հարցեր են առաջանում. ա) Ինչու՞ Վանա լիճը աստուրական արձանագրություններում, այդ թվում նաև Սալմանասար Գ-ի, իբրև կանոն, կոչվել է «Նաիրիի ծով» և ոչ «Ուրարտուի ծով»: բ) Ո՞ւր մնաց բուն Ուրարտուն, այսինքն՝ Սալմանասար Ա-ի հիշած Ուրուարտին կամ Արարադա երկիրը, մի՞թե չի մտել Արամեի պետության կազմում:

Այս հարցերը, իհարկե, օրգանապես փոխկապված են, սակայն փորձենք պատասխանել առանձին-առանձին:

Առաջին հարցին մեր պատասխանը հետևյալն է. Վանա լճի շրջակայքի որևէ մասում երբևէ (ոչ էլ Արամեի ժամանակ և հետո) «Ուրարտու» անունով երկիր չի եղել, ուստիև լիճը այդպես չի կոչվել: Ինչպես տեսանք, բուշ Ուրարտուն կամ Արարադա երկիրը՝ «Ուրուարտի» ձևով Կադմեա Տուն կամ Կորդուք նահանգի հարավ-արևմտյան ծայրամասն էր, այսինքն՝ Նաիրիի մի փոքրիկ երկիր (փոքրիկ, բայց հիշարժան) Ասորեստանի հյուսիսային սահմանագլխին, Վանա լճից բավականաչափ հեռու: Ուրեմն Արամեի պետությունը «ուրարտական» կամ «Ուրարտու» հորջորջելը ոչ միայն էթնիկապես, այլև տեղագրորեն և աղբյուրագիտորեն կոպիտ սխալ է: Մեր կարծիքով, հենց սա է պատճառը, որ Արամեն (գուցե) և, մասնավաճաղ, նրա հաջորդները՝ Սարգուր Ա-ից սկսած, իրենց շին կոչել «Ուրարտու»-ի տերեր, ոչ էլ պետությունը՝ «Ուրարտու», այլ՝ «Բիախնայի կամ Վանի տերեր», «Նաիրիի տերեր», ինչպիսին էին իրականում՝ մասնավորապես «Բիախնայի» ղեպքում:

Ավելին, սա է պատճառը նաև, որ անգամ աստուրական արձանագրություններում (Սալմանասար Գ-ի և հաջորդների), այսպես կոչված, «Ուրարտու»-ի թագավորները կամ տիրակալները երբեք և ոչ մի արձանագրության մեջ չեն կոչվել այդպես՝ «Ուրարտուի տերեր», «Ուրարտուի թագավոր», այլ սոսկ տեղաձագում ցույց տվող «ուրարտայա» — «ուրարտացի» բառով: Օրինակ, Սալմանասար Գ-ը չորս անգամ է հիշել Արամեին, չորս անգամ էլ՝ «ուրարտացի Արամե» կոչելով նրան, կամ՝ մեկ անգամ հիշել է Սարգուրին, նույն ձևով «ուրարտացի Սեգուր» կոչելով: Արդ՝ ի հաստատումն, բերենք Սալմանասար Գ-ի գրածները. «Խուբուշքիա քաղաքից ելա, ուրարտացի Արամեի բերդաքաղաք Սուգունիային մոտեցա...», կամ՝ «Դայանիից ելա, ուրարտացի Արամեի թագավորական քաղաք Արգասկուին մոտեցա...», կամ՝ «Արգասկուին ուրար-

տացի Արամեի թագավորական քաղաքը (նվաճեցի, — Լ. Շ.)», կամ՝ «ուրարտացի Արամեի քաղաքները՝ մինչև Նաիրատի (= Արամանի, — Լ. Շ.) սկունքը, ավերեցի...», կամ՝ «ուրարտացի Սեգուրին իմացավ... իմ դեմ ելավ...»:

Ահա այսպես է ներկայացվում նաև Արամեից ավելի քան 100 տարի ուշ թագավորած Ռուսա Ա-ը (մ. թ. ա. 735—714 թթ.)՝ քչտ Սարգուն Բ-ի արձանագրության, շնայած այժմ արդեն (Ռուսա Ա-ի ժամանակ) տվյալ հարցում աղտաբար նկատվում է 100-ամյա պատմական փոփոխությունների կնիքը: Այլ կերպ ասած, ավանդույթի ուժը շարունակում է հարատևել:

Այսպես՝ Սարգուն Բ-ը գրում է. «Ձիկերտացի Մետատտին... հույսը դրեց կարգ ու կանոն չիմացող ուրարտացի Ուրսայի (Ռուսայի) վրա...», կամ՝ «ուրարտացի Ուրսան՝ Աշշուրի և Սարգուկի անվանումը չպահպանող...», կամ՝ «...այն բանի համար, որ ուրարտացի Ուրսայի կողմը (և) նրա լայնարձակ երկրի սահմանը չէի անցել...», կամ՝ «ուրարտացի Ուրսայի և զիկերտացի Մետատտիի բազմաքանակ զորքերին բաց ձակատամարտում ջախջախեցի, ուրարտացի Ուրսայի յոթ մարզերը, 430 քաղաքները ամբողջությամբ նվաճեցի...» (ՀԺՊ քր., էջ 24—33):

Առաջին իսկ հայացքից վկայակոչված այս տեղեկությունները կարող են տարակուսանք առաջացնել, քանզի «ուրարտացի» ասվածը ոչ միայն տեղաձագում, այլև՝ տվյալ պարագայում, նաև «Ուրարտուի տեր», «Ուրարտուի թագավոր» է նշանակում, ինչպիսի ընկալումը ընդունված է և իշխում է մինչև այսօր: Տարակուսանքը, թվում է, կվերանա, եթե ծանոթանանք զուգահեռ նշումներին, այսինքն՝ երբ ներկայացվում են ուրիշ երկրների տերեր կամ թագավորներ: Նորից դիմենք Սալմանասար Գ-ին և Սարգուն Բ-ին:

Սալմանասար Գ-ի արդեն մեզ ծանոթ արձանագրություններում հանդիպում են հետևյալ նշումները. «Կակիան՝ Նաիրիի թագավորը (ըստ այլնի՝ Խուբուշքիայի) և իր զորքի մնացորդները... լեռները բարձրացան», կամ՝ «Սուխմի երկրի ամբողջ տարածքը ավերեցի... նրանց Կադաֆի տիրոջը՝ Սուային իմ ձեռքերով բռնեցի», կամ՝ «Գիլգանի թագավոր՝ Ասաուն... անձիս ոտքերը գրկեց», կամ՝ «...մոտեցա Շիլախային՝ Խուբուշքիայի կակի թագավորի բերդաքաղաքին», կամ՝ «Դայանիի թագավոր Ասիան ոտքերս գրկեց...», կամ՝ «Մելիդու երկրի (թագավոր) Լալլի տուրֆերը... ստացա»:

Այժմ դիմենք Սարգուն Բ-ի նմանաբնույթ նշումներին. «Մաննայի Ուլլուսունուն...», կամ՝ «Նաիրիի թագավորի՝ Յանգուի երկրին ես մոտեցա: Յանգուն՝ Նաիրիի թագավորը...» և այլն:

Այսպիսով, աղբյուրներում բավականաչափ հստակ տարբերակված է պատմական երկու իրողություն: Առաջին՝ «Բիախնայի տերերը», ինչպիսիք են Արամեն (ենթադրվում է), Սարգուր Ա-ն, Իշպուինը, Մենու-

թշուհը: Այսինքն երևում է կուսակալության (հետագա՝ բղջիտության) կարգավիճակ:

Անցնում է կարճ ժամանակ (թերևս մոտ 10 տարի), մեծաքանակ հետևակազորով, արշավում է Բելը՝ «յաւերժիք քաջօք և ևրկնադիւօք հասակօք սկայիւք մրցողօք», և հասնում Արարադա երկիրն՝ Կաղմոսի տանը: Կաղմոսը, դիմագրավել չկարողանալով, փախչում է Հարք՝ Հայկի մոտ: Հայկը նախապատրաստվում է ընդդեմ Բելի: Այս ընթացքում Բելը գրավում է Արարադա երկիրը, ապա շարժվում դեպի Տյուսիս, հասնում Հայոց ձոր և բանակում Խոշաբ դետի ձախ ափին: Այստեղ է հասնում Հայկի զորքը, տեղի է ունենում ճակատամարտ, հայերը հաղթում են: Իսկ թև ինչ կատարվեց ճակատամարտից հետո, Խորենացին պատմում է հետևյալը. «Իսկ ամբոխն (Բելի զորքը, — Լ. Շ.) տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեան՝ փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց»: Ի դեպ, այստեղ կարևոր է նկատի ունենալ, որ Բելի ամբողջ զորքը դեռևս ճակատամարտի դաշտ չէր հասել, այլ սոսկ առաջապահ ուժերը (Ա, գլ. ԺԱ): Ապա՝ «Զկնի այսորիկ դառնալ ստէ (Մար Աբասը, — Լ. Շ.) Հայկին ի նոյն տեղին բնակութեան (նկատի ունի Արարադա երկիրը, — Լ. Շ.), և Կաղմեայ թողին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգևէ, և յիւրոց բնգոծնացն արս աճուանիս: Համայնէ գնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ դաշտին Հարք» (Ա, գլ. ԺԲ, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Այժմ նույն դեպքերը ըստ Անանուն Ա-ի. «...և զարք նորա (Բելի զորքը, — Լ. Շ.) փախստական լինէին: Եւ նոքա (Հայկի զորականները, — Լ. Շ.) զհետ մտեալ թափեցին ի նոցանէն երամակս ձիոց և ջորեաց և ուղտոց:

Եւ Հայկն դարձաւ ի տեղի իւր. և շոգաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ (ուշագրավ է, որ Հայկի առաջին մուտքը Արարադա երկիր Անանունը որակել է «շոգաւ բնակեցաւ», — Լ. Շ.), և բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչև ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ գնաւ կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թողին իւրում, որդւոյ Արմենակայ եղբար շարմայի» (Սեբ. գլ. Ա, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Արդ, երբ զուգադրում ենք այս և նույն հեղինակների քիչ առաջ բերված տեղեկությունները երևում է, որ Հայկը երկու անգամ է հաստատվել Արարադա երկրում: Առաջին անգամ հարավից՝ Բաբելոնից վերադառնալիս, այսինքն՝ Բելի դեմ պատերազմից առաջ, երկրորդ անգամ Տյուսիսից՝ պատերազմից հետո: Ի դեպ, Անանուն Ա-ն խիստ հրատակ է բնութագրել այս իրողությունը: Առաջին անգամ՝ Հայկը «շոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ», իսկ երկրորդ անգամ՝ «շոգաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ, և բնակեցաւ...»:

Ինչպես տեսնում ենք, առաջին անգամ սոսկ բնակվելու մասին է խոսքը, համարյա առանց դժվարություն, երկրորդ անգամ՝ գրավել է

(«կալաւ») և ապա բնակվել, այսինքն՝ վերաբնակվել — վերահաստատվել է նույն երկրում: Եվ, իրոք, Խորենացու և Անանուն Ա-ի պատմածներից երևում է, որ հաղթական ճակատամարտից հետո Հայկի զորքը անցել է հակահարձակման՝ Հայոց ձորից սկսած դեպի հարավ՝ Կաղմեա Տուն կոչված նահանգի տարածքով, մինչև ներառյալ Արարադա երկիրը, թշնամական ուժերից այդ տարածքները ազատագրելու նպատակով: Այնպես որ՝ «կալաւ» բառը վերաբերում է ոչ միայն Արարադա երկիրն, այլև Հայոց ձորից (բուն Բիայնայից կամ Վանի դավառից) մինչև ներառյալ Արարադա երկիրը ընկած տարածքներին, որով, ինչպես տեսանք, անցել ու ասպատակել էր Բելի մեծաքանակ զորաբանակը: Ըստ այդմ, երևում է նաև, որ վերագրված բոլոր տարածքները և հարակից այլ վայրեր՝ «Արարադա երկիր» ընդհանրական անվանումով պատկանել են Կաղմոսին, եղել են նրա ժառանգական կալվածքը, այսինքն՝ և բուն Բիայնան, և Կաղմեա Տուն, կոչված նահանգը (պարտադիր չէ ամբողջը), որում էր նաև Արարադա երկիրը:

Ի հաստատումն այս իրողության, ապացույց է նաև Հայկի, այսպես ասած, հատուկ վերաբերմունքն ու դործելակերպը Կաղմոսի և Տրաիշանապետության նկատմամբ, ինչպես պատերազմից առաջ, այնպես էլ հետո: Նախ այն, որ իր բոլոր զարմերից (որդիներից ու թոռներից) Կաղմոսին՝ գահաժառանգ Արամանեակի՝ աղեղ և սուսեր գործածելու մեջ կորովի որդուն է վստահել Արարադա երկիրը՝ Հայոց տվյալ ժամանակի ամենավտանգակիր գավառը, նույնիսկ վիճարկելի Սեմի և Հաբեթի ժառանգների միջև: Բնական է, որ Հայկը այսպիսի մի շատ կարևոր երկրամաս, ավելի ճիշտ, երկրամասի իշխանությունը անձուկ ու անզոր չէր թողնի: Եվ, իրոք, չի թողել, մասնավորապես՝ բախտորոշ պատերազմից հետո: Ըստ Խորենացու, պատերազմական համարյա ամբողջ ինչքը («Կաղմեայ թողին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգևէ»), որում չի բացառվում նաև տարածքային նվիրումներ, մին պարգևէ), որում չի բացառվում նաև տարածքային նվիրումներ, նաև՝ իր նշանավոր զորականներից շատերին («և յիւրոց ընդոծնացն արս աճուանիս»), նաև (սա արդեն ըստ Անանուն Ա-ի)՝ իր զորքով հայածել անուանիս»), նաև (սա արդեն ըստ Անանուն Ա-ի)՝ իր զորքով հայածել է թշնամական ուժերին, ազատագրել գրավված տարածքները (ինչպես ասվեց, երևում են), ապա ինչ-որ ժամանակ հաստատվել Արարադա երկրում (ըստ Անանունի մահացել է այստեղ, ըստ Խորենացու Հարքում), այսինքն՝ անմիջապես է զբաղվել տվյալ իշխանապետության հզորացմամբ և ապա նորից Կաղմոսին հանձնել նրա նախկինում ունեցած ժառանգությունը: Մի խոսքով, խիստ կարևոր համարելով, Հայկն անձամբ ամեն ինչ արել է, նույնիսկ՝ տարածքային նվիրաբերումներ, այդ իշխանապետության պաշտպանունակությունը ապահովելու համար:

Կաղմոսի իշխանապետության տարածքի առումով կարևոր են նաև հետևյալ փաստերը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց, ըստ հայկական աղ-հետևյալ փաստերը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց, ըստ հայկական աղ-հետևյալ փաստերը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց, ըստ հայկական աղ-հետևյալ փաստերը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց, ըստ հայկական աղ-հետևյալ փաստերը: Ինչպես արդեն ցույց տրվեց, ըստ հայկական աղ-հետևյալ փաստերը:

Կադմեա Տուն, իսկ սա նշանակում է, որ այն եղել է Կադմոսի և նրա զարմերի կալվածքը, այլապես չէր կրի այդ անվանումը: Յույց տրվեց նաև, որ մինչև մ. թ. ա. XIII դարը Մոկքը ևս եղել է Կադմեա Տուն նահանգի կազմում, Բացի այս, տվյալ նահանգի մի շարք երկրամասեր ևս, և առանձին վայրերի բնակիչներ, ըստ աստուրական արձանագրությունների, դարձյալ կրել են Կադմոսի անունը, թեպետև ուղղակի կամ հնչյունափոխված ձևերով: Ավելին, Կադմոս անունը պետք է տեսնել նաև Քսենոֆոնի «Անաբասիս»-ում հիշված Կարդուխներ անվան մեջ՝ Կադմեայք-Կադմուք-Կադմուխ-Կարդուխ անցումով, ինչպես կոչված են նույն՝ Կադմեա Տուն նահանգի բնակիչները: Եվ այդ ամենը հայկական աղբյուրներում հաճախ փոխարինվել են Արարադա երկիր ընդհանրացնող անունով (թեպետ նահանգի մի փոքրիկ երկրամասն էր), քանզի այդ է եղել Կադմեա Տուհ, նահանգի վարչական կենտրոնը՝ Ուրարտուն: Այսպիսով, կարծում ենք, կասկած չի հարուցելու, որ «արարագրիներ» — «ուրատացիներ» են կոչվել Հայկի թոռ Կադմոսը և նրա զարմերը, որոնց իշխանությունը մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսից տարածվել է Կադմեա Տուն, Մոկք նահանգների և Վասպուրականի հարավային գավառների վրա՝ ներառյալ բուհ, Բիայնան: Այս տարածքները նրանց էր տրված դեռևս Հայկ նախահորից:

Այժմ Կադմեանների իշխանապետության կարգավիճակի մասին:

Վերևում ցույց տրվեց, որ հատուկ վերաբերմունք է եղել այդ իշխանապետության նկատմամբ, ինչը թելադրված էր նրա սահմանային աշխարհագրական դիրքով, ռազմապաշտպանական նշանակությամբ, հարավը՝ ասորաբաբելական աշխարհը, հյուսիսին կապող գլխավոր անցումով: Այս իսկ առումով այդ հատուկ վերաբերմունքը այլ բան չէ, քան կուսակալության հանդեպ հոգածության դրսևորում, թեկուզև տրվյալ ժամանակի համար (Հայկի ժամանակի) այդ մասին ուղղակի տեղեկություններ չկան (հետագա ժամանակների համար փաստերը բավականաչափ հստակ են):

Օրինակ, խոսելով Արամ նահապետի գործունեության մասին, Խորենացին գրում է. «Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արևելեայս՝ խաղայ նոյն զօրութեամբ (հինգ բյուրով, — Լ. Շ.) զկողմամբ Ասորեստանի. գտան է և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, շորիւք բիւրովք վառելովք հետևակօք և հինգ հազար հեծելագօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն, որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խրստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր. Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով, իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի» (Ա, գլ. ԺԳ, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Սա, իհարկե, խոստացված ուղղակի տեղեկությունը չէ, սակայն

փաստ է, որ նորից վտանգված է Կադմեա Տուն նահանգը (թեպետ այժմ Կորդուս անունով) և նորից՝ համապետական գործուն աշակցություն: «Ուղղակին» հետևյալն է. «Այլ որ ինչ յարևմուտս կոյս ընդ Տիտանեանն է սորա գործ քաջութեան (Արամի, — Լ. Շ.)՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարևմուտս շարժեալ, ի վերայ առաջնոյն (+հինգ բյուրին, — Լ. Շ.) շորիւք բիւրովք հետևակագօրու և երկու հազար հեծելովք՝ հասան է ի կողմանս Կապարովկացոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ Բանգի զարևելեանն և զհարաւայինն նուանեալ, հանձնեալ էր ի ձեռն երկուց զի պարսկացիս, Միսակեանցն զարևելս, և ուր ի Կադմեայ տանէն՝ ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստե՛ս ունէր» (Ա, Ասորեստանի՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստե՛ս ունէր» (Ա, գլ. ԺԳ, ընդգծ. — Լ. Շ.):

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն խնդրո հարցի համար և՛ ուղղակի, և՛ սպառիչ է ասված: Հայկի ծոռան ծոռ Արամի ժամանակ (2036 — 1978 թթ.) Կադմեա Տունը կուսակալություն է կամ, ավելի ճիշտ, — կրկնակ հաստատվել է նրա կուսակալության իրավունքը: Դատելով (ըստ «Ջորանամակ»-ի¹) Արշակունյաց Հայաստանի բեղխությունների օրինակով և նկատի ունենալով ավանդույթի ուժը, համարյա կասկած չի հարուցում, որ Կադմեա Տուհ կուսակալությունը ևս ունեցել է Հայաստանի հարավային դուռը պաշտպանող ամրագրված նախարարությունների հարավային դուռը պաշտպանող ամրագրված նախարարություններ: Այսպիսի կարգը պետության համար կենսական էր, ուստիև անխուսափելի: Իսկ սա նշանակում է և՛ ընդարձակ տարածք, և՛ պատկառնություն ռազմական ուժ, և՛ նույնքան պատկառելի դեր ու հեղինակություն երկրի քաղաքական կյանքում: Այնպես որ մեր այն պնդումը, թե Կադմեա Տուն իշխանապետությունը Հայկի ժամանակ և հետո ընդարձակ տարածքի է տնօրինել նաև կուսակալության կարգավիճակով, արդարացվում է:

Սակայն, բավական համարենք տարածքի փաստարկումը և վերադառնանք դերին ու հեղինակությանը: Ըստ հայկական աղբյուրների, երկու օրինակով արդեն տեսանք Կադմեա Տուհ նահանգի, մասնավորապես՝ Արարադա երկրի դերն ու նշանակությունը Հայոց քաղաքական կյանքում և համապետական հոգածությունը նրա նկատմամբ հնագույն դարերում: Այո, հնագույն դարերում՝ մինչև, փաստորեն, մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբները: Հետագա դարերի մասին հայկական աղբյուրները լռում են, սակայն, բարեբախտաբար, խավարը լուսավորում են աստուրական արձանագրությունները՝ սկսած մ. թ. ա. XIII դարից մինչև մ. թ. ա. VIII դարի կեսերը: նկատի ունենք արդեն մեզ ծանոթ՝ վկայակոչված արձանագրությունները:

Ըստ այդմ, ինչպես տեսանք, հայ-աստուրական (ասենք նաև՝ աստուրա-հյուսիսական) ռազմական բախումների կիզակետում առաջին

1 Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 3, Երևան, 1977, էջ 704:

հերթին Կաղմեա Տուն նահանգն էր, ի մասնավորի՝ Արարադա երկիրը (Ուրարտուն), թեպետ նաև այլ անվանումներով: Գիտական հիմնավոր տեղագրումների համաձայն այդ ելն փաստորեն հավաստում Սալմանասար Ա-ը (հիշենք Ուրուատրին, կուտիներին, Կուղմուխին), Թիզլաթպալասար Ա-ը (Կաղմուխին՝ երեք արշավանք, նաև Տումմեն, և Նաիրին՝ ընդհանրացնող անունը), Ասսուրնազիրպալ Բ-ը (հիշենք Նաիրին, Տումմեն, նաև Խուբուլշիան, Կիրխին՝ ուր երեք արշավանք, ուր Արարադա լեռ), Սալմանասար Գ-ը (նորից՝ Նաիրին, Խուբուլշիան) և այլն: Հավաստում են նաև (թեպետ հաճախ անուղղակի և ակամա), որ Կաղմեա Տուն նահանգի բնիկները տեղական, համառ և հերոսական պայքար են մղել հզոր հակառակորդի դեմ, հասել են նույնիսկ հաղթանակների: Վերջինիս փաստարկ է թեկուզ այն, որ Կաղմեա Տուն նահանգը՝ ընդհանրապես, իսկ նրա առանձին երկրամասեր՝ մասնավորապես, իսկ Արարադա երկիրը էլ ավելի մասնավորապես՝ Ուրուատրի (Ուրարտու), Տումմեն, Կիրխի և այլ անուններով, հաճախ է նվաճվում և վերանվաճվում, այլ կերպ ասած, հաճախ է ազատագրվում և նորից ազատագրվում: Այսպիսով, կասկած չի հարուցում նաև, որ այս տեղական, համառ և հերոսական պայքարի առաջին և անմիջական կրողներն ու կազմակերպողները եղել են տվյալ նահանգի կամ կուսակալության տերերը, այսինքն՝ Կաղմեայք, Արարադ վարչակենտրոնի ժառանգատերերը, այսինքն՝ Արարադցի-ուրարտացի կոչվածները: Ասում ենք կասկած չի հարուցում, նկատի ունենալով հատկապես Սալմանասար Ա-ի և Թիզլաթպալասար Ա-ի մեզ ծանոթ տեղեկությունները՝ Կուղմուխի-Կաղմուխի երկրի և նրա բնակիչների տեղական ու համառ պայքարի մասին:

Ահա այսպիսի եզրակացություններին են բերում փաստերի համատեղ քննարկումները (ներքին և արտաքին աղբյուրները): Դրանք միաժամանակ հանգեցնում են հետևյալ ենթադրություններին.

ա. Կաղմեա Տուն նահանգում հաճախակի ընթացող նվաճողական պատերազմներում, մասնավոր տեղաբնիկների ձեռք բերած հաղթանակներով կամ հաղթական դրվագներով, մեծապես բարձրանալու էր համանուն կուսակալության և նրա տերերի, այսինքն՝ Կաղմեանների (ըստ տոհմաժառանգի) կամ՝ արարադցիների-ուրարտացիների (ըստ տեղաժողովի) ռազմաքաղաքական հեղինակությունը՝ և՛ ամբողջ Նաիրում, այսինքն՝ Հայոց աշխարհում, և՛ մասնավորապես տվյալ կուսակալությանը ամրակցված նախարարությունների նկատմամբ:

բ. Համարյա տեսանելի է, որ նույն պատերազմներում Կաղմեա Տուն կուսակալության վարչական կենտրոնը՝ Արարադա երկիրը կամ Ուրարտուն, ձեռքից ձեռք անցնելու պատճառով, մասնավորապես, մ. թ. ա. XIII—X դարերի ասսուրական արշավանքների ժամանակ, կորցնում է իր երբեմնի ռազմապաշտպանական դերը, ուստի և Կաղմեայք, այսինքն՝ արարադցիները կամ ուրարտացիները այն փոխարինում են

առավել ապահով նստավայրով: Ի դեպ, Արամեի ժամանակ (գուցե երա նախորդի ժամանակից) այդպիսին է համարվել Արգասկուն կամ Արծաշկուն՝ Հարբում, իսկ Սարգուր Ա-ից սկսած՝ Տուշպան՝ Բիայնա կամ Վանի գավառում: Ավելին, Սալմանասար Գ-ի կողմից Արծաշկուի գրավումով և ավերումով, այն էլ հյուսիսից՝ Դիաուեխի (=Տայթի) գրավումից հետո, պատճառաբանվում է նաև վարչակենտրոնի Տուշպա-Վան տեղափոխումը: Այնպես որ, այս ժամանակից սկսած տեղաժառանգումով ուրարտացի (=Արարադցի) կոչվածները, իսկ տոհմաժառանգումով Կաղմեաններն իրենց կարող էին կոչել Բիայնայի տերեր, ինչպես և կոչել են, նկատի ունենալով կուսակալության վարչակենտրոնը և այն, որ կուսակալությունը ընդգրկում էր Վանա լճի շրջակայքը: Ի դեպ, կուսակալության այդպիսի ընդգրկումը, ինչպիսին էր Արամեի և Սարգուր Ա-ի ժամանակ, հնարավոր է ենթադրել Հայկի մահվանից անիջապես հետո, երբ Արամանեակը թողեց համահայոց պետության Հարբ վարչակենտրոնը և տեղափոխվեց հյուսիս-արևելք՝ դեպի հետագա Արարատյան դաշտը («դաշտն Արայի»):

գ. Կաղմեանների կամ արարադցիների (=ուրարտացիների) հեղինակության բարձրացումը, մեր կարծիքով, ուղեկցվել է նրանց տոհմիկ իրավունքներով և դրան համապատասխան արտոնյալ կուսակալության կարգավիճակով, որը, ի վերջո, նրանց մղել է գերազանություն: Վերհիշենք նորից, որ Կաղմոսը Արամանեակի ավագ որդին էր (այդպես է երևում), այսինքն՝ ժառանգորդն էր համահայոց կենտրոնական պետության, սակայն Արամանեակի մահից հետո այն ժառանգեց նույն՝ Արամանեակի մյուս որդին՝ Արամայիսը: Այսպիսով, ինչ-ինչ պատճառներով խախտվել է Հայկ նահապետի կողմից հաստատված գահաժառանգման կարգը, ինչը և Կաղմոսի զարմերին մերթնդմերթ հակադրել է Արամայիսի զարմերին, այսինքն՝ համահայոց պետության գահակալներին: Ահա մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. IX—VII դդ.) այսպիսին է Բիայնայի տերերի, այսինքն՝ Կաղմոսի զարմերի գործելակերպը, հատկապես՝ Մենուայի, Արդիշտի Ա-ի և Սարգուր Բ-ի դեպի կերպը, հատկապես՝ Մենուայի, Արդիշտի Ա-ի և Սարգուր Բ-ի դեպի էթիկոնի (այսինքն՝ դեպի Այրարատյան նահանգ) և մերձակա երկրամասեր կատարած արշավանքները, որոնք այլ բան չեն, բան պայտազ գերազանության համար:

Դ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Այժմ իրենց իսկ՝ Բիայնայի տերերի արձանագրություններով փորձենք հիմնավորել մեր այս ենթադրությունը:

Նախ նորից վերհիշենք, որ Արամեի իշխանության երկիրը (ըստ Սալմանասար Գ-ի՝ թագավորությունը, իրականում՝ Հայոց հարավային

ասորական արձանագրութիւններ լեզվով համազոր է «ես հաղթվեցի» խոսքերին, ասում է Նիկոլային: Սարգուրին հանդիսանում էր Արամեի արժանավոր ժառանգը և նրանից ոչ պակաս մի թագավոր»¹:

Իսկ Ն. Ադոնցը, նկատի ունենալով Սալմանասար Գ-ի Ուրարտու կատարած բոլոր արշավանքները, հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Թը-վարկված բազմաթիվ երկրներից ոչ մեկը չի նվաճվել: Ուլլուբան, Խու-րուշկիան, Մուսասիրը, Մանան միշտ պահպանել են իրենց անկախու-թյունը: Նույն դրութիւնն է մյուս սահմաններում: Սալմանասարը՝ փողի ծարավի և այս հարցում ավելի անողոք, քան որպես պատերազմիկ, իր ամբողջ երկար թագավորութիւնն անցկացրեց անընդհատ ընդհարում-ների մեջ: Սակայն արդյունքները միշտ եղել են շնչին, բացի հարուստ աշխարհը: Հակառակ բազում անգամ կրկնած իր պնդումներին այն մա-սին, ին ի՛նքը նվաճել է այսքան երկրներ, իրողութիւնն այն է, որ նրան չի հաջողվել պետութիւն սահմանները տարածել ոչ Եփրատից, ոչ էլ Զագրոսից այն կողմ»²:

Համարյա այսպիսին է նաև արդի գիտական պատմագրութիւն կար-ծիքը: Օրինակ, ՀՀ ԳԱԱ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» Ա հատորում կարդում ենք. «Դատելով ըստ Սալմանասար Գ-ի տարեգրութիւնների, Ռուստական պետությունն արդեն բավական ընդարձակ տարածություն էր գրավում: Ասորեստանի թագավորը ուրատացիների դեմ մարտեր էր մղում և ավերում Արամուի ամրոցները Հայկական լեռնաշխարհի տար-բեր մասերում: Ասորեստանի թագավորի գահակալութիւնն առաջին և երրորդ տարիների արշավանքները մանրամասն են նկարագրված, բայց հետագա տարիների, մասնավորապես, տասնհինգերորդ տարվա իրա-դարձութիւններն արդեն նկարագրված են համառոտ: Զուսպ արտահայ-տութիւններով հիշատակվում է ասորեստանցիների դժվար անցումը լեռների վրայով, բայց դեպի Ուրարտուի կենտրոնը, Վանա լճի շրջանը արշավելու մասին խոսք չկա: Սա ցույց է տալիս Ռուստուի հզորության անը, հավանաբար, Սալմանասար Գ-ը լավ էր տեսնում հյուսիսից սպառ-նացող վտանգը, բայց այն կանխելու համար արդեն բավարար ուժ չու-նէր»³ (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Կամ՝ դարձյալ նույն հատորում, ականավոր ուրարտագետ Ն. Վ. Հարութիւնյանը գրում է. «Պատահական չէ նաև, որ արձանագրության մեջ (Սալմանասար Գ-ի— Լ. Շ.) շեշտված է ուրատական գոբերի բազ-մաբանակությունը և Սարգուրի անասան կամքը՝ ճակատամարտը բնդունելու»⁴ (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Կամ՝ «Այսպիսով, Սարգուր Ա-ի տիրապետության ժամանակաշր-ջանում արդեն սկսվում է Ռուստուի վերելքը, որն արտահայտվում է ամենից առաջ նրա ռազմական հզորության անման մեջ: Ասորեստանը այլևս այն աստիճանի սարսափելի հակառակորդ չէր Ռուստուի համար, ինչպես առաջ»¹ (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Վկայակոչելով պատմաբանների այս հատվածները, միաժամանակ ընդգծելով առանձին մտքեր, մեր նպատակն էր փաստել արդեն հանրա-հայտ այն իրողութիւնը, որ «ուրարտական» կոչված կամ Բիայնա պե-տութիւնը, նույնիսկ՝ Արամեի ժամանակ, փոքրիկ ու անզոր երկիր չէ, ինչպես կարծում էին ոմանք՝ Սալմանասար Գ-ի ինքնագովեստների ազ-դեցութեամբ, այլ՝ բավականաչափ հզոր, մեծաբանակ բանակների տեր և ընդարձակ տարածք ունեցող մի պետություն: Պետութիւն, որից ոչ միայն ակնածել, այլև լուրջ պարտութիւններ է կրել (սա էլ է երևում) հզոր Ասորեստանը, հենց ինքը՝ Սալմանասար Գ-ը: Պետութիւն, որն այդ ընթացքում տարածքային որևէ կորուստ չի ունեցել՝ ոչ Արամեի, ոչ էլ Սարգուր Ա-ի ժամանակ:

Եվ իզուր չէ, այսինքն՝ հիմնազուրկ չէ, որ Սարգուր Ա-ը՝ Լուսիպրիի որդին, Վան քաղաքի քարածայրի ստորոտում հաստատած ասուրերեն արձանագրութիւններից մեկում իրեն մեծարում է հետևյալ կերպ. «Սար-գուրեի արձանագրութիւնը, որդու Լուսիպրիի, մեծ արքայի, հզոր ար-քայի, տիեզերքի արքայի, նաիրիի արքայի, արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովիվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ են-թարկում է անհնազանդներին: Սարգուրեն՝ որդին Լուսիպրիի, արքան արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց» (ընդգծ.— Լ. Շ.):

Մեր կարծիքով, այս տիտղոսաշարում չափազանցված համարյա ոչ-ինչ չկա, բացի, թերևս, «տիեզերքի արքա» հորջորջումից, որը ևս հենքի չափանիշներին դեմ չէր, ինչ վերաբերում է «մեծ արքա», «հզոր արքա», «հավասարը չունեցող արքա», «կովից չվախեցող արքա» արհայտու-թիւններին, կարելի է ասել՝ փաստված իրողութիւններ են, քանզի հաս-տատվում են (թեպետ՝ անուղղակի) նրա իսկ հակառակորդ Սալմանա-սար Գ-ի՝ դեպի Ուրարտու կատարած շորրորդ արշավանքի գորշ նկա-րագրութեամբ: Իրողութիւններ են նաև «անհնազանդներին ենթարկող արքա», «արքաների արքա», «արքաներից հարկ վերցնող արքա», «նա-իրիի արքա» արտահայտութիւնները, քանզի ինչպես իր նախորդ Արա-մեն, այնպես էլ ինքը՝ իր իսկ նշումով, իշխել են նաիրիի ոչ քիչ երկրնե-րի վրա, փաստորեն Վանա լճի շրջանում տարածված երկրների, ինչ խոսք՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Այնպես որ, Սարգուր Ա-ի տիտղոսաշարը ոչ միայն կասկածելի չէ

¹ Հայ ժողովրդի պատմութիւն Քրնստոմատիա, հ. 1, էջ 289:

² Նույն տեղը, էջ 39—40:

¹ Ան, նշվ. աշխատ., էջ 211—212:

² Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 91:

³ Հայ ժողովրդի պատմութիւն (ՀՀ ԳԱԱ հրատ.), հ. 1, էջ 287:

⁴ Նույն տեղում, էջ 289:

(«գարմանահրաշ հովիվ»-ը թողնում ենք իր խղճին), այլև բացում է տվյալ ժամանակի «ուրարտական» կամ «բիայնական», իսկ մեր ընկալումով՝ «Վանի իշխանություն-կուսակալության մասին մեր տեսադաշտը, Հատկապես այն, որ այդ ժամանակ արդեն Վանի իշխանապետությունը, իրոք, ընդգրկում էր Վանա լճի բոլոր՝ շորս կողմերը (հենց այս պատճառով էլ Սարգուր Ա-ն իրեն կարող էր կոչել «Նաիրիի արքա»), այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ հարավը, բացի Մոփք և Աղձնիք նահանգներից և Կորճայք նահանգի հարավային ու հարավարևելյան գավառներից: Այլ կերպ ասած, արդեն այս ժամանակ, ըստ եղած տվյալների, նրա սահմանները ձգվել են մինչև Հայկական Պար՝ հյուսիսում (այս ուղղությամբ սահմանակցվել է Այրարատ, իրենց ասելով՝ էթիունի երկրին), հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Դիաուեխի երկիր (Տայք), արևմուտքում՝ մինչև Արևմտյան Եփրատ, հարավում՝ մինչև Հայկական Տավրոս և Կորդվաց լեռներ (Կորդվաց լեռների ուղղությամբ մերթ ընդ մերթ փոփոխվել է), արևելքում՝ մինչև Ուրմիա լիճ: Բնական է, այս տարածքին էլ համապատասխան տնտեսություն, ուղղակի ուժեր ու կարողություններ (մեծաթիվ բանակ, բերդ-ամրոցներ, բերդադաշտներ և այլն), ուղղամ-քաղաքական դեր ու հեղինակություն, որը համարյա անթաքուն երևում է անգամ ասսուրական արձանագրություններից: Մի խոսքով, այն բնորոշումները, որ տրված են Սարգուր Ա-ի ժամանակին (մ. թ. ա. 835—825 թթ.), որ այդ «ժամանակաշրջանում արդեն սկսվում է Ուրարտուի վերելքը», կամ՝ «Ուրարտուն... շարունակում էր վերելք ապրել և տարեցտարի ավելի ու ավելի լուրջ ախտյան էր դառնում Ասորեստանի համար»¹, ճիշտ լինելով հանդերձ, մեզ ժլատ են թվում: Ելլատ են թվում այնու, որ «Ուրարտու»-ն էր Ասորեստանի թիվ առաջին հակառակորդն այդ ժամանակ (նկատի ունենալ Սալմանասար Գ-ի շորս արշավանքները դեպի «Ուրարտու»), որ Ասորեստանը այդ ժամանակ (Սալմանասար Գ-ի թագավորության վերջերից) սկսեց թուլանալ (սա հանրահայտ է²) և չի բացավում «Ուրարտու»-ի դեմ նրա վերջին արշավանքի՝ իր համար անցանկալի վախճանը, որ այդ ժամանակից սկսած մինչև մ. թ. ա. 743 թ. Ասորեստանը «Ուրարտու»-ի դեմ այլևս արշավանքներ չի ձեռնարկել (սա ևս հանրահայտ է), որ Սալմանասար Գ-ի թագավորության վերջում (մոտ մ. թ. ա. 827 կամ 826 թ.) հուժկու ապստամբություն է ծագել նրա դեմ (շուրջ 27 քաղաք, այդ թվում նաև Աշշուր մայրաքաղաքը)³ նրա արշավանքների պատճառով:

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն (22 ԳԱԱ) հ. 1, էջ 289, 291:

² Առ, Երկեր, հ. Ա, էջ 213, 222, 224, Ն. Աղանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 91—96, Հայ ժողովրդի պատմություն (22 ԳԱԱ հրատ.), հ. 1, էջ 288—291, 315—317:

³ Ն. Աղանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 91, Հայ ժողովրդի պատմություն (22 ԳԱԱ հրատ.), հ. 1, էջ 289—290:

որ «Ուրարտու»-ն այդ ժամանակից սկսած ավելի հզորացավ և ծավալեց, այսպես ասած, իր հաղթարշավը՝ հատկապես Հայկական լեռնաշխարհում:

Ուրեմն, Սարգուր Ա-ի մասին խոսելիս, հաստատուն հիմքեր կան գրելու և ընդգծելու, որ Ասորեստանի տվյալ թուլացման պատճառը (շուրջ 85 տարվա թուլություն) նաև «Ուրարտու»-ն էր կամ Վանի իշխանապետություն-կուսակալությունը՝ իր համառ, հերոսական և հաղթական (վերջինս ենթադրվում է) պայքարով: Ասելն իսկ ավելորդ է, որ Ասորեստան—«Ուրարտու» տեական պայքարում, մասնավորապես՝ վերջինս հաջողություններից հետո, մեծապես բարձրանալու էր նրա դերն ու հեղինակությունը նաիրյան երկրների համակարգում, և կարող էր գնալ գերագահական պայքարի, ինչին էլ գնացել է: Այո, Բիայնայի կամ Վանի իշխանապետության հետագա պայքարը՝ Սարգուր Ա-ի որդի Իշպուլինից սկսած, հենց այդպիսի գերագահական պայքար է նաիրյան մյուս երկրների, մասնավորապես՝ Հայկական Պար լեռնաշղթայից հյուսիս ընկածների, և հատկապես՝ էթիունիի դաշնության երկրների դեմ: Ավելին, կարծեք թե էթիունին է այն մոզական ուժը, ինչին ձգտում են Բիայնայի կարծեք թե էթիունին է այն մոզական ուժը, ինչին ձգտում են Բիայնայի հզոր տերերը՝ Մենուան, Արգիշտի Ա-ը, և Սարգուր Բ-ը: Եվ որպեսզի մեր այս կուսումնները համոզիչ դառնան, նորից դիմենք փաստերին, այժմ արդեն՝ բիայնական թագավորների արձանագրություններին:

Բիայնայի կամ Վանի թագավորներից առաջինը Իշպուլինն է, որ իր գահաժառանգ որդու՝ Մենուայի հետ արշավել է դեպի Արաքսի հովիտ և պարտության մատնել էթիունյան (=էտիունյան) երեք երկրների «դաշնակից» թագավորներին: Այս մասին է պատմում Վանի սք. Պողոս եկեղեցու խորանի շարվածքում գտնվող արձանագրությունը: «Արշավեց Խալդեն (նաև՝ Խալդը.— Լ. Շ.) սեփական զենքը (ուղղված) Վիտերուխե, Լուշա, Կաթարգա Եթիունյան (=էտիունյան երկրների),— Լ. Շ.) արքաների վրա: Խալդեն գորեղ, Խալդյան զենքը գորեղ: Արշավեցին Իշպուլին և Սարգուրորդին (և) Մինուա (նաև՝ Մենուա,— Լ. Շ.) Իշպուլինորդին, Վանեցին Վիտերուխե, Լուշա, Կաթարգա (երկրների,— Լ. Շ.) դաշնակից արքաների Եթիունյան, (որ) փախում էին (...): Հատկացրին արձանագրություն Անաշե (քաղաքին): Այնտեղից եկան (բերվեց,— Լ. Շ.) (...) հազար յոթ հարյուր քսան վարձկան, (...) հազար վեց հարյուր յոթանասուն ստրուկ (ըստ Ն. Աղանցի՝ «660 տղամարդ,— Լ. Շ.) (...) հարյուր քսանվեց ձի (ըստ Ն. Աղանցի՝ «26 ձի»), տասներեք հազար հինգ հարյուր քառասուն անասուն, (ըստ Ն. Աղանցի՝ եզ,— Լ. Շ.) քսան հազար յոթ հարյուր ութսունհինգ ոչխար»¹:

Իշպուլինի և Մենուայի թերևս միևնույն արշավանքի մասին վկայում է նաև Արճակ կամ Արճիշակ լճի արևմտակողմում հայտնաբերված

¹ ՀժԳ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 42, հմտ. Ն. Աղանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 150:

արձանագրութիւնը: Այնտեղ ասված է, որ Իշպուհինը և Մենուան են հիմնել այդ քարակոթողը, որ Խալդէ արշավելու հաղթել է Վիտերուիսե, Լուշա և Կաթարգա երկրներին, որ Իշպուհինը և Մենուան, հետևելով Խալդին, հպատակեցրին նրանց: Բացի այս, ասված է նաև, որ տվյալ արշավանքում Իշպուհինի և Մենուայի ուժերն էին 66 մարտակառք 1430-ոց հեծելազոր, 15 760-ոց հետևակազոր¹:

Արդ, նկատի ունենալով այս արշավանքի և դրան նվիրված երկու արձանագրութիւնների ելակետային դերը, անհրաժեշտ ենք համարում տալ մի քանի բացատրութիւններ.

ա. էթիունին (= էտիունին, Եթիունին), որի դաշնութան մեջ են հիշյալ Վիտերուիսե (Ուտերուիսե), Լուշա և Կաթարգան, ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի բավականաչափ ընդարձակածավալ տարածք: Ըստ ուրարտագիտական ուսումնասիրութիւնների և ամենավերջին տեղագրումների, էթիունի արևմտյան սահմանները ժամանակ առ ժամանակ հասել են ընդհուպ հետագա Սարիղամիշի շրջանը, արևելյանը՝ մինչև Սևանի ավազանի երկրները՝ Ուզուրի-էթիունի կողմած, և մինչև Սիսիանի շրջան (օրինակ մինչև Ուլուանի և Մուլուկու կողմած երկրները), հարավայինը՝ հավանաբար մինչև Արաքսի միջին հոսանքի տարածքները՝ մինչև Արաքս—Ախուրյան խառնման վայրը, հյուսիսայինը՝ հավանաբար մինչև Չրլդր լիճը կամ Հյուսիսային ծովակը²:

էթիունիի այսպիսի տեղագրումը, ինչ խոսք, դեռևս վերջնական ու վճռական չէ, սակայն հնարավոր ճշգրտումներն ու փոփոխումները, մեր կարծիքով ևս, էական դեր չեն ունենալու: Էականը և ակնառուն այն է, որ էթիունի երկրամիութիւնը (ոչ ցեղամիութիւն), իրոք, հիմնականում համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի տարածքին, որն ունեցել է 22 գավառ, 40.105 քառ. կմ տարածութիւն³: Ուրեմն, Բիայնայի թագավորների արշավանքները այս տարածքի որևէ երկրի դեմ, անկախ այն բանից, դրանք հիշվում են էթիունիի կազմում, թե՛ ոչ հավասարապես նշանակում են արշավանք էթիունիի դեմ: Քննարկվող հարցի համար սա շատ կարևոր է և անհրաժեշտ է նկատի ունենալ:

բ. Կարևոր է և այն, որ էթիունին երբեք և ոչ մի արձանագրութիւնում չի հիշված որպես ցեղամիութիւն (դա ուսումնասիրողների ստեղծագործութիւնն է), այն միշտ հիշված է երկիր կամ երկրամիութիւն, կամ էլ՝ այդպես է երևում, ինչպես վերոբերյալ արձանագրութիւններում:

գ. Վիտերուիսե, Լուշա և Կաթարգան ևս ցեղանուններ չեն, ինչպես ներկայացնում են շատերը, ոչ էլ՝ թագավորների անուններ, ինչպես

կարծել է Ն. Ադոնցը¹, այլ՝ երկրանուններ ու երկրներ են՝ էթիունյան երկրներ, ինչպես նշված է սբ. Պողոս եկեղեցու արձանագրութիւն մեջ:

դ. Հիշյալ երեք երկրները տեղագրվում են հետևյալ կերպ: Վիտերուիսե—Ուտերուիսի՝ գետեղվում է Ախուրյանի և Արաքսի խառնումից հարավ-արևմուտք, Արաքս գետի աջակողմյան տարածքում, համապատասխանում է մոտավորապես Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Ճակատք և Գաբեղեանք գավառների տարածքին, Վիտերուիսե երկիրը հարավ-արևմտյան ուղղությամբ հասել է, հավանաբար, այժմյան Ալաշկերտի սահմաններին: Լուշա՝ ենթադրվում է Ախուրյան—Արաքս խառնումից դեպի հյուսիս, Վիտերուիսեի և Կաթարգայի միջև, ոչ հեռու էրիախի (=Շիրակ) երկրից: Համապատասխանում է, թերևս, Այրարատ նահանգի Երասխաձոր կամ Արշարունիք գավառին: Կաթարգա՝ գետեղվում է էրիախից (=Շիրակ) հյուսիս-արևմուտք, Գիաուիսի-Գայանի երկրից (=Տայք) հյուսիս-արևելք²: Այս տեղագրումով համապատասխանում է Այրարատ նահանգի Վանանդ գավառի հյուսիսային տարածքին: Այսպիսով, էթիունիի հիշյալ երեք երկրները տարածվել են Ախուրյան—Արաքս խառնումից դեպի հյուսիս-արևմուտք և հարավ-արևմուտք, Արաքս գետի աջ ու ձախ կողմերում, իրոք, Այրարատ նահանգի տարածքում:

ե. Տվյալ արշավանքը, ամենայն հավանականութիւնով, ունեցել է հետախուզական բնույթ և ավարտվել սոսկ գերավարութիւնով ու ափսոսանքով: Գուցե՛ տեղաբնիկները պատշաճ դիմադրութիւն չեն կազմակերպել, կամ չեն կարողացել կազմակերպել, ինչը երևում է «էթիունյան արքաները փախուցնում էին» արտահայտութիւնից: Ավելին, չի բացառվում նաև, որ այդ փախուստի և «պարտութիւնների» պատճառով տվյալ արշավանքի անսպասելիութիւնն էր, անսպասելի հենց իրենց՝ էթիունյան երկրների համար:

զ. էթիունյան տվյալ երկրները չեն նվաճվել, հարկատու չեն դարձել և, առհասարակ, դաժանութիւնների չեն ենթարկվել (պարզապես այդպիսի նշումներ չկան):

է. Նշում չկա նաև, որ դրանք Բիայնայի համար «թշնամական» երկրներ են: Ընդհակառակը, քննարկվող արձանագրութիւնների, այսպես ասած, «հանդուրժողական» ոճը ավելի շուտ ենթադրել է տալիս դրանց բարեկամական-ազգակցական կապը Բիայնայի հետ:

Բիայնայի հաջորդ արշավանքները դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային տարածքները՝ Հայկական Պարից հյուսիս, դեպի էթիունի և էթիունյան առանձին երկրների դեմ, շարունակել է Մենուան՝ իր բուն թագավորութիւն ընթացքում (մ. թ. ա. 810—786 թթ.): Թե այս կամ

¹ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմութիւն, էջ 150—151:

² Н, В, Арутюнян, ТУ, էջ 262—263:

³ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը բոտ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 118:

¹ Հայ ժողովրդի պատմութիւն Գրեստումաթիա, հ. 1, էջ 42, հմմտ. Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմութիւն, էջ 150—151:

² Н, В, Арутюнян, ТУ, էջ 105—106, 131, 201—203:

այն արշավանքը նա ե՞րբ է ձեռնարկել, այսինքն՝ իր թագավորության ո՞ր տարում, դժվար է ասել, սակայն ենթադրելի է, որ նրա արշավանքը Դիաուեխի, այլ ընթերցմամբ՝ Տեյավեխե (=Տայթ) երկրի դեմ նախորդել է էթիոպյան արշավանքներին: Սա էլ այն պատճառով, որ Դիաուեխի—Տայթը էթիոպի—Այրարատի դաշնակիցն է երևում (եթե ոչ հպատակը) և շի բացատրում՝ նախապես նրա մեկուսացումը էթիոպիցի:

Դիաուեխիի դեմ կատարած արշավանքի մասին Մենուան արձանագրություն է թողել Կարին քաղաքի մոտ գտնվող ժայռի վրա, այսպես կոչված, Յազի—տաշի արձանագրությունը: Բերվում է միայն տվյալ արշավանքին վերաբերող հատվածը: «...Խալդյան զորությունամբ արշավեց Մինուա Իշպուհնորդին: Առաջնորդեց Խալդեն (այլ ընթերց.՝ Խալդը,— Լ. Շ.): Մինուան ասում է.— գրավեցի Տեյավեխե երկիրը: Շաշիլու քաղաքն արքայական գրավեցի կռվում, երկիրը այրեցի, ամրոցները քանդեցի, կտրեցի մինչև Շեշեթինա (=Շեշե լեռը,— Լ. Շ.)՝ ըստ Ն. Հարուքյունյանի, TV, էջ 245) Զուանե (և) Ուտուխաի (քաղաքների) մարզում: Մինուան ասում է.— Տեյավեխե (երկրի) Ուտուպուրշե արքան ելավ առջևս, բռնեց (=գրկեց) ոտքերս, երկրպագում էր փորի (°) վրա ընկած (=բերանքսիվար ընկած,— Լ. Շ.): Գցեցի հարկի տակ: Տվեց ոսկի, արծաթ, տվեց հարկ: Ինչքան փախստական (°) իր կողմը կար, վերադարձրեց ամբողջությամբ: Մինուան ասում է.— (...): Երկու արքաների տեղից մաքրեցի (°) (այլ ընթերց.՝ տարագրեցի,— Լ. Շ.)՝ Բալդու-ուլխե երկիրը, Խալդերե-ուլխե երկիրը: Ամբացված ամրոցները երկրում տեղից մաքրեցի (°)...»¹:

Մենուայի հաջորդ արշավանքը, կամ Դիաուեխի կատարած արշավանքի շարունակական փուլը ուղղված է էթիոպի երկրներից մեկի՝ Երեխուախե երկրի դեմ, որը համապատասխանում է Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառի հետ: Այս է պատմում Յուլակերտում հաստատած Մենուայի արձանագրությունը: «Խալդեն (այլ ընթերց.՝ Խալդը,— Լ. Շ.) արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Երեխուախե (ցեղի³) երկիրը, ենթարկեց Լուխիունե (քաղաքը)՝ զգեստեց Մինուայի առջև: Խալդեն զորեղ (է), Խալդյան զենքն (°) իմ զորեղ (է): Խալդյան զորությունամբ արշավեց Մինուա Իշպուհնորդին: Առաջնորդեց (°) Խալդեն: Մինուան ասում է.— Ելավ (առջևս) Երեխուախե (ցեղի) երկիրը: Լուխիունե քաղաքն արքայական, որը ոչ (մեկին) «ախշեի, ախնեի» չէր ենթարկվել (°), Խալդեն տվեց Մինուա Իշպուհնորդուն: Գրավեցին Լուխիունե (քաղաքը), Երեխուեի (երկիրը) գցեցի հարկի տակ»⁴ (ընդգծ. Լ. Շ.):

¹ Հայ ժողովրդի պատմության Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 48:

² Н, В, Арутюнян, TV, էջ 260—261:

³ Ինչպես այստեղ, այնպես էլ այլուր փակագծամեջ «ցեղի» բառը թարգմանչական անհիմն հավելում է:

⁴ Հայ ժողովրդի պատմության Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 47—48:

Այս արձանագրությունից զատ, Երեխուախե երկրի, նրա Լուխիունե քաղաքի գրավման և այստեղ՝ Լուխիունե քաղաքում «Խալդյան դուներ» կառուցելու մասին Մենուան պատմել է նաև ուրիշ՝ շուրջ ինը արձանագրություններում, ցավոք, բոլորն էլ աղճատված (մեկը՝ նորից Յուլակերտում, երկուսը՝ Գյուզակ (=Ղնկուզակ—°) գյուղի մոտ) Վանա լճի հարավ-արևելյան ծայրում), վեցը՝ Բերկրիի մոտակայքում², Ավելին, այս աղճատված արձանագրություններում, կարծես թե, Մենուե ասել է, որ էթիոպիցից, այսինքն՝ նրա մասը կազմող Երեխուախի երկրից ստորել է գերիններ (173 գերի) և ավար (ձիեր և 7616 եղ): Ինչևէ: Միևնույն հաջողության կամ հաջողությունների մասին արձանագրությունների այսպիսի առատությունը, այն էլ՝ տարբեր վայրերից, ապացույց են հօգուտ այն բանի, որ Մենուան Երեխուախե երկրի հարկատու դարձնելը, նաև նրա կենտրոն-քաղաքում Խալդյան դարբասների կառուցելը, մեծ երևույթ է համարել: Այո, մեծ երևույթ, իսկ թե ինչու, կփորձենք պատասխանել հետո:

Մենուայի մեկ այլ արշավանք, ինչպես երևում է Ալաշկերտում թողած արձանագրությունից, ուղղված է եղել Անաշե երկրի դեմ, ենթադրվում է նվաճում կամ, առավել հավանական է, հարկատու դարձնել: Անաշեն նույնացվում է Ալաշկերտի հետ², այսինքն՝ Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառի հետ:

Այսպիսով, Մենուան՝ իր հոր հետ և առանձին, երեք անգամ արշավել է էթիոպյան երկրների դեմ և, եթե հավատանք նրան, հարկատու է դարձրել էթիոպի հինգ երկրներ՝ Վիտերուխե, Լուշա, Կաթարա, Երեխուախե, Անաշե: Ենթե նաև, որ Մենուան, ըստ Բաշ-բուլաղի արձանագրության (Մասիս լեռան արևելակողմում, երբեմնի Փառախոտ բնակավայրի տեղում), Խալդին նվիրված պալատ կամ ամրոց է կառուցեց (Ekaflu badusie) և այլ շինություն՝ դարձյալ Խալդին նվիրված (im Bitu badusie) և տվյալ բնակավայրը վերակոչել է իր անունով՝ Մենուախինի(լի)=Menuahini(li)³, այսինքն՝ Մենուայի հիմնածեղակառուցած: Ի դեպ, ուշագրավն այն է, որ այս և նմանաբնույթ կառուցումները, մասնավորապես՝ Խալդի հետ կապված, Մենուան իրականացրել է էթիոպիցի համապատասխան երկրները հպատակելուց և հարկատու դարձնելուց առօրյապես հետո, եթե շասենք արշավանքների հենց ընթացքում, իսկ թե ինչ խորհուրդ ունի այսպիսի շտապողականությունը, դարձյալ կփորձենք բացատրել անհրաժեշտ բոլոր փաստերը վկայակոչելուց հետո:

Այժմ ծանոթանանք Մենուայի որդու և հաջորդի՝ Արգիշտի (այլ ընթերց.՝ Արգիշթե) Ա-ի դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս կամ Հայ-

¹ Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 155—156, թիվ 22—26, 30:

² Н, В, Арутюнян, TV, էջ 27:

³ Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 161:

կական Պարից հյուսիս կատարած արշավանքներին, որոնց մասին ժամանակագրական հստակ հաջորդականություններ նա պատմել է, այսպես կոչված, Խոռոխոսյան հանրահայտ արձանագրության մեջ: Արձանագրությունը ընդգրկում է Արգիշտի Ա-ի թագավորության (786—764 թթ.) առաջին 13—14 տարիների, այն է՝ 786—773 թթ. արշավանքների պատմությունը: Խոռոխոսյան տարեգրությունից զատ, Արգիշտի Ա-ը իր գործունեության մասին զուգահեռ արձանագրություններ է թողել նաև Հայաստանի այլ վայրերում, այսպես սասած, մասնակիացնող արձանագրություններ, որոնք հաստատում և լրացնում են տարեգրության այս կամ այն տեղեկությունը:

Հստ Խոռոխոսյան տարեգրության, իր թագավորության առաջին տարում (մ. թ. ա. 786-ին) Արգիշտի Ա-ը արշավել է դեպի Դիաուեխի (=Տաջթ), ապա՝ դեպի Էրիախի երկիրը, որը նույնացվում է Շիրակի հետ¹: Այսինքն՝ Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառը և հարակից էթիունյան այլ երկրներ: Նա գրում է. «(...) Արգիշթեն ասում է.— Աղոթում էի Խալդե տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինեին՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում (լսում էին ինձ աստվածները): Այդ նույն տարում երկրորդ անգամ զինվորներ գնդեցի, արշավեցի Տեյավեխե (ցեղի, °)* վրա: Արթային Տեյավեխե (ցեղի, °) հպատակեցրի (°), գրավեցի Շերիազե (երկիրը), քաղաքները այրեցի, ամրոցները ավերեցի: Կտրում էի մինչև Բութե (քաղաքը): Բուն (°) Բիա և Խուշա (երկրները անջատեցի (°) ամբողջ (°) Թարիու (երկրից): Արշավեցի Զաբախայան (երկրի) վրա (=Ջավախք², — Լ. Շ.): Գրավեցի Զաբախայան (երկրի) գավառը (°): Կտրում էի մինչև Ուլինաբիթարնա (քաղաքը), մինչև Սերեմութարա լեռը: Ամբողջ (°) Մակալթու (քաղաքը) Իյանե (երկրից) անջատեցի (°): Ելա Երիախե երկրի վրա, արշավեցի Աբունե (=Հավունիք՝ Այրարատ նահանգում³, — Լ. Շ.) երկրի վրա: Գրավեցի Ուրեյու քաղաքն արքայական Վիտերույան (ցեղի, °)⁴: Տասնինն հազար երկու հարյուր հիսունհինգ պատանի (քշեցի), տասը հազար հարյուր քառասուն զինվոր երիտասարդ, քսաներեք հազար երկու հարյուր ութսուն ստրկուհի (°) (այլ ընթերց.՝ կին), ընդամենը հինգ բյուր երկու հազար վեց հարյուր յոթանասունհինգ մարդ (մեկ) տարում, Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար հարյուր չորս ձի քշեցի, երեսունհինգ հազար տասնվեց անասուն,

¹ H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 258—259:

* Փակագծամեջ «ցեղ» բառի կողքին դրվում է հարցական նշան՝ նորից ընդգծելու համար, որ թարգմանական տվյալ հավելումը հիմնավոր չէ և բացառապես ավելորդ է:

² H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 76—77:

³ Նույն տեղում, էջ 9—10:

⁴ Այստեղ հիշված «Վիտերուս»-ն, մեր կարծիքով, անվանապես և տեղագրորեն նույնն է, ինչպես Իշպուլինի հիշած «Վիտերուս» երկիրը: Ուրեմն՝ «Վիտերուս»-ը ոչ թե ցեղ, այլ երկիր հասկանալ:

տասը բյուր հազար ութ հարյուր քսանինը ոչխար: Արգիշթեն ասում է., Խալդեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի¹:

էթիունիի և էթիունյան երկրների դեմ Արգիշտի Ա-ն արշավել է նաև իր թագավորության երկրորդ տարում: Նույն՝ Խոռոխոսյան տարեգրության մեջ նա գրում է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Արեխանեխե (ցեղի, °) երկիրը (նույնացվում է Այրարատ նահանգի Արեխանեք գավառի հետ², — Լ. Շ.), Անիշթերոյայան (երկիրը), Կուարզանե (ցեղի, °) երկիրը, Ուլթուզայան (ցեղի, °) երկիրը, զգեստնեց նրանց Արգիշթեի առջև: Խալդյան մեծությամբ արշավեց Արգիշթե Մինուայորդին: Խալդեն առաջնորդում էր (նրան): Արգիշթեն ասում է.— Գրավեցի Երիունե (երկիրը): Կտրում էին մինչև (...) (երկիրը), մինչև Ուլուրե Երիուխե (Սևանի ավազանի կամ նրա արևմտա-հարավ մասի երկրների ընդհանրական անուն³, — Լ. Շ.): Մարդ, կին քշեցի⁴:

Արգիշտի Ա-ի չորրորդ տարվա՝ (մ. թ. ա. 783 թ. արշավանքների մասին կարդում ենք. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Երիունե (երկիրը), ենթարկեց Կեխունե (քաղաքի) երկիրը (այլ ընթերց.՝ Գեղունի, — Լ. Շ.), զգեստնեց Արգիշթեի առջև: Խալդեն իմ զորեղ (է), Խալդյան զենքն (°) իմ զորեղ (է): Խալդյան մեծությամբ արշավեց Արգիշթե Մինուայորդին: Խալդեն առաջնորդում (°) էր (նրան): Արգիշթեն ասում է.— Գրավեցի Կեխունե (քաղաքի) ձորա (փոր °) (երկիրը) ծովային գավառում⁵: Կտրում էի մինչև Ալիշտու⁶ (քաղաքը): Մարդ, կին (այնտեղից) քշեցի: Խալդյան հրամանով Արգիշթե Մինուայորդին ասում է.— Երեբունե⁸ (քաղաքը) կառուցեցի՝ Բիաինեի (երկրի) զորությունը լուլուական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Հողը չոր (°) էր, ոչ (մի) բան կառուցված (չէր) այնտեղ: Հողը մեծագործություններ կատարեցի այնտեղ: Վեց հազար վեց հարյուր մարդ ռազ-

¹ ՀժՊ Քրեստոմատիա, էջ 58, հմմտ. Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 164—165:

² H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 8—9:

³ ՀժՊ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 67, ծ. 9:

⁴ ՀժՊ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 59, հմմտ. Ն. Աղոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 165:

⁵ Այժմ իշխում է կարծիք, որ դրանք հինգերորդ տարվա արշավանքներ են: Մենք ուղեցույց ենք ունեցել Ն. Աղոնցի նշած հաջորդականությունը (տե՛ս «Հայաստանի պատմություն», էջ 166):

⁶ Կեխունի-Կեխունե քաղաքը զետեղվում է Սևանի ավազանում՝ լճի հյուսիս-արևմտյան ափին (տե՛ս H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 108—109, ՀժՊ, Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 67, ծ. 22):

⁷ Ալիշտուն նույնացվում է այժմյան Լճաշենի հետ, կամ էլ միջնադարյան Աղստե ավանի հետ՝ Աղստե գետի հովտում (տե՛ս H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 21, ՀժՊ Քրեստոմատիա, էջ 67, ծ. 23):

⁸ Նույնացվում է Երևանի հետ:

մական բնակեցրի այնտեղ խաթան ծուպայից: Խալդայան մեծությամբ Արգիշթե Մինուայորդին ասում է.— Աղոթում էի խալդե տիրոջը, Թեյշե-բային, Շիվինեին, (և) աստվածներին Բիահենելե (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Հենց այդ նույն տարում արշավեցի Ուրուրա¹ (երկրի) վրա: Իշ[.] լուբուրա արքային (և) Ուբուրդա-ալխե երկիրն իր գրավեցի: Երդուա քաղաքն արքայական գրավեցի: Վիշուշե (երկիրը) հպատակեցրի (°): Մարդ, կին հանեցի այնտեղից: Արշավեցի Խախիա (երկրի) վրա: Ամրոզները ավերեցի, ֆաղաֆները այրեցի: Բի(...)(..) քաղաքը: Կտրիճ (°) մարդկանց այրեցի: Ութ հազար վեց հարյուր քառասունութ պատանի (քշեցի), երկու հազար վեց հարյուր հիսունհինգ երիտասարդ, ութ հազար շորս հարյուր իննսունյոթ ստրկուհի (այլ ընթերց.՝ կին,— Լ. Շ.), ընդամենը՝ տասնինն հազար յոթ հարյուր իննսուն մարդ (մեկ) տարում: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երկու հարյուր երեսուներկու ձի քշեցի, (...)² հազար ութ հարյուր երեք անասուն (խոշոր եղջերավոր,— Լ. Շ.), տասնմեկ հազար վեց հարյուր քսանվեց ոչխար: Արգիշթեն ասում է.— Խալդեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի»²:

Արգիշտի Ա-ը հաջորդ անգամ հիշել է էթիունի երկիրը կամ, ավելի ճիշտ, էթիունի կենտրոնագավառ Ագա երկիրը իր տասներորդ տարվա՝ դեպի Մանա երկիր կատարած արշավանքի առիթով: Նա գրում է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Մանա (երկրի) զորքը, զգետնեց Արգիշթեի առջև Մինուայորդու: Խալդայան մեծությամբ Արգիշթե Մինայորդին ասում է. Երբ Արգիշթեի խիստ (քաղաքը) կառուցեցի (և) գետից (մի) ջրանցք Ագայան երկրին անցկացրի, լսեցի, (որ) Մանա (երկիրը) Սիրա (քաղաքը) գրավել է...»³: Ապա հետևում է Մանայի վրա կատարած արշավանքի նկարագիրը:

Հաջորդ՝ 11-րդ տարվա արշավանքների առիթով հիշված է նաև Տուարածյան դաշտի «ենթարկումը» և այստեղ ինչ-որ ջրանցքի կառուցումը: Գրված է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Տուարածյան դաշտը՝ մինչև Քուրխու (լեռը), ենթարկեց Մանա (երկրի)

¹ Ենթադրվում է Բարձր Հայքի Եկեղեց գավառում՝ Եփրատի վերնագավառում, կամ էլ՝ Գուգարքի Տաշիր գավառում (տե՛ս Н. В. Арутюнян, ТУ, էջ 196, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 67, ծ. 27):
² Ն. Արանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 166, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 60—61:
³ Ն. Արանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 168, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 64:
⁴ Զետեղվում է Արածանի գետի վերին հոսանքում, նույնացվում Տուարածյանի դաշտի հետ (տե՛ս Н. В. Арутюнян, ТУ, էջ 185—186, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 69, ծ. 47):
⁵ նույնացվում է Տարոն գավառի Քարքե լեռան հետ (տե՛ս Н. В. Арутюнян, ТУ, էջ 185, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 69, ծ. 48):

զորքը, զգետնեց նրանց Արգիշթեի առջև: Արգիշթեն ասում է.— Խալդեն ինձ պարզեց թե քաջութուն (°), թե զորութուն: Երբ Դաինալաթինե գետից ջրանցք անցկացրի, սարքեցի պատանեշը (°) Շուրեյե (երկրի)...»¹: Նորից հետևում է Մանա և Պուշթու երկրների դեմ արշավանքը:

էթիունի դեմ Արգիշտի Ա-ի հաջորդ՝ 12-րդ տարվա արշավանքը, թերևս, ավելի է կարևորվել, որ և նկարագրված է «հավելյալ» մանրամասներով: Այդ մասին գրված է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Մանա երկիրը, ենթարկեց Եթիունե (երկիրը), զգետնեց նրանց Արգիշթեի առջև: Խալդեն իմ զորեղ (է): Խալդայան մեծությամբ Արգիշթե Մինուայորդին ասում է.— Արշավեցի Մանա (երկրի) վրա, երկիրը կերա (=յուրացրի), քաղաքները այրեցի: Շիմերեխադերե քաղաքն արքայական, (որ) ամրացված էր, կովում գրավեցի: Մարդ, կին այնտեղից քշեցի: Արգիշթեն ասում է.— Լսեցի, (որ) Եթիունե (երկիրը) Արգիսական (ֆաղաֆի) հասույթը (°) հափշտակել է: Հենց այդ նույն տարում երրորդ անգամ զորք գնացի: Աղոթում էի խալդե տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինեին (և) աստվածներին Բիահենելե (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում լսում էին ինձ աստվածները: Արշավեցի Եթիունե (երկրի) վրա: Գրավեցի Երիախե (ցեղի °) երկիրը, Կաքարգայան (ցեղի, °) երկիրը, կտրում էի մինչև Իշկիգուլու (երկիրը): Մարդ, կին հանեցի դեպի Բիահենելե (երկիրը): Արգիշթեն ասում է.— Խալդայան մեծությամբ արշավեցի Վիտերուխե (երկրի) վրա: Երկիրը կերա (=յուրացրի), ֆաղաֆները այրեցի: Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Ամիգու քաղաքն արքայական Վիտերուխեական (երկրի), (որ) ամրացված էր, կըրվում գրավեցի: Արծանագրություն դրեցի (...): Վերադարձին (...): Վում քաղաքի: Արծանագրություն դրեցի (...): Կերադարձին (...): ձի, Ոմանց սպանեցի, ոմանց գերի տարա: Հազար երկու հարյուր (...) ձի, քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.), քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.), քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.), քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.), քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.), քսանինն հազար հինգ հարյուր շորս անասուն (այլ ընթերց.՝ եզ,— Լ. Շ.): Ապա հետևում է Մանայի վրա կատարած արշավանքի նկարագիրը:

Իր թագավորության 14-րդ տարում, ըստ նույն խոստովյան տարեգրության, Արգիշտի Ա-ը նորից արշավել է Սևանի ավազան, այսպես կոչված, «Ուրուրի էթիունի» երկիրը, վերապաշարել ու գրավել Բեխուրա քաղաքը: Գրում է. «Խալդայան մեծությամբ Արգիշթեն ասում է.— Երբ Բեխուրա (քաղաքը) վերապաշարեցի, Բեխուրա (քաղաքի) մարզի Բամ

¹ Ն. Արանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 168, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 64:
² Ենթադրվում է Էրիախե (=Շիրակ) գավառի հյուսիսում՝ Կաթարգա-Կղարք-Կլար-չեթի գավառի հարևանությամբ (տե՛ս Н. В. Арутюнян, ТУ, էջ 94, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 69, ծ. 53):
³ Ն. Արանց, Հայաստանի պատմություն, էջ 168—169, շտճ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 64—65:

(լեւոր)՝ փլվեց. ծուխն (°) ու մուրը (°) այժմ վրայից (°) մինչև արևն է հլնում: Երբ Բամ (լեւոր) փլվեց, ես Բեխուրա (քաղաքը) գրավեցի»⁴:

Այս ամենից զատ, Արգիշտի Ա-ի, այսպես ասած, էթիունյան արշավանքների առանձին իրողություններ էլ արտացոլված են նրա՝ տեղեւորում թողած, մասնակիացնող արձանագրություններում: Համապատասխան արձանագրությունների բովանդակությունը բերվում է ըստ Ն. Ադոնցի համառոտագրումների:

1. Վան: Քարակոթող սբ. Սահակ եկեղեցում: Ըստ այդմ՝ հալղը նվաճել է Ուտուպուրշի և Դիաուեխի երկիրը, նվաճել՝ Պանուլուա-ի երկիրը:

2. Ալ նույն տեղում: Արգիշտին ասում է, որ Դիաուեխի Sisuhani durbabi ապստամբեց: Արգիշտին բանակ հավաքեց և հնազադեցրեց Դիաուեխի-ն: Նա դիմեց աստվածներին՝ անշուշտ, ըստ Ն. Ադոնցի, Պանուլուա-ի դեմ գնալու համար:

3. Ա2— նույն տեղում: հալղը նվաճեց էթիունի-ն և Կիխունի-ն (Qihuni-ն): Արգիշտին գնաց գրավեց Qihu-ni-ն և Silu-ni երկիրը:

4. B Քարակոթող՝ նույն տեղում: Բովանդակությունը հետևյալն է. Արգիշտին արշավում է Բիա երկիրը, գրավում Խուլա քաղաքը: Ապա՝ արշավում է Դիդիեի երկրի Զուա քաղաքի դեմ: Նա բոցերի ճարակ է դարձնում Դիաուեխի երկրի Զուա քաղաքը⁵, Զուա քաղաքում թողնում է արձանագրություն:

Ապա մեկնում է (=արշավում) Աշկալաշի երկիրը, քանդում 105 պալատ (=բերդ), հրկիզում 453 քաղաք (=բնակավայր), կործանում երեք երկիր, իսկ մարդկանց և անասուններին տանում իր երկիրը: Դրանք են Կալա, Աշկալաշի երկրները և Շաշիլու քաղաքը, որտեղից տարել է 15 181 երիտասարդ, 2734 տղամարդ, 10 604 կին, 4426 ձի, 10 478 խոշոր անասուն, 73 500 ոչխար:

Ապա՝ նա երկրից վտարում է 2 (կամ 3) թագավորների՝ 'Saskie 'Ardarakihi, 'Baltulhi 'Qabiluhi նրանց տեղ կառավարիչներ նշանակում: Նա ենթարկում է Դիաուեխիի քաղաքներին և նրան հարկ պարտադրում: Նա որպես հարկ Արգիշտիին է հանձնել 41 մինա մաքուր ոսկի, 37 մինա արծաթ, (...) 10 հազար մինա բրոնզ, 1000 հեծնելու ձի, 300 եզ, (...) 10 000 ոչխար, Բացի այս, Արգիշտին, Դիաուեխի երկրին պարտադրել է նաև տարեկան հարկ՝ (...) մինա ոսկի, 10 000 մինա բրոնզ:

⁴ Բամ (այլ ընթերց.՝ Բամնի) լեռը ենթադրվում է Սևանա լճի հարավային ափին՝ ինչ-որ տեղ (H. B. Арутюнян, ТУ, էջ 52): Մեր կարծիքով, դա Սևանա լճի հարավարևմտյան անկյան դիմաց բարձրացող Գեղ-Գեղմաղան լեռն է (այժմ՝ Աղմաղան, Մաղմաղան), ուր այժմ էլ երևում են հրաբխային «թարմ» խարամները:

⁵ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 169, ՀժՊ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 66:

⁶ Դիդիեի Զուա կամ Դիաուեխի Զուա՝ նույն քաղաքն է:

(...) եզ, 100 կով, 500 ոչխար, 300 հեծնելու ձի: Ոչնչացրել է նրա հեծնաշարը:

Ապա՝ որ հալղը նվաճել է էթիունին և մատուցել Արգիշտիին: Որ Արգիշտին քանդել է Դիաուեխի ամրացված տեղերը, որ նա գրավել է Կուլա, Կատարգա, Էրիախի, Գուլուտախիա, Վիաեուլի երկրները: Որ նա արշավել է դեպի Աբուեի երկիրը, վտարել է Կուլա երկրի թագավորին, գերի վերցրել Իգա երկրի թագավորին, վտարել ինչ-որ մեկի, հարկ վերցրել ինչ-որ մեկից (անունները չեն պահպանվել):

Ահա, այսպիսին է քարակոթողի արձանագրության ամբողջ բովանդակության համառոտագրումը: Ինչպես տեսնում ենք, քարակոթողում հիշված երկրները հիմնականում նույնանում են Խոռխոռյան տարեգրության հիշածներին, սակայն, կարծում ենք, որ նույն դեպքերի կրկնությունը չեն, կամ՝ ինչ-որ կրկնակի արձանագրություններ չեն, այլ՝ B քարակոթողը, այսպես ասած, Խոռխոռյանի շարունակությունն է, այսինքն՝ հավելյալ մեկ այլ արշավանքի նկարագրություն՝ համապատասխան երկրների դեմ: Ավելին, B քարակոթողի արձանագրությունից երբևիտ վում է, որ Արգիշտի Ա-ը իր թագավորության 14-րդ տարուց հետո (դժվար է ասել՝ ո՞ր տարում) ձեռնարկել է առավել ընդգրկուն և պատժիչ արշավանք ընդդեմ էթիունիի և նրա դաշնության երկրների, մասնավորապես՝ Դիաուեխիի դեմ:

5. Էլարի արձ. (այժմ՝ Աբովյան), ասվում է, որ հալղը նվաճեց էթիունին, որ Արգիշտին գրավեց Ուլուանի երկիրը և Գարանի քաղաքը:

6. Պորտակի արձ. (այժմ՝ Լճաշեն), Արգիշտին ասում է, որ գրավել է Կեխունի (=Գեղունի) քաղաքի տարածքը և ընթացել մինչև լճի ափին գտնվող Իշտիկունի (երևի՝ Աստեղունի, — Լ. Շ.) քաղաքի տարածքը:

7. Ղուլիշայի արձ. (Անիի շրջան), ասում է, որ հալղը նվաճեց Կուլիաի (Qulia-ni) երկիրը, որ Արգիշտին գրավեց Կուլիաիների կենտրոն Ալուրանի (այլ ընթերց.՝ Դուրուրանի) քաղաքը:

8. Մարմաշենի արձ.— ասվում է՝ Արգիշտին գրավեց Էրիախի քաղաքը և Իրգանիունի՝ Իշկիգուլու երկրի մոտ:

9. Սարիղամիշի արձ., ասվում է, որ Արգիշտին գրավեց Ախուրիանի ('Ahuri-ni) քաղաքը՝ Աշտուախիների երկրում, նվաճեց էթիունի երկիրը, հնազանդեցրեց Ուլուրի էթիունին, ավերեց Կալախի և էթիունին:

10. Արմավիրի արձ. (շատ վնասված), խոսվում է հալղին զոհաբերություն անելու մասին:

11. Արմավիրի արձ. (շատ աղճատված բեկոր). խոսվում է ինչ-որ

¹ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 170:

երկրներ (ըստ Ն. Ադոնցի՝ ցեղեր) նվաճելու մասին: Դրանք են՝ Selu-
ini, Urbika-in, Purunurdadi և 'Ihaiduse.

12. Արմավիրի արձ. (մեկ այլ շատ աղճատված բեկոր). կարգաց-
վում է՝ «Argistihina 'Azani Matu-ni am Urbikase, Seluinieu-ni 'Nu-
nuli»:

13. Սարգարաբադի արձ.— Արգիշտին կառուցեց Ekallu (= բերդ)
և այն կոչեց Արգիշտիխինի: Ապա ասվում է, որ Munaa-ni գետից 4
ջրանցք է փորել և այդտեղ այգիներ հաստատել:

14. Ղանլի-Թեփեի արձ., գրված է, որ Արգիշտին՝ ini ari Suu-ni
10 000 kapi isti-ni sidistu-bi terubi Argistihinili¹:

Այսպիսով, երբ ի մի ենք բերում Արգիշտի Ա-ի՝ մեզ հետաքրքրող
և մեզ հասած տեղեկությունները, պարզ է դառնում, որ նա իր 22-ամյա
Թագավորության տարբեր տարիներին 8 անգամ արշավել է Հայկական
պարից հյուսիս և 8 անգամ (այն էլ մեզ հասած տեղեկություններով)
ձեռնամուխ եղել էթիունիին ու սրա դաշնության երկրներին հպատա-
կելու գործին, Այնպես որ, էթիունիի դեմ Արգիշտի Ա-ի ռազմական ձեռ-
նարկումները անվերջանալիի տպավորություն են թողնում և անշարժ
ուշագրավ են իրենց ունեցած հետաքրքրություններով:

Սակայն Արգիշտի Ա-ի տվյալ կատարածը դեռևս բոլորը չէ: էթի-
ունիի և նրա դաշնության երկրների նկատմամբ նմանատիպ և համարյա
նույնքան հետաքրքրություն է ցուցաբերել նաև Արգիշտի Ա-ի որդին ու
հաջորդը՝ Սարգուր Բ-ն, իր 30-ամյա Թագավորության (764—735 մ. թ.
ա.) առաջին 20—21 տարիներին: Սարգուր Բ-ի էթիունյան արշավանք-
ների մասին իմանում ենք Վան քաղաքի քարածայրի հյուսիսային կող-
մում «Գանձատուն» կոչված ժայռախորշում հաստատված կոթողի և
ժայռախորշի արևելյան պատի արձանագրությունից, որը կոչվում է
Գանձատան արձանագրություն կամ տարեգրություն: Արշավանքների
«նկարագիրը» բերվում է ըստ տարեգրության (շարագրանքի) հաջոր-
դականության՝ մեր համարակալումներով:

1. Որմնախորշի արևելյան պատի արձանագրության մեջ Սարգուրը
խոսում է Մանա և Բաբելու երկրների գրավման մասին (տարին չի նշը-
ված, գուցե՝ առաջին), ապա շարունակում. «Հենց այդ նույն տարում
կրկին արշավեցի Եթիունի (երկրի) վրա, կրկին² (երկրի) վրա: Եղիա
քաղաքն արքայական Աբիանական (ցեղի, °), (որ) ամրացված էր, կռ-
վում գրավեցի, Երվիա քաղաքն արքայական Երբուայական (ցեղի, °),
(որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, Երբուա քաղաքն արքայական
Վերդայական (ցեղի, °), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի. արքա-

¹ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 169—172:
² Ն. Վ. Հարությունյանը ենթադրում է Սեանի հյուսիս-արևմտյան ափին (TY, էջ
126—127):

յին Բուինի-ալխե (քաղաքի) (երկրի) ծառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի,
հարկը Սարգուրին տալու (համար): Այս շորս ամրոցները երկրում
գրավեցի, մարդ, կին այնտեղ քշեցի: Երեք հազար հինգ հարյուր պա-
տանի, տասնհինգ հազար ստրուկ (°, — ի. Շ.), շորս հազար մարդ ռազ-
մական քշեցի: Ութ հազար հինգ հարյուր քսանհինգ անասուն (խոշոր, —
ի. Շ.) քշեցի, տասնութ հազար ոչխար քշեցի»: Ապա պատմում է նույն
տարում Ուրմե (= Արմե — ի. Շ.) երկիր կատարած արշավանքի մասին¹:

2. Այս արշավանքը և հետո՝ ըստ Սարգուրի Քարակոթողի: Գրում
է. «Խալդեյն (Խալդը, — ի. Շ.) արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթար-
կեց Մանա երկիրը, ենթարկեց Երիախե երկիրը (այլ ընթերց.՝ էրիա-
խի, — ի. Շ.), զգետնեց նրանց Սարգուրեի առջև Արգիշթորդու»: Ապա՝
հանգամանորեն Մանա երկրի արշավանքի մասին, ապա՝ «Հենց այդ
նույն տարում երրորդ անգամ (այսինքն՝ նույն տարվա երրորդ արշա-
վանքն է, — ի. Շ.) ուղարկեցի զինվորներ դեպի Երիախե երկիրը (= Եր-
րակ): Երկիրը գրավեցին, քաղաքները այրեցին, ավերեցին, երկիրը կե-
րան (= յուրացրին), մարդ, կին դեպի Բիախեյե (երկիրը) քշեցին: Խալ-
դյան մեծությունք Սարգուրեն ասում է.— (Ահա) ինչ տղամարդկություն
(քաջություն, — ի. Շ.) այնտեղ կատարեցի: Երեք հազար երկու հարյուր
քսանհինգ պատանի այնտեղից հանեցի, շորս հազար ինն հարյուր քսան-
ութ կին: Ընդամենը ութ հազար հարյուր հիսուներեք մարդ: Ոմանց
սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Չորս հարյուր տասներկու ձի (քշե-
ցի), վեց հազար վեց հարյուր վաթսունհինգ անասուն (խոշոր, — ի. Շ.),
քսանհինգ հազար յոթ հարյուր երեսունհինգ ոչխար: Սարգուրե Արգիշթ-
որդին ասում է.— Խալդեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները
մեկ տարում կատարեցի: Սարգուրե Արգիշթորդին ասում է.— Հենց այս
տեղից (= ժամանակից) «նախեղե»-ն հաստատված (է)»²:

3. Մեկ այլ տարում կատարած արշավանքների մասին. «(...) ար-
շավեցի Կուլխա երկրի վրա: Խալդյան մեծությամբ Խախա արքային Խու-
շա-ալխե (երկրի) ժողովրդով հանդերձ գերեվարեցի, բնակեցրի երկ-
րումս: Սարգուրեն ասում է.— Հենց այդ տարում զինվորները արշավե-
ցին Աբելիանեխե (երկրի) վրա: Խալդյան մեծությամբ մեկ օրում
(°, — ի. Շ.) երկիրն իր նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այ-
րեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին այնտեղից քշեցի: Սար-
գուրեն ասում է.— Խալդեի փոխարեն (°) (ահա) ինչ տղամարդկություն
այնտեղ կատարեցի.— Մեկ (°) հազար ութ հարյուր իննսուն պատանի
հանեցի, երեք հազար շորս հարյուր իննսուն երիտասարդ, վեց (°) հա-
զար շորս հարյուր ութ ստրուկ (այլ ընթերց.՝ կին) քշեցի: Ընդամենը՝
ինն հազար ինն հարյուր շորս մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի
տարա: Վաթսունհինգ ձի քշեցի, (...) հազար իննսուն անասուն, տասը

¹ ՀժԳ Քրեառամատիա, հ. 1, էջ 73—74, Ն. Ադոնց, 29, էջ 174:
² ՀժԳ Քրեառամատիա, հ. 1, էջ 75:

հազար ութ հարյուր իննսուներեք ոչխար: Սարգուրեն ասում է.— Խալ-
դեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատա-
րեցի»¹:

4. Մեկ այլ տարում (ըստ Ն. Ադոնցի՝ երկրորդ տարում). «Խալդեն
արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Աբելիանեխե (ցեղի, °) եր-
կիրը, զգետնեց նրանց Սարգուրեի առջև Արգիշթորդու: Խալդեն զորեղ
(է), Խալդյան զենքը (°) զորեղ (է): Խալդյան մեծությամբ արշավեց
Սարգուրե Արգիշթորդին: Սարգուրեն ասում է.— Արշավեցի Երխախե երկ-
րի վրա: Գրավեցի Երխախե երկիրը, մեկ օրում նվաճեցի (°, — Լ. Շ.):
Մառանները, որ հայրն ու պապն էին սարքել, «աուիե», որ նույնիսկ
պատանեղ (°) (էր) պատրաստված (և) ոչ (մի) «աիշեի» արքաներ (շ) էին
զրավել, Խալդյան հրամանով տիրական՝ ես մեկ (°) հարյուր հիսուն մա-
ռան գրավեցի, կողոպտեցի: Մարդ, կին, տավար «գիդգուշի» այնտեղ
հանեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին
քշեցի դեպի Բիախնելե (երկիրը): Սարգուրեն ասում է.— վերադարձին
արշավեցի Աբելիանեխե (երկրի) վրա: Եկավ (առջևս) Մուրինե Աբելիան-
ուրդին, բռնեց (= գրկեց) Սարգուրյան ոտքերը, երկրպագում էր փորի
(°) վրա ընկած: Բնակեցրի տեղը (= վերակարգեցի տեղում, — Լ. Շ.),
զցեցի հարկի տակ: Սարգուրե Արգիշթորդին ասում է.— Խալդեի փո-
խարեն (°) սույն տղամարդությունը այնտեղ կատարեցի.— Յոթ հազար
հարյուր հիսուն մարդ մեկ տարում (քշեցի): Ոմանց սպանեցի, ոմանց
կենդանի տարա, Հինգ հարյուր ձի քշեցի, ութ հազար հինգ հարյուր
վաթսուսն անասուն, քսանհինգ հազար հարյուր յոթանասուն ոչխար: Սույ-
նը արքային եկավ (= հասավ), (իսկ) թե ինչ զինվորները հափշտակեցին՝
առանձին քշեցին, երբ երկրի հացը գնաց: Սարգուրեն ասում է.— Խալ-
դեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատա-
րեցի»²:

5. Հաջորդ տարվա (ըստ Ն. Ադոնցի՝ երրորդ տարվա) արշավանք-
ները հետևյալներն են. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթար-
կեց Ռաշունի արքային (և) Ռուիշիանական երկիրը, ենթարկեց Գիուծի-
նե Իյանուրդի արքային (և) Եթիունե երկիրը, զգետնեց նրանց Սարգուրեի
առջև Արգիշթորդու: Սարգուրեն ասում է.— Հենց այս տեղից (= ժա-
մանակից), «ազբե» բուն (°) «խարարե» հաստատված (է):

(...) Սարգուրեն ասում է.— Արշավեցի Կուլխա երկրի վրա: Երկիրը
գրավեցի, Իլդամուշա քաղաքն արքայական Միշա (°, — Լ. Շ.): արքայի՝
Կուլխախալյան (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Մարդ-
կանց այրեցի: Բերդակալը ոմն (°)՝ Կուլխա (երկրի), (որ) այնտեղ էր,
սպանեցի: Կնիք երկաթյա սարքեցի, արձանագրություն Իլդամուշա (քա-

ղաքում) դրեցի, ամրոցներ, փաղափներ այրեցի, ավերեցի, երկիրը
կերա (= յուրացրի), մարդ, կին քշեցի: Սարգուրեն ասում է.— Հենց այդ
տարում երեզ անգամ արշավեցի Վիտերուխե (երկրի) վրա: Երեք գա-
վառապետ ապստամբած (°) էին, երեք տեղերում արշավանք կատա-
րեցի: Խալդյան մեծությամբ երկիրը վերապաշարեցի, մեկ օրում նվա-
ճեցի: Երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ, կին քշեցի: Ուրայա ամրոցը
կառուցեցի, բերդակալ այնտեղ նստեցրի (°), Վիտերուխեյան ժողովը-
դին (°) այնտեղ բնակեցրի: Սարգուրեն ասում է.— (Ահա) ինչ տղա-
մարդություն այնտեղ կատարեցի: Ութ հազար հարյուր պատանի հա-
նեցի, ինն հազար հարյուր տասը կին քշեցի: Ընդամենը՝ տասնյոթ հա-
զար երկու հարյուր մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա:
Հազար հինգ հարյուր ձի քշեցի, տասնյոթ հազար երեք հարյուր անասուն,
երեսունմեկ հազար վեց հարյուր ոչխար: Սարգուրեն ասում է.— Խալ-
դեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատա-
րեցի»³:

6. Հաջորդ տարվա (ըստ Ն. Ադոնցի՝ չորրորդ տարվա) արշավանք-
ները. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց չորս արքա-
ների Ուդուրե-Եթիունյան երկրում, արքային Արկուկիույան (ցեղի, °)
(երկրի), արքային Քամանիուի (ցեղի, °, — Լ. Շ.) (երկրի), արքային
Լուերունիուի (ցեղի, °, — Լ. Շ.) (երկրի): Հենց այս տեղից (= ժամանա-
կից) (...) հաստատված (է):

(...) այնտեղ արշաված չէր, Սարգուրե Արգիշթորդին ասում է.—
Աղոթում էի Խալդե տիրոջը, Քեյշեբային, Շիվինեին (և) աստվածներին
Բիախնելե (երկրի)՝ իշխանական մեծությամբ, որի վերևում, երկրնե-
րում հեռավոր (°), լսում էին ինձ աստվածները և տվեցին ինձ ճանա-
պարհ: Դեպի այնտեղ արշավեցի՝ Պուլուադե երկրի վրա (Արաբսի ստորին
հոսանքի աջ կողմում, — Լ. Շ.): Ելավ առջևս կռվով: Նորից վոնդեցի,
փախցրի (= հալածեցի) մինչև Լիբլիունե (քաղաքը): Լիբլիունե քաղաքն
արքայական, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի, արձանագրություն
այնտեղ դրեցի: Քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի), մարդ,
կին այնտեղից քշեցի: Ամրոցներ այնտեղ կառուցեցի՝ Բիախնելե (երկրի)
զորությունը լուլույան (= բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու
(համար): Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Սարգուրեն ասում է.— Հենց
(համար): Երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Սարգուրեն ասում է.— Հենց
այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Երխախե (երկրի) վրա: Երկիրը
գրավեցի, փաղափներ այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի):
գրավեցի, փաղափներ այրեցի, ավերեցի, երկիրը կերա (= յուրացրի):
Մարդ, կին քշեցի դեպի Բիախնելե (երկիրը): Ամրոցներ այնտեղ կա-
ռուցեցի, երկիրը երկրիս վրա ավելացրի: Խալդյան մեծությամբ Սար-
գուրեն ասում է.— (Ահա) ինչ տղամարդություն այնտեղ կատարեցի:
Վեց հազար չորս հարյուր երեսունվեց պատանի այնտեղից հանեցի,

1 ՀժՊ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 75—76:

2 ՀժՊ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 76, Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 175:

3 ՀժՊ Քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 77, Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 175—176:

տասնհինգ հազար հինգ հարյուր հիսուներեք կին քշեցի: Հնդամենը՝ քսանմեկ հազար ինն հարյուր ութսունինը մարդ (մեկ) տարում քշեցի: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Հազար վեց հարյուր տասներեք ձի քշեցի, հարյուր տասնհինգ ուղտ (քշեցի), տասնվեց հազար հինգ հարյուր քսանինն անասուն քշեցի, երեսուցյոթ հազար վեց հարյուր ութսունհինգ ոչխար քշեցի: Սարգուրեն ասում է.— Խալդեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի»¹:

7. Հաջորդ տարվա (ըստ Ն. Ադոնցի՝ հինգերորդ տարվա) արշավանքներից մեկը և առաջինը ուղղված է Կումախա երկրի դեմ, նկարագրում է դրա գրավումը, ապա շարունակում. «Խալդյան զորությունը Սարգուրեն Արգիշտորդին ասում է.— Քամա ամսի քսանին զինվորներ զնդեցի: Ադոթում էի Խալդե տիրոջը, Թեյշեբային, Շիվինեին (և) աստվածներին Բիաինելե (երկրի)՝ տիրական մեծությունը, որի վերևում լուլույան (=բարբարոսական) (երկրներում) լսում էին ինձ աստվածները: Սարգուրեն ասում է.— Գնացի Եթիունե (երկրի) վրա: Երբ դարձա (=եղա) Եթիունե (երկրի) կողմում (°), ամբողջ (°) Երիախե (երկիրը) անջատեցի (°) բուն (°) Կուրիանե (երկրից): Արշավեցի Իյանե (երկրի) վրա»²:

8. Հաջորդ տարվա (ըստ Ն. Ադոնցի՝ վեցերորդ տարվա) արշավանքների մասին գրված է. «Խալդեն արշավեց, սեփական զենքին (°) ենթարկեց Կապուրե արքային (և) Իյանեի երկիրը: Խալդեն զորեղ (է), Խալդյան զենքը (°) զորեղ (է): Արշավեց Սարգուրեն: Սարգուրեն ասում է.— Երեսունհինգ ամրոց, երկու հարյուր քաղաք մեկ օրում նվաճեցի (շափազանց է,— Լ. Շ.): Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (=յուրացրի): Մարդ, կին այնտեղից հանեցի դեպի Բիաինելե (երկիրը): Սարգուրեն ասում է.— Հենց այդ ճանապարհին (=արշավանքում) արշավեցի Բուգունիայան երկրի վրա, Ալվանիա (քաղաքի) վրա, Մուդալա (քաղաքի) վրա: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (=յուրացրի): Վերադարձին արշավեցի Երիախե (երկրի) վրա: Քաղաքները այրեցի, մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Այնտեղից դարձնում էի (=դառնում էի (և) արշավեցի Իշբելուա (երկրի) վրա, Կադիայան (երկրի) վրա, Աբունե երկրի վրա, Աբեիլանելե (ցեղի) (երկրի) վրա: Սարգուրեն ասում է.— Ես զինվորներին (չ)հանձնեցի (°) ոչ մեկին: Նախկին (°) գավառապետը ապստամբած էր: Արշավեցի զնդի առջև Վելեֆուխե (երկրի) վրա: Գրավեցի Վելեֆուխե երկիրը: Քսաներկու ամրոց, (որ) ամրացված էր, կոպում գրավեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն, այրեցի, երկիրը կերա (=յուրացրի): Մարդ, կին քշեցի դեպի Բիաինելե (երկիրը): Սարգուրեն ասում է.— Եկավ

առջև Նիդե աբան Վելեֆուխե (երկրի): Երկրագրում (°) էր, Մառա դարձրի, հարկի տակ գցեցի, հարկը Սարգուրենի տալու (համար)»¹:

9. Նույն տարվա (ըստ Ն. Ադոնցի՝ 6-րդ տարվա) մեկ այլ արշավանք. «Սարգուրեն ասում է.— Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Արկուկե (ցեղի) (երկրի) վրա: Ենթարկեցի Արկուկե (ցեղի) (երկիրը, Ադախու (ցեղի) (երկիրը, Լուեու (ցեղի) (երկիրը, Ելումուա (ցեղի) (երկիրը: Քամանիու (ցեղի) (երկիրը, Կույալա (երկիրը), Ուխունե երկիրը, Տերիա երկիրը: Քսան ամրոց, (որ) ամրացված էր, կոպում գրավեցի: Հարյուր քսան քաղաք մեկ օրում (=արշավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը կերա (=յուրացրի): Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Սարգուրեն ասում է.— Քանի մարդ իմ զենքի (°) առջևից ճողոպրում էր և բռնեց (=գրավեց) Ուլֆիա (և) Բամ (լեռները), վերապաշարեցի, սպանեցի, Ուլքեր ճողոպրում էին, Թեյշեբան (=կայծակը) այրեց: Սարգուրեն ասում է.— Առանձին մարդ, կին զինվորներին տվեցի: Սարգուրեն ասում է.— (Ահա) ինչ տղամարդու զինվորներին տվեցի: Սարգուրեն ասում է.— (Ահա) ինչ տղամարդու թյուն այնտեղ կատարեցի: Տասը հազար պատանի հանեցի, շորս հազար վեց հարյուր երիտասարդ քշեցի, քսաներեք հազար երկու հարյուր կին, ընդամենը՝ երեսուցյոթ հազար ութ հարյուր մարդ: Ոմանց սպանեցի, ոմանց կենդանի տարա: Երեք հազար հինգ հարյուր ձի (քշեցի), քառասուն հազար երեք հարյուր հիսուներեք անասուն, քսանմեկ բյուր շորս հազար յոթ հարյուր ոչխար (=214 հազար 700,— Լ. Շ.): Սարգուրեն ասում է.— Խալդեի փոխարեն (°) սույն մեծագործությունները մեկ տարում կատարեցի»³:

Այս ամենից զատ, Սարգուր Բ-ը ևս վերոնշյալ արշավանքների առանձին մանրամասների մասին թողել է այլ, տեղական բնույթի արձանագրություններ: Օրինակ, ըստ Զաղալուի (այժմ՝ Մովակ, Սևանա լճի հարավ-արևելյան անկյունում) արձանագրության, Սարգուրը գրավել է Արգուինի երկիրը (Arquini) և շարժվել դեպի Ուրտեխինի (ենթադրվում է Արցախ): Կամ՝ Աթամիանի (այժմ՝ Վարդաձոր, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան անկյան դիմաց) արձանագրության մեջ Սարգուրը հայտնում է Արցախ: Կամ՝ Աթամիանի (այժմ՝ Վարդաձոր, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան անկյան դիմաց) արձանագրության մեջ Սարգուրը հայտնում է, որ գրավել է Sinalibi Uerihinie-ի թագավորական քաղաք Tulihuni-ն, գաղթեցրել է տղամարդկանց ու կանանց, ապա ընթացել դեպի Ուրուի Եթիունի: Կամ՝ ըստ Արմավիրի մի արձանագրության, Սարգուրը Խալդեի՝ աշխարհի տիրոջ համար (կամ՝ ամբողջ տիրոջ) կառուցել է Bitu (տուն) և Խալդյան դռներ: Կամ՝ ըստ Արմավիրի մեկ այլ արձանագրության, խոսվում է պալատի կամ դղյակի և Խալդյան դռներ կառուցելու

¹ 2ձՊ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 79—80, Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 177:

² Թվարկված այս ութ երկրները զետեղվում են Սևանա լճի ավազանում՝ հիմնականում արմտյան և հարավային ափերին: Այսինքն՝ Ուրուի (=ժողովին) էթիունի երկրում: ³ 2ձՊ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 80, Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 177:

¹ 2ձՊ Քրեստամատիա, հ. 1, էջ 77, Ն. Ադոնց, 2Պ, էջ 176:

² 2ձՊ, հ. 1, էջ 78—79, Ն. Ադոնց, 176—177:

Մեր այս համոզման հիմքում աստուրական, մասնավորապես՝ Սարգոն Բ-ի (722—705 թթ.) արձանագրություններն են և Պարուրի մասին Մովսես Խորենացու տեղեկությունները¹։ Ըստ Սարգոն Բ-ի արձանագրությունների, մ. թ. ա. 722 թվականից բավականաչափ լարված և թշնամական հարաբերություններ էին Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև, որին հետևեց Ուրարտուի դեմ իր իսկ՝ Սարգոնի հաղթական արշավանքը մ. թ. ա. 714-ին։ Այսինքն՝ արտաքին պայմանները թույլ չէին տա, որ Ռուսա Ա-ը մ. թ. ա. 722-ից հետո զբաղվեր էթիունիում Բիսյնայի հզորությունը ամրապնդելու գործով։ Մանավանդ որ՝ մ. թ. ա. 714-ի ջախջախիչ պարտությունից անմիջապես հետո մահացել է, կամ էլ, ինչպես ընդունված է, ինքնասպանությունից և քրեք է տվել իր կյանքին։ Նրա պատվով չէին նաև ներքին պայմանները։ Սա էլ այն պատճառով, որ մ. թ. ա. մոտ 725-ից թագավորած Պարուրը, Մարաց Վարբակեսի ժամանակակիցն ու դաշնակիցը (Վարբակեսի, և ոչ՝ Կիաքսարի), Հայկ նահապետի հիմնադրած համահայկական և համահայաստանյան պետությունը թագավորության վերածողը, որի մայրաքաղաքն էր Արմավիրը՝ Արայի դաշտում, այսինքն՝ Արարատյան դաշտում (այս ամենը ըստ Խորենացու, Ա, գլ. ԻԱ), բիսյնացիների ասելով՝ էթիունիի Ազա կենտրոնագավառում, բնավ չէր հանդուրժի և, հավանաբար, չի հանդուրժել բիսյնացիների, տվյալ դեպքում՝ Ռուսա Ա-ի գերագահական նկրտումները էթիունիի նկատմամբ։ Այո, բիսյնական՝ վկայակոչված արձանագրություններից պարզ երևում է, որ Իշպուհի սկսած պայքարը էթիունիի դեմ՝ հանուն գերագահության, մարեց կամ կանխվեց Ռուսա Ա-ի թագավորության ժամանակ, իսկ Բիսյնան կամ Վանի թագավորությունը այդուհետև որից հարկադրված ընդունել է էթիունիի, այսինքն՝ Պարուրի թագավորության գերագահությունը։

Արդ, այսպիսին է բիսյնական արձանագրություններից և զուգահեռ փաստերից բխող մեր ընդհանրական եզրակացությունը, իսկ մասնակի եզրակացությունները հետևյալն են.

ա. Մ. թ. ա. IX դարի վերջին քառորդից Հայոց հնագույն միասնական պետությունը տրոհված է երկու խոշոր պետական միավորների՝ Բիսյնայի և էթիունիի գլխավորած միավորների միջև, որոնցից մեկին՝ էթիունիի ազդեցության ոլորտում են Հայկական Պարից հյուսիս ընկած բոլոր երկրները, իսկ մյուսին՝ Բիսյնայինը, նույն լեռնաշղթայից հարավ ընկածները, բացի, թերևս, Հայկական լեռնաշխարհի ծայր հարավին՝ Մաննա, Արմե կամ Ուրմե, Մուպանի, Մելիդե, Թեգ-Արամա երկրներից։

բ. Այդ նույն ժամանակից սկսած նկատվում է Բիսյնայի համառու

¹ Պարուրը՝ Սկայորդու որդին, ըստ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական նշումների, թագավորել է մ. թ. ա. մոտ 725—674 թթ. և ոչ մ. թ. ա. VII դարի վերջին քառորդում, ինչպես Բյուրիմացարար ենթադրվել է։

տեական պայքարը՝ էթիունին հպատակելու համար, և վերջինիս նույնքան համառու հերոսական պայքարը՝ չհպատակվելու։ Այս բանի պերճախոս ապացույցն են բիսյնացիների ձեռնարկած ավելի քան 20 արշավանքները և նույնքան անգամ էլ դրանց վաղանցուկ բնույթը, մասնավորապես՝ Արգիշտի Ա-ի և Սարգուր Բ-ի ժամանակ։

գ. Չնայած էթիունիի համառու դիմադրության և, այսպես ասած, շվկայված հաջողություններին, Բիսյնայի թագավորների վերաբերմունքը նրանց հանդեպ, մասնավորապես՝ էթիունիի տերերի հանդեպ, այնքան էլ նրանց չէ, ինչպես վարվել են այլոց հանդեպ՝ շատ ավելի «անմեղ» արդաժան չէ, ինչպես վարվել են այլոց հանդեպ՝ շատ ավելի «անմեղ» արքայի համար։ Օրինակ, ասենք, առաջին իսկ դիմադրությունը կազմակերպելու համար, ինչպես վարվել են նույնիսկ Դիաուեխի երկրում, ինչպես վարվել են Կուլխա երկրում և այլն։ Մի խոսքով, էթիունիի տեղիները նրանք չեն գերել, չեն սպանել, չեն ստորացրել, չեն գահազարկել, չեն պարզապես՝ հպատակել ու հարկատու են դարձրել, ներելով բոլոր պարզապես՝ հպատակելու հարկատու են դարձրել, ներելով բոլոր «մեղքերը»։ Բիսյնայի թագավորների (ի դեպ, ոչ թե մեկի, այլ՝ բոլորի) այդպիսի խտրական վերաբերմունքը՝ մեկի հանդեպ՝ դաժանություն, այդպիսի խտրական վերաբերմունքը կազմակերպելու համար, իսկ մյուսինը՝ ընդամենը մեկ դիմադրություն կազմակերպելու համար, իսկ մյուսինը կամ մյուսներինը՝ ներողամտություն, նույնաբնույթ շատ «մեղքերի» դիմաց, աչք է ծակում և բացատրություն պահանջում։

Մեր կարծիքով, պատճառը Բիսյնայի և էթիունիի էթնոնույնությունն է և այն, որ էթիունիում ևս կառավարել են նրանց արյունակից-ազգակիցները։ Այսինքն այն, ինչ ենթադրվում է Մովսես Խորենացու տեղեկություններով։

դ. Բիսյնայի թագավորները ամեն կերպ ջանացել են էթիունին հպատակել կամ հարկատու դարձնել, այսպես ասած, «հարագատաբար» և «եղբայրաբար»։ Այս նպատակին են ծառայել, մեր կարծիքով, նրանց զանգվածային շինարարական գործերը էթիունիում՝ բերդ-ամրոցների, քաղաքների, պալատների, սրբավայրերի կամ սրբատների, շրջանցքների կառուցում, այգիների ու պարտեզների հիմնում և այլն, այն էլ՝ հաճախ պատժիչ արշավանքներին զուգահեռ ու դրանց ընթացքում, ինչպիսին չի նկատվում այլ, թերևս «ոչ բարեկամական» երկրներ արշավելիս։ Այսպիսի ծավալուն շինարարական գործունեությունը, ինչ խոսք, որոշակի նպատակներ է հետապնդել։ Առաջին՝ ամրապնդել Բիսյնայի հզորությունը էթիունիում, ինչպես խոստովանել ու արձանագրել են Բիսյնայի թագավորները (Արգիշտի Ա, Սարգուր Բ, Ռուսա Ա), և երկրորդ՝ ոչ որպես նվաճողի, այլ մտերմաբար ու սիրաշահելով հաստատելու այդ հզորությունը (=գերագահությունը), որը, ցավոք, հասկատանալի պատճառներով չեն խոստովանել։ Այլապես, համարյա անբացանալի պատճառներով չեն խոստովանել։ Այլապես, համարյա անբացանալի կմնար, թե ինչի՞ հետևանք են նրանց արդքան տենդագին, տարբեր կմնար, թե ինչի՞ հետևանք են նրանց արդքան տենդագին, տարբեր կմնար և ծավալուն շինարարական գործերը։

ե. Այս առումով ուշագրավ է, հատկապես, Բիսյնայի գլխավոր

աստծուն՝ Խաչիկին (= Հայկին) նվիրված սրբավայրերի կառուցումը էթի-
ունիում, մասնավորապես՝ Ազա երկրում, այսինքն՝ էթիունիի դաշնու-
թյան կենտրոնագավառում, Բիայնայի թագավորները, կարծես թե, դրա-
նով կամեցել են, ասել, Ազա երկրի բնակիչներին ու տերերին, որ իրենք
նվաճողներ և օտարներ չեն, այլ՝ աստվածացված նույն նախահոր՝ Հայկի,
հավասարաիրավ զարմերը: Իսկ թե սա ի՞նչ կնշանակեր, շարժե բա-
ցատրել:

դ. Բիայնայի թագավորների արշավանքները էթիունիի դաշնության
երկրներում հանգել են մեկ նպատակի՝ հարկատու դարձնել, այսինքն՝
նորից ձգտում գերագահության: Ինչպես տեսանք, արշավանքներից մեկի
պատճառը եղել է հենց այն, որ էթիունին զլացել էր վճարել Արդինիի
(= Մուսասիր սրբավայրի) հասույթը (= հարկը): Քիչ չեն նաև տեղե-
կությունները, երբ արշավանքը ավարտվել է, պարզապես, հարկի վե-
րահաստատումով, կամ էլ՝ առաջին անգամ հարկատու դարձնելով: Ինչ
վերաբերում է ավարին, ավերին ու սպանություններին, դրանք արշա-
վանքների ու պատերազմների, այսպես ասած, սովորական հետևանք-
ներն են, իսկ էթիունիի առնչությամբ՝ սոսկ երկրորդական:

է. Կասկած չի հարուցում, որ էթիունիի դաշնությունը կամ պետու-
թյունը Բիայնայի դեմ մղած շուրջ մեկդարյա համառ ու հերոսական
(ինչու չէ, մերթնդմերթ նաև հաղթական) պայքարում ունեցել է իր թա-
գավորները (ըստ Խորենացու լինելու են՝ Պարույր, սրանից վաղ՝ Սկայ-
որդի, սրանից վաղ՝ Կայպակ, սրանից վաղ՝ Յուսակ, սրանից վաղ՝ Հոյ,
սրանից վաղ՝ Բագուկ), որոնցից ոչ մեկը, սակայն, բիայնական արձա-
նագրություններում զարմանալիորեն չի հիշատակված: Ասում ենք՝ զար-
մանալիորեն և ընդգծում, քանզի այդ դաշնության առանձին երկրների,
առանձին տիրակալներ, նույնիսկ «թագավոր» հորջորջումով հիշված են:

Այս լուծյան պատճառը, մեր կարծիքով, դարձյալ գերագահության
համար մղվող, զուտ փառամոլական պայքարն է: Բիայնայի թագավոր-
ները չեն կամեցել, որ ժամանակակիցները (նույնիսկ՝ կովոզները) և
ապագա սերունդները իմանան իրենց արկածախնդրական և եղբայրա-
սպան պատերազմների բուն նպատակը, ինչպես ասում են՝ պատմու-
թյունը չէր արդարացնի, իսկ հիշելու դեպքում՝ կցուցադրվեր, զանազան
պատրվակները ի չիք կդառնային:

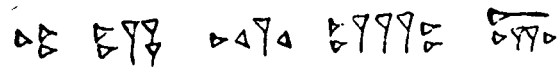
Արդ, բիայնական արձանագրությունների ընձեռած այս և նմանա-
բնույթ փաստ-հետևությունները, ինչպես նաև սույն աշխատության մեջ
քննարկված բազմաթիվ այլ փաստեր ու տեղեկություններ, կարծում
ենք, բավական են ապացուցված համարելու այն իրողությունը, որ,
իրոք, Բիայնայի թագավորները էթիունիի դեմ մղել են շուրջ մեկդարյա
գերագահական պայքար, որ այդ պայքարում մեծամբ նաև հաջողվել են՝
էթիունիի տերերից խլելով ամբողջ Հայաստանի կառավարման իրա-
վունքը, սակայն, ի վերջո, ձախողվել են (նորից հիշենք Ռուսա Ա-ի ժա-

մանակը ու Պարույրին), համահայոց կառավարման իրավունքը նորից
գիշելով էթիունիի տերերին: Այնպես որ, տեղի է ունեցել պատմության
համար շատ սովորական մի իրողություն, որից զերծ չեն մնացել աշ-
խարհի ուրիշ ժողովուրդներ ու պետություններ:

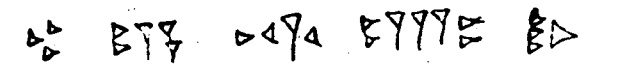
Ահա, մեր կարծիքով, այս է «Ուրարտու» առեղծվածի գաղտնիքը,
որի շիմացությունը այսքան տարի անլուր տառապանքներ է պատճառել
ուսումնասիրողներին:

Այժմ արդեն, երբ ըստ ամենայնի հայտնի է էթիունիի տեղն ու դե-
րը պատմականորեն, ուշադրություն դարձնենք այդ տեղանվան վերծան-
ման և ստուգաբանության հարցերին:

Բիայնական համապատասխան բոլոր արձանագրություններում
«էթիունի» տեղանունը գրված է հետևյալ սեպանշաններով՝

1)
KUR E - ti - ú - ni
(Եթիւնի) Ե - թի - ն - ռի

(YKH. 38. տող 2 127. V. տող 34. 47. 128 A 2. տող 3 և այլն)

2)
KUR E - ti - ú - ni
(Եթիւնի) Ե - թի - ն - ռի

(YKH. 20. Երեսի կողմ. տող 15. 21. 31 133 C. տող 32 և այլն)

Այս սեպագրությունը լատիներեն տառադարձումով ընթերցվել է
KUR

Etiuni, որը լատիներենից հայերեն հնչյունափոխությամբ արտա-
սանվել ու գրվել է էթիունի, վերջերս նաև՝ Եթիունե:

Հայերեն այս գրաձևերն ու արտասանաձևերը, մեր կարծիքով, հըն-
չյունափոխության ընդունված օրենքներով ճիշտ են, սակայն պատմա-
կանության պահանջով անճիշտ, մանավանդ՝ Եթիունե տարբերակը:

Պատմականության պահանջով հայերենում ևս այդ տեղանունը պետք է արտասանվի ու գրվի էտիունի, ինչպես լատիներենով, այսինքն՝ առանց հնչյունափոխության: Այսինքն՝ էտիունին պետք է ընկալել որպես «է» և «տուն» (տիուն > տյուն > տուն անցումով) հայարեն բառերի բարդություն: Ըստ այդմ՝ «է+տուն»-ը ստուգաբանվելու է բարձր+տուն, մեծ+տուն, զխավոր+տուն, գերագահ+տուն, Աստծու+տուն և համանման իմաստներով:

Ո՞րն է այսպիսի ստուգաբանության պատմականությունը կամ պատմականի պահանջը:

1. Ինչպես տեսանք, էտիունիի դեմ բիայնացիների շուրջ մեկզարյա պայքարը և այլ մանրամասներ հանգեցնում են հենց նման ստուգաբանության: Այլ կերպ ասած, ձևն ու բովանդակությունը համահունչ են՝ նույն իմաստն են թելադրում:

2. Տեսանք նաև, որ բուն էտիունին տարածքային համապատասխանել է Այրարատ նահանգին, իսկ նրա Յզա կենտրոնագավառը՝ Այրարատ նահանգի Արայի դաշտին (Դաշտն Արայի) կամ դաշտի մի մասին՝ Արմավիր մայրաքաղաքով, ուր ըստ հայ պատմիչների, Հայոց թագավորության ոստանն էր՝ թե մինչև Բիայնայի հզորանալը, թե հզորության ժամանակ, թե հզորության անկումից հետո:

3. Ուրեմն, հենց այս վարչակառավարչական հատկանիշն է, որ էտիունի տեղանվան առաջացման համար հիմք է ծառայել: Իսկ սա նշանակում է լրացուցիչ մի փաստ ևս, որ, իրոք, Բիայնայի տերերը պայքար են մղել Բարձր տան իշխողների դեմ՝ հանուն գերագահության:

4. Նույն եզրակացությունն ենք հանդուս նաև Յզի (խեթական), Ազա (բիայնական), Աբայի դաշտ (հայկական) համարյա նույնական անունների նույնական տեղադրումով և նրանց պատմական դերի նույնությամբ: Երեք դեպքում էլ, ինչպես տեսանք, գործ ունենք վարչակառավարչական միևնույն կենտրոնի և ազնվազարմների բնակատեղիի հետ: Իսկ ըստ հայ պատմիչների (Անանուն Ա՝ Մեքեոսին կից, Մովսես Խորենացի և այլք)՝ Հայկյան հարստության նստավայրի և Արմավիր մայրաքաղաքի հետ:

Այսպիսով, ըստ սկզբնաղբյուրների, մ. թ. ա. IX—VII դարերի Հայաստանում ևս (ո՛չ ամբողջում, ո՛չ էլ մասերում) չի եղել ու չի նկատվում ո՛չ բազմացեղություն (բնակիչները համակ հայեր են), ո՛չ որևէ էթնոֆոֆոթություն, ո՛չ էլ ոչ հայկական պետականության հիմնադրում կամ կործանում: Յավոք, դասագրքային «ճշմարտություններ» դարձած այս ամենը պարզ ու պարզունակ թյուրիմացություններ են, աղբյուրների միակողմանի օգտագործման հետևանք, նույնիսկ՝ կամայականություններ, որոնցից հրաժարվելը մեծագույն նպաստ է պատմագիտության: Նորից կրկնենք և ընդգծենք այս ե՛ն թելադրում համապատասխան քայլ ու քայլ փաստերը:

ԵՃՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐՆԵ

Այսպիսով, մեր ավելի վաղ հրատարակած «Գիրքը դարերի խորքից» աշխատությամբ (1984 թ.), հարակից այլ հոդվածներով (մասնավորապես՝ «Արամ-Արամե նույնացման հարցի շուրջ», «Մանկավարժ» հանդես, 1990, թիվ 11, 1991, թիվ 5) և սույն ուսումնասիրությամբ, ուր քննարկված են Հայոց ծագումնաբանության հիմնահարցերն ու ենթահարցերը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

Առաջին, հայ ժողովրդի նախնիները հեռավոր ժամանակներից (սկսած, թերևս, հին քարե դարից) նախ՝ տարբեր տոհմանուններով ու ցեղանուններով, հիմնականում արյունակից, իսկ ավելի ուշ՝ մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի առաջին կեսին Հաբեթյաններ-Հաբեթյանք-Հաբեթածին և Թորգոմյաններ-Թորգոմյանք-Թորգոմա Տուն ընդհանրական անվանումներով ապրել ու գործել են աշխարհագրական այն տարածանվանումներով, որոնք են աշխարհագրական այն տարածքում, որը մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի կեսերից Հայկ նահապետի անունով կոչվել է Հայկք-Հայք (=Հայկի մարդիկ և Հայկի մարդկանց երկիր, կամ՝ հայեր և հայերի երկիր), և Հայաստան անվանումով հայտնի է մինչև այսօր:

Երկրորդ, մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի երկրորդ կեսի ընթացքում Հայկք-Հայք անունը՝ հայկյան իշխող զարմբի տարածմանը զուգընթաց, ընդհանրական ինքնանուն է դառնում երկրի բոլոր բնակիչների, թե՛ արյունակիցների, թե՛ ոչ արյունակիցների համար, այնպես որ նախկին ցեղանունները այժմ իմաստափոխվում և ստանում են, այն էլ լավագույն դեպքում, զուտ տեղանվան նշանակություն: Օրինակ, ասենք, Տայք, Մոփք, Կորդուք, Կոտայք և այլն:

Երրորդ, մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակի վերջերին և երկրորդ հազարամյակի սկզբներին, այսինքն՝ Արամ նահապետի կառավարման ժամանակ (մ. թ. ա. մոտ 2036—1978 թթ.) նախորդ ավելի քան 400-ամյա մանակ (մ. թ. ա. մոտ 2036—1978 թթ.) նախորդ ավելի քան 400-ամյա ժողովրդակազմիչ գործոնների շնորհիվ (միասնական պետության գոյություն, իշխող ցեղի ու լեզվի տարածում, միջցեղային կապերի ու փոխություն, իշխող ցեղի ու լեզվի տարածում, տնտեսական ու մշակութային հարաբերությունների ընդարձակում, տնտեսական ու մշակութային ընդհանրությունների զարգացում և այլն) ավարտին է հասնում հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը: Այլ կերպ ասած, հայկյան զարմբի լեզուն ու մարդաբանական տիպը (նաև ոչ հայկյան, սակայն արյունակից ցեղերի լեզուն ու տիպը)* դառնում են համահայաստանյան ու գործածական, և այդ ժամանակից սկսած հայ ժողովրդի էթնոսահ-

* Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքում այս գործոնը ունցել է արագացող նշանակություն: Փաստորեն, հիմնականում արյունակից ցեղերի միավորում է տեղի ունեցել (այսինքն՝ նույնալեզու և նույնատիպ), սակայն ընդհանրական անվան փոփոխությամբ:

ճրկրի տերեր կամ թագավորներ, կամ էլ, ինչ-որ դեպքերում, նաև՝ նախ-
րի երկրների տերեր: Ուրարտու երկանունը չի գոծածված նաև հայ և
օտար մատենագրության մեջ, եթե, իհարկե, նկատի չունենանք Արարադ
անունը:

Այսպիսով, ըստ աղբյուրների (իսկ աղբյուրները շատ կարևոր են),
Ուրարտու անվանումը ամբողջ Հայք-Հայաստանի անվանումը չէ, ուստի
և այդ իմաստով չպետք է գործածվի: Չպետք է գործածվի նաև Արարադ
և Բիայնա անունների փոխարեն, քանի որ տեղաբնիկների կողմից օգ-
տագործվող անվանում չէ: Մի խոսքով, աղբյուրագիտորեն չի արդա-
րացվում Ուրարտու անվան օգտագործումը ո՛չ ամբողջ Հայք-Հայաստա-
նի և ո՛չ էլ նրա որևէ երկրամասի համար: Առավել չի արդարացվում
այն պատկերացումը, որ Ուրարտու անվանը տրվում է էթնիկական ի-
մաստ, այսինքն՝ ուրարտ-ուրարտներ ցեղ կամ ժողովուրդ: Սա էլ այն
պարզ պատճառով, որ ոչ մի աղբյուր և ոչ մի դարում ուրարտ-ուրարտ-
ներ անունով ցեղ կամ ժողովուրդ չի հիշատակել, ոչ էլ այդպիսի ցեղ
կամ ժողովուրդ է գոյություն ունեցել Հայաստանում, կամ էլ երկրագնդի
որևէ այլ վայրում: Ընդհակառակը, ըստ պատմագրական տեղեկություն-
ների և ըստ օժանդակ փաստերի, ինչպես ցույց ենք տվել, թե Բիայնա
երկիրը (Վան քաղաքը իր շրջակայքով), թե Արարադա երկիրը (Կադ-
մեա Տուն-Կորդուք նահանգը) վաղուց ի վեր հայաբնակ են եղել: Վեր-
հիշենք նորից, հիշյալ երկրները, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկ նահա-
պետի ու նրա անմիջական զարմերի (որդիների ու թոռների) առաջին
բնակավայրերն են Հայաստանում: Շատ կարևոր է, որ այս հաղորդում-
ները ևս, ինչպես ամբողջ Հայք-Հայաստանին վերաբերողները հաստատ-
վում են համակողմանիորեն՝ մարդաբանության, լեզվաբանության, հնա-
գիտության, ազգագրության, նոր ու նորագույն բոլոր տվյալներով:
Կարճ ասած, փաստերի անտեսման պատճառով ուրարտագիտությունը
առաջնորդվել է սխալ մեկնակետերով, որը և ածանցյալ սխալների տե-
ղիք է տվել:

Օրինակ, այսպիսի սխալներից մեկն էլ, այսպես կոչված, ուրարտա-
կան թագավորների ռազմական գործողությունների պատմությունն է՝
չափազանցված և այլափոխված, որ իբրև թե ուրարտացի ոչ հայերը հիմ-
նականում նվաճել ու վերանվաճել են Հայկական լեռնաշխարհի ոչ հայե-
րին, որ այդ նվաճումները հաստատուն տիրապետման բնույթ են կրել,
որ ուրարտացի ոչ հայերը առաջին անգամ համահայկական միասնա-
կան պետություն (թագավորություն) են ստեղծել, որ հետո «ոչ հայկա-
կան» այդ թագավորությունը, իբր, կործանվել է հայերի ձեռքով և այլն,
և այլն:

Փոխարեն այդ ամենի, որոնք հակապատմական են ու հակասա-
կան, ինչպես տեսանք, գերագահության համար համառ, երկարատև և
անզիջում պայքար է մղվել հայկական կամ նախորդան երկու արյունակից

խմբակցությունների կամ պետությունների միջև, որը շուրջ 150 տարի
(860—714 թթ.) հաջողություն է բերել Վանի կամ Բիայնայի հայ տերե-
րին, իսկ VIII դարի վերջերից (համապատասխանում է Պարույր Սկա-
յորդու թագավորության սկզբներին) նորից գերագահությունը անցել է
Այրարատի տերերին, այսինքն՝ համահայոց գերագահ թագավորներին:

Ահա մեր կարծիքով, այս է ամբողջ գաղտնիքը և «Ուրարտու» կոչ-
ված պետության առեղծվածի բանալին: Այնպես որ, ցեղափոխություն,
ժողովրդափոխություն, նույնիսկ՝ դինաստիափոխություն տվյալ դարերի
Հայաստանում տեղի չի ունեցել: Եվ իզուր չէ, որ նման փոփոխություն-
ները աշխարհի ոչ մի աղբյուրում արձագանք չեն գտել:

Այս գաղտնիքի բացահայտումով արդեն «Ուրարտուի» պատմու-
թյունը, ինչպիսին արտացոլված է նրանց արձանագրություններում,
պետք է դիտել որպես հայոց պատմության միջանկյալ մի ժամանակա-
շրջան՝ որպես մասնատվածության և գերագահական պայքարի ժամա-
նակաշրջան, որով կլուծվեն եղած ու լինելիք բոլոր հակասությունները:

Ըստ ամենայնի համոզված ենք:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գ Լ Ա Ի Խ Ա— Նորից Ուրարտու—Հայաստան հիմնահարցը	3
Գ Լ Ա Ի Խ Բ— Խուրի—«ուրարտ» էքսկուրսիայի վաղաժամանակյա- նությունը և ուրարտագիտական այլ հիմնահարցեր	22
Գ Լ Ա Ի Խ Գ— «Ուրարտու»-ն հայկական պետություն	33
ա. ըստ հայ մատենագրության և ըստ սեպագիր աղբյուրների	32—35
բ. ըստ մարդաբանության	35—38
գ. ըստ մշակույթի տարբեր բնագավառների	38—49
դ. Տեղագրություն և ժամանակագրություն	49
ե. ըստ անտիկ աղբյուրների	49—99
(Աստվածաշնչյան տեղեկություններ	49—59
Խարեյունյան «Աշխարհացույց	59—61
Հեկատեոս Միլեթացու բարեբաղ	61—63
Քսենոֆոն՝ Կյուրոպեդիա	63—67
Բիհիսթունի արձանագրությունը	67—80
Հերոդոտ	80—99)
Գ Լ Ա Ի Խ Դ— Հայ—«ուրարտ» լեզվական նույնություններ	100
Գ Լ Ա Ի Խ Ե— Ուրարտական առեղծվածի գաղտնիք	124
ա. «Ուրարտու»-ի առաջին հիշատակումները	125
բ. «Ուրարտու»-ն Նաիրիի երկրամաս	142
գ. «Ուրարտական» քաղաքների արշավանքները Հայաստանի տարածքում և նրանց նպատակները	170
դ. Արձանագրությունների գաղտնիք	189
Գ Լ Ա Ի Խ Ջ— Եզրակացություններ վերջարանի փոխարեն	219

Լեոն Փոխանի Շահինյան

«ՌԻՐԱՐՏՈՒ» ԱՌԵՂՄՎԱԾԸ

• Գիրքը հրատարակվում է Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի Հայոց պատմության ամբիոնի որոշմամբ:

Խմբագիր՝ Ս. Հ. Ռաշիդյան
Տեխն. խմբագիր՝ Գ. Հ. Մաքևոսյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ե. Ա. Բաղայան

Հանձնված է շարվածքի 24 ՕՏ. 1994 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ ՕՏ. 12. 1994 թ.:
Չափեր՝ 60×90¹/₃₂: Պայմ. տպ. 13,02 մամ.: Տպաքանակը՝ 4000: Պատվեր՝ 207:
Գինը՝ պայմանագրային:
«Լույս» պետական հրատարակչություն, Երևան—9, Իսահակյան փողոց 28:
22 հրատարակչության թիվ 6 տպարան,
Երևան, Թումանյան փողոց 23/1: